

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ENSTİTÜSÜ**

**AK PARTİ DÖNEMİNDE LİBERAL KURUMSALCI
YAKLAŞIMI ÇERÇEVESİNDE İRAN-TÜRKİYE
EKONOMİK İLİŞKİLERİ (2010-2020)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mohammad Mehdi SHIRAZI

Enstitü Anabilim Dalı: Ortadoğu Çalışmaları

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Hatice Rümeysa DURSUN

MART – 2023

TEZ ONAYI

Mohammad Mehdi SHIRAZI tarafından hazırlanan AK Parti Döneminde Liberal Kurumsalçı Yaklaşımı Çerçevesinde İran-Türkiye Ekonomik İlişkileri (2010-2020) adlı bu çalışma jürimizce Yüksek Lisan Tezi olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Kabul (sınav) Tarihi: **21/03/2023**

Jüri Üyesinin Unvanı, Adı-Soyadı	Kanaati
DOÇ.DR. HATİCE RUMEYSA DURSUN	BAŞARILI
DOÇ.DR. RIDVAN KALAYCI	BAŞARILI
DR.ÖĞR.ÜYESİ İLHAN SAĞSEN	BAŞARILI

Onay

Yukarıdaki kanaatlerin, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../....

Prof. Dr. Tuncay KARDAŞ
Enstitü Müdürü

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Mohammad Mehdi SHIRAZI

21/03/2023

TEŐEKKÜR

Bu tez alıőması AK Parti döneminde İnan-Türkiye'nin ekonomik ilişkilerin 2010-2020 döneminde nasıl liberal kurumsalı yaklaşımı çerçevesinde araőtırılması hedefiyle ortaya konulmuştur. Bu çalışmanın konusu ekonomik açıdan potansiyeli yüksek olan ancak bir türlü istenilen pozitif seyirde yürüyemeyen İnan-Türkiye'nin ekonomik ilişkilerini yeni yaklaşımla bakmak olmaktadır. Bu alıőma Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü Ortadoğu alıőmaları Ana Bilim Dalı temelinde hazırlanmıştır.

Bu çalışmada bilgi ve akademik tecrübesiyle tezin genel erevesi ve konuların sistematik Şekilde diziminde değerli danıőmanım **Doç.Dr. Hatice Rümeysa DURSUN**'a tezin genel konu başlığında güncel ve kayda değer bir tez başlık Őeimine karar vermemde fikir sunan değerli **Prof.Dr. Kemal İNAT**'a ve tez jüri üyesinde yer alan **Doç.Dr. Rıdvan KALAYCI** ve **Dr.Öğr.yesi İlhan SAĞSEN** hocaya teőekkür ediyorum.

Mohammad Mehdi SHIRAZI

Mart 2023

ÖZET

Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü

Yüksek Lisans Tez Özeti

Tezin Başlığı: AK Parti Döneminde Liberal Kurumsalcı Yaklaşımı Çerçevesinde İran-Türkiye Ekonomik İlişkileri (2010-2020)

Yazar: Mohammad Mehdi SHIRAZI **Danışman:** Doç. Dr. Hatice Rümeysa DURSUN

Kabul Tarihi: 21/03/2023

Sayfa Sayısı: 13 (ön kısım) + 153 (tez) + 0 (ek)

Anabilim Dalı: Ortadoğu Çalışmaları

Bu çalışmanın amacı, İran-Türkiye arasındaki ekonomik ilişkileri, AK Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte 2010-2020 döneminde liberal kurumsalcılık yaklaşımı çerçevesinde test etmektir. Çalışmanın temel araştırma sorusu, liberal kurumsalcı yaklaşımı çerçevesinde İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinin istenilen düzeyin altında kalmasının nedenleri açıklamaktır. Liberal kurumsalcı yaklaşım, devlet aktörüne odaklanmasına rağmen, iki ülke arasındaki ekonomik işbirliğinin yüksek ve kurumsal bir çerçeveye ulaşması için devletlerin dış politika yaklaşımlarının yanı sıra ulus-ötesi işbirliği ve uluslararası rejimlerin etkisini de önemli faktörler olarak kabul eder. Bu yaklaşım, ulus-ötesi ilişkiler, karmaşık karşılıklı bağımlılık ve uluslararası rejimler bağlamında kurumsal ekonomik ilişkilerin geliştirilebileceğini öngörür. İran ve Türkiye'nin ekonomik ilişkilerine farklı perspektiften bakmamıza yardımcı olacak bu yaklaşımla iki ülkenin ekonomik ilişkilerine devlet içi, bölgesel ve uluslararası sistem bazlı faktörlerin hepsinin etkili olduğu gözlüğüyle bakılmaktadır. İki ülkenin ekonomik ilişkilerine devlet içi, bölgesel ve uluslararası sistem bazlı faktörlerin hepsinin önemli olmasına rağmen, ikili ekonomik işbirliklerinde en önemli faktör bölgesel düzeyde gelişen pozitif ve negatif gelişmelerin etkisi olacaktır. Tezin teorik bölümünde, İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinin liberal kurumsalcı yaklaşımın temel unsurları ve analiz düzeyleri bağlamında nasıl bağlantı kurulabileceği anlatılmaktadır. Daha sonra, 2000'li yıllarda AK Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte gelişen ekonomik işbirliğinin temel faktörleri analiz edilmektedir. Bu dönemde, ikili ekonomik işbirliğinde ilk olarak devlet içi faktörün pozitif bir seyir izlemesi etkili olmuştur. Ancak, dönemin ilerleyen zamanlarında bölgesel ekonomik işbirliği faktörü diğer faktör düzeylerine göre daha ağırlık kazanmış ve ekonomik işbirliğine katkıda bulunmuştur. 2010'lu yıllarda, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri etkileyen bölgesel bir faktör olan Suriye krizi ve ardından gerginleşen devlet içi ve uluslararası faktörler nedeniyle önceki dönemde kaydedilen olumlu ekonomik adımlar zarar görmüştür. Bununla birlikte, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri etkileyen olumsuz faktörlere rağmen, iki taraf ekonomik işbirliği alanlarını siyasi-güvenlik alanlarından ayrı tutmaya devam etmiştir. Bu dönem, 2010'larda liberal kurumsalcılık çerçevesinde kısmen yerleşen işbirliği dönemi olarak incelenecektir. Nitekim bu yaklaşım çerçevesinde hareket ettiğimizde, iki ülkenin 2000'li yıllarda liberal kurumsalcı yaklaşıma daha uygun gelişmeler yaşadığı, ancak 2010'lu yıllarda liberal kurumsalcılığın kısmen işletilmediği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İran-Türkiye, Ekonomik İlişkiler, Liberal Kurumsalcı Yaklaşımı, 3'lü Düzey Analizi, Ekonomik İşbirliği.

ABSTRACT

Sakarya University, Middle East Institute

Abstract of Master Thesis

Title of the Thesis: Iran-Turkey Economic Relations within the Framework of the Liberal Institutionalism Approach during the AK Party Era (2010-2020)

Author of Thesis: Mohammad Mehdi SHIRAZI **Supervisor:** Assoc. Prof. Hatice Rümeysa DURSUN

Accepted Date: 21/03/2023 **Number of Pages:** 13(pre text) + 153(thesis) + 0 (appendix)

Department: Middle Eastern Studies

The purpose of this study is to test the economic relationship between Iran and Turkey within the framework of liberal institutionalism from 2010-2020, following the AK Party's rise to power. The main research question of the study is to explain the reasons why Iran-Turkey economic relations fall below the desired level within the framework of liberal institutionalism. While the liberal institutionalism approach focuses on the state actor, it also considers transnational cooperation and the influence of international regimes as important factors in achieving a high level of institutional economic cooperation between the two countries. This approach predicts that institutional economic relations can be developed within the context of transnational relations, complex interdependence, and international regimes. By using this approach, which will help us look at the economic relations between the two countries from different perspectives, we will consider the effective role of intra-state, regional, and international system-based factors on bilateral economic cooperation. While all of these factors are important in the economic relations between the two countries, the most important factor in bilateral economic cooperation will be the impact of positive and negative developments at the regional level. In the theoretical section of the thesis, we explain how the economic relations between Iran and Turkey can be connected within the context of the basic elements and analysis levels of liberal institutionalism. Next, we analyze the main factors contributing to the development of economic cooperation that emerged following the AK Party's rise to power in the 2000s. During this period, the positive trajectory of intra-state factors was the most effective factor in bilateral economic cooperation. However, the regional economic cooperation factor gained more weight compared to other levels of factors in the later stages of the period and contributed to economic cooperation. In the 2010s, the positive economic steps taken in the previous period were negatively affected by the regional factor of the Syrian crisis, as well as intra-state and international factors. However, despite the negative factors affecting economic relations between the two countries, both sides continued to keep their economic cooperation areas separate from political-security areas. This period will be examined as a period of partial settlement of cooperation within the framework of liberal institutionalism in the 2010s. In fact, within the framework of this approach, it has been concluded that the two countries experienced more suitable developments for a liberal institutionalism approach in the 2000s, but that liberal institutionalism was only partially operationalized in the 2010s.

Keywords: Iran-Turkey, Economic Relations, Liberal Institutionalism Perspective, 3 Level Analyses, Economic Cooperation.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
TABLOLAR LİSTESİ	v
ŞEKİLER LİSTESİ.....	vi
KISALTMALAR.....	vii
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: LİBERAL KURUMSALCI YAKLAŞIMI	18
1.1. Liberal Kurumsalcı Yaklaşımın Gelişimi.....	18
1.2.Liberal Kurumsalcılık Yaklaşımın Temel Unsurları ve İran-Türkiye Ekonomik İlişkileri	22
BÖLÜM 2: İRAN-TÜRKİYE KURUMSAL EKONOMİK İLİŞKİLERİN OLUŞUM SÜRECİ	33
2.1.1980’li Yıllar Kurumsalcılığın Başladığı Dönem	33
2.2.1990’li Yıllar İdeolojik ve Karşılıklı Güvensizlik.....	37
2.3. 2000’li Yıllar Liberal Kurumsalcılığın Yansımaları	41
2.3.1.Devlet İçi Faktörler	41
2.3.2.Bölgesel Faktörler.....	46
2.3.3.Uluslararası Sistem Faktörler.....	62
BÖLÜM 3: İRAN-TÜRKİYE EKONOMİK İLİŞKİLERİN ANALİZİ (2010-2020)	65
3.1. Uluslararası, Bölgesel ve Devlet İçi Faktörler Işığında Ekonomik İlişkiler: 2010-2016	66
3.1.1.Kurumsal Ekonomik İşbirliğine Yönelik Kırılma Dönemleri	73
3.1.2.Kurumsal Ekonomik İşbirliğine Yönelik Yakınlaşma Dönemleri.....	81
3.2.Uluslararası, Bölgesel Ve Devlet İçi Faktörler Işığında Ekonomik İlişkiler: 2017-2020	86
3.2.1. Kurumsal Ekonomik İşbirliğine Yönelik Kırılma Dönemleri.....	91
3.2.2.Kurumsal Ekonomik İşbirliğine Yönelik Yakınlaşma Dönemleri.....	95

BÖLÜM 4: İRAN-TÜRKİYE EKONOMİK İLİŞKİLERİN LİBERAL KURUMSALCI YAKLAŞIMI ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ: ULUSLAR ARASI SİSTEM, BÖLGESEL VE DEVLET İÇİ FAKTÖRLER.....	97
4.1. Uluslararası Sistem Faktörü.....	97
4.1.2.ABD'nin İran Yaptırımları.....	97
4.2. Bölgesel Faktörü.....	101
4.2.1.Ekonomik ilişkilerinde Rekabet & İşbirliği Unsurları.....	101
4.2.2.İran-Türkiye Arasında Aktif Ekonomik Temelli Kurumlar	103
4.2.3.Enerji Sektörü	109
4.2.4. Turizm Sektörü	122
4.2.5. Kurumsal Ekonomik İşbirliği Anlaşmaları.....	124
4.3. Devlet İçi Faktörü.....	125
4.3.1.Türkiye'nin AK Parti İktidarının Politik ve Ekonomik Çerçevesi	126
4.3.2. İran'ın AK Parti Dönemi Türkiye'ye Yaklaşım Faktörü:	130
SONUÇ	133
KAYNAKÇA.....	138

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: İran-Türkiye Karşılıklı İhracat Rakamları (2000-2010)	55
Tablo 2: İran-Türkiye Karşılıklı Dış Ticaret Hacmi (2010-2016).....	69
Tablo 3: İran ve Türkiye'de Yabancı Yatırım Oranları (2010-2016)	70
Tablo 4: İran-Türkiye Karşılıklı Dış Ticaret Hacmi (2017-2020).....	87
Tablo 5: İran ve Türkiye'de Doğrudan Yabancı Yatırım Oranları (2017-2020)	89
Tablo 6: Türkiye'nin 2008-2020 Yılları Arası İran'dan Ham Petrol İthalat Durumu (Miktar/Ton)	114
Tablo 7: Türkiye'nin 2010-2020 Yılları Doğal Gaz İthalat Miktarları	118
Tablo 8: İran-Türkiye Karşılıklı Turist Ziyaret Oranları	123

ŞEKİLER LİSTESİ

Şekil 1: İran ve Türkiye’de Doğrudan Yabancı Yatırım Grafiği (2010-2016).....	71
Şekil 2: İran ve Türkiye’de Doğrudan Yabancı Yatırım Grafiği (2017-2020).....	90

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
B2B	: Karşılıklı Ticari Görüşmeler
BM	: Birleşmiş Milletler
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
BOTAŞ	: Boru Hatları ile Petrol Taşıma Anonim Şirketi
BTC	: Bakü Tiflis Ceyhan
CAATSA	: ABD'nin Hasımlarına Yaptırımlar Yoluyla Karşılık Verme Yasası
CENTO	: Merkezi Antlaşama Teşkilatı
CIA	: ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatı
CISADA	: ABD'nin Kapsamlı İran Yaptırımları Yükümlülük ve Tasfiye Yasası
D-8	: Gelişen Sekiz Ülke
DEİK	: Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu
DTÖ	: Dünya Turizm Örgütü
DYY	: Doğrudan Yabancı Yatırımlar
ECO/EİT	: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
EPDK	: Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu
FATF	: Kara Paranın Aklanmasının Önlenmesine İlişkin Mali Çalışma Grubu
GTİP	: Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonu
İKBY	: Irak Kürt Bölgesel Yönetimi
ILSA	: ABD'nin İran-Libya Yaptırımları Kanunu

IMF	: Uluslararası Para Fonu
IRISL	: İran Nakliye Hatları
ISA	: ABD'nin İran Yaptırım Kanunu
KOEP	: Kapsamlı Ortak Eylem Planı
LNG	: Sıvılaştırılmış Doğal Gaz
MoU	: Uzlaşma Belgesi
MTN Group	: Güney Afrika Mobil Telekomünikasyon Şirketi
MÜSİAD	: Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği
NATO	: Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı
NIOC	: Ulusal İran Petrol Şirketi
NITC	: Ulusal İran Tanker Şirketi
P5+1 Ülkeleri	: ABD, Rusya, Çin, İngiltere, Fransa ve Almanya
PJAK	: Kürdistan Özgür Yaşam Partisi
PKK	: Kürdistan İşçi Partisi
RCD	: Bölgesel İşbirliği Teşkilatı
Sm³	: Standart Metreküp
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TPAO	: Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
TTA	: Tercihli Ticaret Anlaşması
TÜPRAŞ	: Türkiye Petrol Rafineleri Anonim Şirketi
TÜSİAD	: Türkiye Sanayiciler ve İş İnsanları Derneği
UAEK	: Uluslararası Atom ve Enerji Kurumu
YDİK	: Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi

GİRİŞ

İran ve Türkiye, iki komşu ülkenin ilişkileri, sahip oldukları eski devlet ve medeniyet geleneği nedeniyle karşılıklı ilişkilerin iç, bölgesel ve uluslararası sistem bakımından değerlendirilmesi oldukça önemlidir. Devletler arasında komşu ülkeleriyle ilişkilerinin önemi sürekli bir etki-tepki içerisinde olmaları ve paylaştıkları ortak sınırlar neticesinde uluslararası ilişkiler disiplini öne çıkmaktadır. Bu bağlamda, İran ve Türkiye'nin paylaştıkları sınırlar gereği birer komşu ülke olmaları ve tarihsel açıdan devam eden kadim rekabetleri ve güncel olarak değişim faktörünün sürekli var olduğu uluslararası ilişkilerde iki ülkenin ilişkilerinin farklı yaklaşım ve boyutları hususundan değerlendirmesi gerekli getirmiştir. Buradan hareketle İran-Türkiye'nin ekonomik ilişkileri buldukları stratejik coğrafi konum ve ekonomik kaynak ve ihtiyaçlarını bir araya getirildiğinde ikili ekonomik ilişkileri siyasi ilişkileri kadar incelenmesi ehemmiyetli bir konuya ulaşmıştır.

Bu çalışmada, 2010-2020 dönemi İran-Türkiye ekonomik ilişkileri liberal kurumsalcılık yaklaşımı çerçevesinde incelenmiştir. Bu tez çalışmasında, iki ülkenin ekonomik ilişkilerini bu dönemdeki liberal kurumsalcı yaklaşıma test etmeye odaklanılmıştır. Bu odaklanma, iki ülkenin ekonomik ilişkilerinde bu dönemde hem işbirliğine yakınlaşma hem de uzaklaşma süreçlerini birlikte yaşamalarının en temel sebebidir. Bu nedenle, iki ülkenin ekonomik ilişkileri 2010-2020 dönemi üzerinden test edilmiştir. Özellikle, Arap Baharı sürecinin 2010 yılının sonunda Ortadoğu bölgesinde patlak vermesi, bu dönemde ikili ekonomik ilişkilerin önemli ölçüde etkilenmesine yol açmıştır. Burada bahsedilen etkileme ise iki ülkenin ilişkilerini güç-çıkarcı bağlamında dönemin özgün gelişmelerine göre ekonomik işbirliğinden uzaklaşma veya yakınlaşma olarak değerlendirmektir. Ele alınan 2010-2020 arası dönemde, karşılıklı ilişkilerin bazen liberal kurumsalcılık yaklaşımıyla açıklanabilirken bazen de açıklanamaz bir seyir izlediği sonucuna varılmıştır.

Uluslararası sistemde etkinliklerini sürdüren realist ve liberal teorik yaklaşımlar, devletlerin ilişkilerini güç ve çıkar kavramları üzerinden nasıl elde edebileceği açısından farklı savlar geliştirmişlerdir. Realist akım, devlet faktörünün sadece "kendine destek" (*self help*) unsurunu benimsemesiyle devletlerin çıkarlara ulaşmak için anarşik yapıları

uluslararası sistemde işbirliğinden ziyade güç faktörünü kullanmaları gerektiğini öne sürer. Öte yandan, liberal akıma bağlı yaklaşımlar, devletlerin çıkarlara gidecek yolun uluslararası sistemde yükselen ekonomik işbirliği ve uluslararası kurumlar bağlamında olabileceğini savunmaktadır. İran ve Türkiye'nin ilişkilerinin oluşumunda önemli etkin faktörlerden biri karşılıklı devlet rejimi ve bölgesel düzlemdeki rekabet ve işbirliği algılarıdır. Ancak İran-Türkiye ekonomik ilişkilerini ele alan literatüre bakıldığında, ekonomik işbirliği tercihleri hakkında eksiklikler bulunmaktadır. Bu eksiklik, son yıllarda ikili ilişkilerinde karşılıklı ekonomik işbirliği tercihlerinin artması ve bu meselesinin karşılıklı algılar kadar önemli olması gerektiğini göstermektedir. İki ülkenin 2000 yılından itibaren günümüze kadar olan süreçte başta devlet içi ve ardından yoğun olarak karşılık bulunan bölgesel faktörlerin olumlu yönde değişmesi, ekonomik işbirliği tercihlerinin artmasında önemli bir belirleyici faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, İran ve Türkiye'nin kadim rakip ülkeler olmalarına rağmen farklı devlet içi faktörleri barındırmalarına rağmen, iki tarafın ekonomik ilişkileri, meydana gelen zorlu bölgesel çatışma ve kutuplaşmalara rağmen ekonomik işbirliği faktörünün de kendi konumunu korumasıyla etkisini devam ettirmiştir.

İran ve Türkiye'nin güncel ilişkileri, eski mirasçısı oldukları İran ve Osmanlı imparatorluklarının bir devamıdır. Bu nedenle, ikili ilişkileri diğer bölgesel devletlere göre daha özel bir nitelik taşımaktadır. İran ve Türkiye'nin modern devlet anlamında ilişkileri ise 1920'li yıllarda başlamıştır. Bu dönemden 1979 İran İslam Devrimi'ne kadar olan süreçte, 1926, 1932 ve 1937 Dostluk ve Güvenlik Antlaşmaları gibi temel anlaşmalar, ikili ilişkilerin genel seyrini olumlu bir şekilde etkilemiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları, Osmanlı mirası olarak nitelendirilen ülkenin temel değer ve normlarını modern ve laik bir yapı üzerinde kurma çabasında olmuşlardır. Benzer şekilde, İran'da da Pehlevi Hanedanlığı'nın kurmak istediği siyasal yapı, Türkiye'ye benzer bir şekilde modern ve batı yanlısı bir düzen kurma amacını taşımaktadır. Fakat, 1979 İran İslam Devrimi ile beraber iki tarafın siyasal rejim tamamen farklı bir düzen almıştır. 1979 devriminden 2000 yılına kadar, ikili ilişkilerde devlet içi faktörlerin ağırlıklı olarak güvensizlik ve tehdit temelinde seyretmesi, ekonomik ilişkilerin kurumsal olarak gelişmesini engellemiştir. Bununla birlikte, bu dönemde Türkiye'nin ihracat-sermaye modelini benimsediği ve ilerleyen yıllarda Başbakan Erbakan döneminde imzalanan İran-Türkiye Doğal Gaz Ticaret Anlaşması gibi ekonomik

işbirliği anlaşmalarının, kısmi bir gelişim dönemini desteklediği görülmüştür. İran ve Türkiye'nin ilişkilerinde bölgesel faktörün gelişimi, 2000'li yıllarla birlikte AK Parti'nin öncülük ettiği "sıfır sorun politikası" ve İran'a artan uluslararası sistem baskılarına karşı İran'ın da bir çıkış yolu arayışına girmesi iki tarafın bölgesel düzlemde işbirliğinin artmasına ve sonuç olarak bölgeselciliğin etkin bir faktör olarak ilişkilerine yerleştirilmesiyle gerçekleşmiştir.

Arap Baharı sürecinin 2010 yılında Tunus'ta başlaması ve ardından 2011 yılında Ortadoğu bölgesindeki Arap ülkelerinde hükümetleri etkilemesi, İran ve Türkiye'nin ekonomik ilişkilerinde önemli etkilere yol açmıştır. Bu durum, geçmiş dönemde güçlenen ekonomik işbirliği adımlarının önemli ölçüde aksamasına neden olmuştur. İran ve Türkiye'nin ilişkilerinde bir kırılma dönemi olan Suriye krizinin başlaması, iki ülke arasındaki rekabet algısını etkilemiştir. Bu krizle birlikte Ortadoğu'da bölgesel düzen olumsuz bir yöne kaymış ve sağlıklı ekonomik işbirliğinin karşısında zorluklar ortaya çıkmıştır. 2000'li yıllarda başlayan ekonomik işbirliğinin izdüşümü, iki tarafın güvenli bir rekabetçi aktör algısından 2010'lu yılların başlarında birbirlerini güvensiz bir rekabetçi aktör algısına dönüşmüştür. Ancak bu dönemde, yaşanan bölgesel kırılma rağmen, iki tarafın siyasi ve güvenlik alanını ekonomik işbirliği alanından ayırmaya çalıştıkları bir dönem görülmüştür. Nitekim bu çalışmada, özellikle 2010-2020 döneminde İran ve Türkiye'nin ekonomik ilişkilerinin kurumsallaşma sürecini daha iyi analiz etmek amacıyla ele alındı. Bu dönemde, liberal kurumsalcı yaklaşıma uygun adımlar atılırken, aynı zamanda bu yaklaşımın aksamasına da neden olan gelişmeler yaşandı. İki ülke arasında 2014 yılında imzalanan Tercihli Ticaret Antlaşması gibi işbirliği anlaşmaları bir yandan varken, diğer yandan 2012 yılında başlayan Suriye krizi gibi siyasal açıdan zıt düşülen uzun süreli bir bölgesel sürece girildi. Ancak ilginç olan nokta, böyle bir dönemde iki ülkenin bölgesel ve siyasal sorunlarını ekonomik alana yansıtılmaya yönelik çabalarının, incelenen dönemi daha önemli bir konu olarak araştırmaya neden olmuştur.

Tezin Konusu Ve Hedefi

Bu çalışmanın temel amacı, İran ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkileri 2010-2020 dönemi boyunca, devlet içi, bölgesel ve uluslararası sistem açıdan değerlendirerek liberal kurumsalcı yaklaşımın geçerliliğini test etmektir. Diğer bir deyişle, iki ülke arasındaki ekonomik işbirliği veya işbirliğinden uzaklaşma faktörleri kapsamında, liberal kurumsalcılık yaklaşımının çizdiği resim bağlamında, hangi dönemlerde karşılık bulduğu veya bulamadığı değerlendirilecektir. Ayrıca, bu çalışmada genel bir perspektif sunmak ve 2010'lu yıllarla bağlantısı önemli olması nedeniyle iki ülkenin 1980'li, 1990'lı ve özellikle 2000'li yıllardaki ekonomik ilişkilerini, araştırma sorusu ve teorik yaklaşımı bağlamında, analitik bir şekilde ele alarak ele alınmıştır.

Tezin İddiası

Tezin temel iddiası, İran ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin devlet içi, bölgesel ve uluslararası sistem bazlı faktörlerin hepsinin önemli olduğunu savunmasına rağmen, en önemli faktörün bölgesel düzeyde pozitif veya negatif gelişmelerin etkisi olduğunu ve bu etkinin liberal kurumsalcılık yaklaşımı çerçevesinde ele alınması gerektiğini ileri sürmektedir. İran ve Türkiye buldukları coğrafyada birer önemli bölgesel aktör gücü olması nedeniyle bölgesel faktörün gerek ekonomik gerekse ekonomik dışı ilişkilerini önemli derecede etkileyebilmektedir. Bu faktörün pozitif-negatif çok yönlü etkileme potansiyeli açıdan liberal kurumsalcılığın karmaşık karşılıklı bağımlılık unsurun önemi ise karşılıklı ilişkilerinde güç ve çıkar meselelerini mücadele ile veya işbirliği ile ulaşması konusu yattığı için ikili ilişkilerin diğer boyutlara göre daha etkileyebilmektedir. Çalışmanın argümanı, liberal kurumsalcılık yaklaşımının temel argümanı olan ekonomik işbirliğini 2000-2020 dönemi boyunca değerlendirildiğinde, 2000-2010 döneminde işbirliği faktörlerinin daha etkili olduğunu ve bu yaklaşımın daha karşılık bulduğunu, ancak 2011-2020 dönemi boyunca liberal kurumsalcılık argümanlarının kısmen doğrulanmadığı bir dönem olduğunu savunmaktadır. Çalışmada, genel bir perspektif oluşturmak ve araştırmanın çerçevesine uygun olması için iki ülkenin 1980'li, 1990'lı ve özellikle 2000'li yıllarda ekonomik ilişkileri analitik şekilde ele alınarak, 2010'lu yıllarda (2010-2020 dönemi) karşılıklı ekonomik işbirliği seyrinin liberal kurumsalcılık yaklaşımıyla ele alınacaktır. İki ülke arasındaki ekonomik işbirliğinin dönemsel olarak değiştiği ve liberal kurumsalcılığın işleyişinin zaman içinde

farklı sonuçlar ortaya çıkardığı belirtilmektedir. Örneğin, AK Parti iktidarının ilk yıllarında bölgesel işbirliği daha müsait iken, 2010’lu yıllarda bölgesel düzendeki işbirliğine rağmen krizlerin daha sık yaşandığı gözlemlenmiştir. Bölgeselcilik 2000-2010 dönemi arasında önemli düzeyde artmışken, 2011-2020 döneminde bölgesel sorunların daha negatif geçmesi, ekonomik işbirliğinin azalmasına ve dolayısıyla liberal kurumsalcılığın kısmen karşılık bulamadığı bir dönem oluşmasına sebep olmuştur.

Tezin Araştırma Sorusu ve Vaka Analizi Seçimi

Tezin temel araştırma sorusu, İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinin neden istenilen düzeye ulaşamadığını ve bunu liberal kurumsalcı yaklaşımı çerçevesinde 2010-2020 dönemi odaklı olarak araştırılmaktadır. Araştırma, iki ülkenin tarihi ilişkileri, bölgesel ve uluslararası işbirliği ve krizler ve son dönemde korona virüs sağlık krizi gibi faktörleri de dikkate alarak iki ülkenin ekonomik ilişkilerini analiz etmektedir. Tezin iddiası, liberal kurumsalcılık yaklaşımının İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinde işbirliğini açıklama potansiyelinin AK Parti iktidarının ilk yıllarında daha yüksek olduğu ancak 2010-2020 dönemi boyunca liberal kurumsalcılığın kısmen doğrulanmadığıdır. Bu iddiaya dayanarak, araştırma sorusu, bu dönemdeki faktörlerin neden İran-Türkiye ekonomik işbirliği potansiyelini düşürdüğünü araştırmaktadır. Araştırmanın vurguladığı bir diğer nokta, İran-Türkiye ekonomik işbirliğinin bölgesel barışa katkıda bulunabileceği gerçeğidir. Bu nedenle, çalışma ayrıca bölgesel barış ve istikrar açısından İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinin önemini de ele almaktadır.

Çalışmanın Özgünlüğü ve Literatür Taraması

Literatürde son dönemde İran-Türkiye ekonomik ilişkileri üzerine birçok araştırma olmuştur. Fakat bu çalışmalarda bir bütün olarak son yakın dönemde İran-Türkiye ekonomik ilişkilerindeki “işbirliği” ve “kırılma” nedenlerini liberal kurumsalcı yaklaşımı bakış açısıyla bir çalışma bulunmayıp dolayısıyla bu çalışmayı özel getirmektedir. İran-Türkiye arasındaki ekonomik ilişkileri etkileyen birçok faktör arasında siyasi, ekonomik, tarihsel ve kültürel faktörler yer alır. Bu faktörleri, liberal kurumsalcı yaklaşımı kullanarak analiz etmek, İran-Türkiye ekonomik ilişkilerindeki işbirliği ve kırılmaların anlaşılmasına yardımcı olabilir. Literatür taraması, konuyla ilgili daha önce yapılmış araştırmaları ve çalışmalarını özetlemeyi, kıyaslamayı ve eleştirel bir şekilde incelemeyi sağlayacaktır. Bu, çalışmanın teorik çerçevesini ve iddiasını

belirlemek ve var olan boşlukları ve zayıflıkları belirlemek için gereklidir. Ayrıca, literatür taraması, konu hakkında daha önce yapılmış çalışmalardan faydalanarak, çalışmanın yöntemi, verileri ve sonuçları konusunda daha iyi bir anlayış geliştirmeyi de sağlar.

Kemal Kirişçi'nin "*The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of The Trading State*" (**Türk Dış Politikasının Dönüşümü: Ticari Devleti'nin Yükselişi**) (2009) makalesi 2000'li yıllarda Türk dış politikasının önceki dönemlere göre yeni bir yöne doğru ilerlediğini açıklamaya çalışmıştır. Türk dış politikasında bu değişimin, diğer ülkelerle ekonomik işbirliği geliştirmeye yönelik bir güvenlik tehdidi algısından kaymaya başladığını savunur ve Türkiye'nin iç, bölgesel ve uluslararası çerçevesiyle bunu kanıtlamaya çalışır. Kirişçi, çalışmasında Türkiye'nin özellikle AK Parti ile ekonomik kalkınmayı destekleyen bir dış politika izlediğini öne sürmektedir. Ancak ele alınan bu tez çalışmasını karşılaştırıldığında, Kirişçi, Türk dış politikasının üç düzeydeki bağlamında bölgesel bir krizle karşı karşıya kaldığında karar vericilerin ekonomik perspektifleri tercih edip etmeyecekleri konusunda net bir açıklama sağlayamamıştır. Ayrıca, Türkiye'nin ticaret devleti vizyonu ile yükseldiğinde hangi sistemik faktörün (iç, bölgesel veya uluslararası sistem) en çok etkisi olduğunu net bir şekilde belirlememiştir.

Esra ERUYSAL'nin yazmış olduğu "*Economic Relations Between Turkey and Iran from 1990 to 2010: A Turkish Perspective*" (1990'dan 2010'a Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri: Türkiye Perspektifi) yüksek lisans tezidir. Çalışma Türkiye perspektifinden Türkiye-İran ilişkilerini 1990-2010 yılları arasındaki iki dönemde (AK Parti öncesi ve AK Parti sonrası ilk 10 yıl) ele almaktadır. Tezde genel olarak, ideolojik kamplaşmanın yaşandığı 1990'larda iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişemediği, ancak AK Parti dönemi sonrasında nicel verilerle kanıtlanabilir bir ivme kazandığı belirtilmektedir.

Nilüfer Karacasulu ve İrem Aşkar Karakır'nın "*Iran-Turkey Relations in the 2000s: Pragmatic Rapprochement*" (2000'li Yıllarda İran-Türkiye İlişkileri: Pragmatik Yakınlaşma) (2011) makalesidir. Bu makale, Türkiye ve İran arasındaki ilişkilerdeki yakınlaşmanın 2000'li yıllarla birlikte güvenlik, enerji ve ekonomi gibi üç ana konu bağlamında geliştiğini ele almaktadır. Ayrıca, İran'a karşı uygulanan uluslararası

ambargoların iki ülke arasındaki ilişkilerdeki engelleyici etkisine de değinilmiştir. Bu çalışma, özellikle bölgesel düzeydeki olumlu gelişmelerin etkisiyle, iki ülke arasındaki genel yakınlaşmanın 2000'li yıllarla birlikte arttığına dair bir ön izlenim sağlamıştır.

Suleyman Elik'in "*Iran-Turkey Relations 1979-2011*" (**İran-Türkiye İlişkileri 1979-2011**) (2011) ktiap eseridir. Elik, yazmış olduğu kitabın bir bölümünde 1979-2011 yılları arasındaki dönemde, farklı bağlamlar ve aktörler üzerinde Türkiye-İran ilişkilerini detaylı bir şekilde incelemiştir. Kitabın 7. bölümünde, 1979-2011 dönemin ekonomik ilişkilerini ele alırken 2002-2010 dönemine geldiğinde iki ülkenin ekonomik işbirliğine odaklanılmıştır. Ancak Elik'in çalışmasında, bu işbirliğine ilişkin faktörlerin sadece kısa bir şekilde ele alınması (Roundup) ve aksine ekonomik ilişkilerdeki sorunların az olmasına rağmen daha çok krizlere (Pathologies) odaklanması, literatürde önemli bir eksiklik olarak görülmüştür.

Özüm Sezin Uzun'un "*Turkish-Iranian Relations In The 2000s: Rapprochement or beyond?*" (**2000'li Yıllarda Türkiye-İran İlişkileri: Yakınlaşma mı yoksa ötesi mi?**) (2012) tez çalışması, İran ve Türkiye arasındaki ilişkilerin işbirliği ve rekabet düzeylerini, Kürt sorunu, İran nükleer meselesi ve karşılıklı ekonomik ilişkiler gibi üç ana başlık altında "Yakınlaşma (Rapprochement)" kavramı bağlamında incelemiştir. Uzun, çalışmasında "yakınlaşma" kavramını, iki ülkenin 2000'li yıllardan itibaren ilişkilerinde, önceki dönemlerde yoğunluğu artan rekabet ve çatışma durumlarının yerini daha çok işbirliği faktörlerinin aldığı için kullandığını açıklamıştır. Aslında, bu yaklaşım, liberal kurumsalcılığın işbirliği odaklı yaklaşımı ile benzerlik göstermektedir. Ancak ele alınan bu tez çalışmasında, iki ülkenin ekonomik alanında, liberal kurumsalcılığın hangi esaslarına göre işbirliğine vardığı ve hangi dönemlerde işlenmediği daha detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Uzun, çalışmasında, iki ülkenin Suriye krizine kadar olan dönemde, var olan veya geleneksel bazı bölgesel rekabet konularına daha az odaklandıklarını ve işbirliğine daha çok odaklanabileceklerini belirtmiştir. Ancak, bu tez çalışmasında Uzun'un çalışmasından farklı olarak bu noktada tamamlayıcı bir rol üstlenerek, iki ülkenin karmaşık ve sorunlu bir bölgesel mesele olan Suriye krizi örneğinde, hangi ekonomik işbirliklerinin nasıl etkilendiğine daha etkin bir şekilde cevap verebilmiştir.

Brandies Üniversitesi Ortadoğu Çalışmaları Merkezi'nde ekonomi-politik çalışmalara odaklanan Habib Naderi, İran-Türkiye ekonomik ilişkilerine dair yazdığı makalede, 2000'li yıllardan itibaren iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesinde karşılıklı bölgesel ve uluslararası sistem faktörlerinin tercihlerinde işbirliği faktörünün önemli olduğunu açıklamaya çalışmıştır. **“Turkey and Iran: Growing Economic Relations Despite Western Sanctions” (Türkiye ve İran: Ambargolara Rağmen Yükselen Ekonomik İlişkileri) (2012)** adlı makalesinde iki ülkenin ekonomik ilişkilerinin tamamlayıcı niteliğe sahip olmasının önemli bir bölgesel faktör olduğuna değinmiştir. Aynı zamanda, iki tarafın ABD yaptırımlarına rağmen ekonomik ilişkilerini geliştirmek için bir araya geldikleri bir politikaya sahip olduklarına dikkat çekmiştir. Bizim çalışmamız ise, iki ülkenin ekonomik ilişkilerinin gelişmesinde işbirliği tercihlerinin önemine vurgu yaparak, bu önemi liberal kurumsalcılığın açıkladığı üç önemli esasa göre daha açıklayıcı bir şekilde çerçevelendirdiğimiz için Naderi'nin çalışmasından daha tamamlayıcı niteliktedir.

Fatma Sarıaslan'ın **“2000'li Yıllarda Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri” (2013)** makalesi, 2000-2013 yılları arasındaki dönemde Türkiye'nin ticari devlet politikasının etkisiyle iki ülkenin ekonomik ilişkilerini değerlendirmektedir. Sarıaslan, Türkiye'nin benimsediği ticari devlet politikası ve bölgesel bağlamda ABD'nin 2003 Irak işgali gibi faktörlerin, iki ülkenin ekonomik ilişkilerinin gelişmesinde etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak makale, sadece Türkiye'nin iç faktörünü ele alarak eksik kalmıştır. Ele alınan bu tez eserinde ise İran'da, Rafsancani Cumhurbaşkanlığı döneminden Rouhani Cumhurbaşkanlığı dönemine kadar olan hükümetlerin, Türkiye ile ticari ilişkiler kurmak istemesi ve iki devletin PKK-PJAK terör örgütlerine karşı gerçekleştirdikleri koordineli operasyonlar, ABD'nin İran yaptırımları ve 2008-2009 yılları arasında iki ülkenin karşılıklı ekonomik bazlı tercihlerinin artması gibi bölgesel ve uluslararası faktörler açıklanmıştır.

Kemal İNAT'ın yazmış olduğu **“Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün 30. Yılında Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri” (2015)** analiz makalesi, Türkiye-İran ekonomik ilişkileri bağlamında Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT)'nin neden başarılı bir kurumsal işbirliği örneği olamadığını genel olarak anlatmaktadır. Makalede, başarılı bir işbirliği modelinin olmamasının nedeni, iki ülke arasındaki siyasal sorunlar ve ABD'nin İran'a uyguladığı

ambargolar gibi engeller olarak değerlendirilmiştir. **Mohammad GHIABÍ'nin "اقتصاد AK Parti Döneminde İran-Türkiye İlişkilerinin Ekonomik Politikası" (2016)** makalesinde, iki ülkenin ekonomik ilişkilerinin AK Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte iyileştiği ancak 1996 yılında imzalanan 25 yıllık doğal gaz boru hattı ticareti dışında uzun vadeli bir başka işbirliği örneğinin bulunamaması nedeniyle eleştirildiği görülmektedir.

Serkan Kekevi'nin "**Yakın Dönem Türkiye-İran İlişkileri: Siyasi Ve Ekonomik Perspektiften Bir Bakış**" (2016) makale çalışması, iki ülkenin ekonomik ve siyasi ilişkilerini rekabet-işbirliği perspektifinden değerlendirmektedir. Ele aldığı makalesini ikinci ana başlığında "Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri: İşbirliğinin Belkemiği" başlıklı, doğal gaz boru hattı inşasından sonra başlayan doğal gaz ticareti ve Türkiye-İran İş Konseyi'nin kuruluşu ile birlikte iki ülkenin ekonomik ilişkilerinin geliştiği belirtilmektedir. Bu bağlamda ele alındığı bu tez çalışmasıyla kıyaslandığında liberal kurumsalcığın öne sürdüğü karmaşık karşılıklı bağımlılık ve ulus-ötesi ilişkilerin devletler üzerindeki etkisiyle ekonomik ilişkilerin geliştiğine dair daha iyi çerçevlendirmiştir. Turizm sektörünün de önemli bir işbirliği alanı olduğu vurgulanmış ve İran'dan Türkiye'ye turistlerin gelmesinin önemi belirtilmiştir. Ancak bu durumun sadece tek yönlü olması eksiklik olarak görülmüş ve Türkiye'den İran'a az turistin seyahat etmesi incelenmiştir. Çalışmada bu sorunun nedenleri ve çözüm önerileri de ele alınmıştır.

Literatür taraması, İran ve Türkiye'nin enerji ilişkilerini ele alan önemli çalışmalar ortaya çıkarmıştır. Talebi ve Cheraghi'nin ortak yazdıkları Farsça makalesi "**نقش انرژی در تحول روابط میان ایران و ترکیه با تاکید بر گاز طبیعی ۲۰۰۰-۲۰۱۵**" (2016) ve Büşra Zeynep Özdemir'in yazdığı "**İran Yaptırımları: Türkiye-İran Enerji İlişkilerine Etkileri**" (2018) iki ülkenin enerji ilişkilerine analiz düzeyleri bağlamında incelemiştir. Talebi ve Cheraghi'nin makalesinde, iki ülkenin enerji ilişkilerinin karşılıklı bağımlılık niteliği taşıdığı belirtilmiştir. Makalelerinde ele alınan karşılıklı bağımlılık türü, karmaşık bir yapıya sahip olup, iki ülkenin enerji ilişkilerinin sadece enerji sektörüne değil, diğer sektörler ve konulara da etki edebilecek karmaşık bir işbirliğine dayandığını vurgulamaktadır. Özdemir'in çalışmasında ise, uluslararası

yaptırımların Türkiye'nin arz güvenliğine olumsuz etki ettiği ve bu nedenle Türkiye'nin kaynak çeşitliliğine yönelik adımlar attığı belirtilmektedir. Bu çalışmada, 2018'de ABD'nin İran nükleer anlaşmasından çekilmesiyle birlikte uyguladığı yaptırımların, uluslararası rejimi ihlal eden ve ulus-ötesi işbirliği niteliği taşıyan ikincil bir yaptırım türü olduğu belirtilmektedir. Bu yaptırımların sonucunda, Türkiye'nin TÜPRAŞ şirketi, 2020 yılından itibaren İran'dan petrol ithal edemeyecek duruma gelmiştir.

Mansoureh Ebrahimi ve diğerleri'nin yazmış oldukları "***Economic, Political, and Strategic Issues in Iran-Turkey Relations, 2002-2015***" (**İran-Türkiye'nin İlişkilerinde Ekonomik, Siyasi ve Stratejik Meseler, 2002-2015**) (2017) makale çalışmasında İran ve Türkiye arasındaki ilişkilerin 2002-2015 dönemindeki siyasi, güvenlik ve ekonomik bağlamda nasıl bir değişime uğradığını açıklamaya çalışmıştır. Çalışma, Türkiye'de AK Parti iktidarının 2000'li yıllarda İran-Türkiye ilişkilerindeki gelişmelere katkısını önemli bulmuştur. İki ülke arasındaki ilişkiler, AK Parti'nin farklı hükümetleri ve İran'da değişen hükümetlerin işbirliği ve rekabet dalgaları arasında kalmıştır. Bu tez çalışması Ebrahimi'nin çalışmasından farklı olarak 2010'lu yıllara odaklanırken kısaca 2000'li yıllara değinmesiyle daha tamamlayıcı ve karşılaştırmalı bir yöne de sahiptir.

Jules De Neve'nin "***Continuity And Fluctuation In The Turkish-Iranian Relationship 2002-2018 Rivalling Allies or Allied Rivals?***" (**Türkiye-İran İlişkisinde Süreklilik ve Dalgalanma 2002-2018 Rakip Müttefikler veya Müttefikler?**) (2018) tez çalışması, 2002-2018 yılları arasındaki İran-Türkiye ilişkilerini jeopolitik, ekonomik ve liderlerin rolü bağımlılığı açısından incelemektedir. De Neve'nin teorik çerçevesi ise, iki ülkenin ilişkilerini liberal ekonomik yaklaşımın karşılıklı bağımlılık çerçevesinde test etmeye odaklanmaktadır. Bu çerçeve içinde, iki ülkenin tam bir rakip veya müttefik olmadığını, bunun çeşitli şartlara bağlı olduğunu belirtmektedir. De Neve, çalışmasının teorik çerçevesi açıklarken, 2011-2016 dönemi gibi bölgesel krizlerin arttığı bir dönemde iki ülkenin ticari ilişkilerinin düştüğünü (çöktüğünü) belirtmektedir. Ancak, doğrudan bir çatışmaya girilmediği halde bile, iki ülke arasındaki karşılıklı bağımlılığın yeniden gözden geçirilmesi gerektiği konusunda uyarılarda bulunmaktadır. Bununla birlikte, bu iddia doğru olsa da, iki ülke bölgesel krizlerden etkilenirken bile, ekonomi alanını krizlerden ayrı tutmak için çaba gösterdiklerini unutmamız gerekmektedir. Bu duruma

örnek olarak, 2014 yılında liderlerin öncülüğünde kurulan Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi verilebilir.

Diğer bir çalışma ise **“Karşılıklı Bağımlılık Teorisi Açısından Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri: 2002-2014”** (2018) Abdüssamet Pulat tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada, Türkiye'nin İran ile karşılıklı ekonomik bağımlılık yaklaşımıyla ilgili hedefini başarılı bir şekilde gerçekleştiremediği açıklanmıştır. Pulat'ın çalışması sonuç kısmında, ticaretin artırılması, uygulamaya geçirilmemiş enerji anlaşmalarının gerçekleştirilmesi ve iki ülke arasında çok çeşitli ürünlerin ticarete tabi tutulması önerileri sunulmuştur. Ancak, iki ülke arasında tam bir karşılıklı bağımlılık olmamasına rağmen, 2000 yılından bu yana bir tür eksik ekonomik işbirliği gözlemlenmektedir. Çünkü her iki tarafın da karşılıklı ekonomik işbirliğinin stratejik önemde olduğu ve artırılmasına yönelik tercihlerinin önemli bir konu olduğu Pulat'ın çalışmasında belirtilmemiştir. Sonrasında, eğer iki ülke arasında karşılıklı bağımlılık görülmediyse, hangi kavramlarla iki ülkenin ekonomik ilişkileri açıklanabilir sorusu üzerine, çalışma mümkün olduğunca karşılaştırmalı bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. Bu tez çalışmanın yaklaşımında ise, Keohane'nin öne sürdüğü Karmaşık Karşılıklı Bağımlılık kapsamında, iki ülkenin ekonomik ve gayri-ekonomik alanlarda birbirlerini dengeleme potansiyeli olduğu açıklanabilir.

Bayram SİNKAYA'nın **“Turkey-Iran Relations after the JDP”** (AK Parti Sonrası Türkiye-İran İlişkileri) (2019) AK Parti iktidara geldikten sonra İran-Türkiye ilişkilerinin nasıl etkilendiğini, önemli gelişmeler üzerinden analiz etmektedir. Sinkaya, iki ülkenin politik ilişkilerindeki yakınlaşmanın veya gerginliğin, bölgesel ve uluslararası sistem düzeyindeki gelişmelere ve dış politikalarındaki ideolojik bakışlarına bağlı olarak pozitif veya negatif yönde değişebileceğini belirtmektedir. Kitapta ayrıca, AK Parti'nin yeni dış politika anlayışıyla birlikte, İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinin 1990'lara göre ivme kazandığına da değinilmiştir.

Reza Hamadançi'nin **“ارزیابی موانع همگرایی روابط ایران و ترکیه در دوره حزب عدالت و توسعه”** (AKP Döneminde İran-Türkiye İlişkilerinin Yakınlaşmasının Önündeki Engellerin Analizi) (2020) çalışması, Türk dış politikasını neo-realist bir çerçeveye yerleştirerek, AK Parti dönemi boyunca iki ülke arasındaki yakınlaşmada öne gelen engel faktörlerini incelemeye çalışmıştır. Hamadançi, bu faktörler arasında Türk-İsrail yakınlaşması ve

İran-Türkiye'nin bazı bölgesel konularda, özellikle Suriye krizi başladığı zamanlarda, farklı bölgesel politikalar izlemesi gibi etkenlerin önemli olduğunu belirtmiştir. Hamadançi, çalışmasında AK Parti'nin Arap Baharı'na kadar dış politikasını gerilimlerden uzak tuttuğuna dikkat çekse de, bu politikanın ABD ve İsrail'in hegemonyasına karşı bir adım olarak atıldığını açıklamıştır. Ancak, Hamadançi'nin çalışması, Türkiye'nin İsrail ve ABD'nin müttefiki olduğuna rağmen, İran-Türkiye ekonomik işbirliğinin ikili ilişkilerdeki niteliğini anlamak için 2000'li yılların sonrasındaki tercihleri ve ilişkileri göstermede eksiklik göstermektedir. Bu açıdan, hem kendi teorik çalışması hem de bizim çalışmamızla tezatlık oluşturmuştur.

Başka bir makale çalışması, İran Milli Savunma Üniversitesi dergisinde yayımlanan Hasan Yazdani ve diğerlerinin Farsça yazdığı “ عوامل واگرایی و همگرایی اقتصادی مؤثر بر ” “روابط جمهوری اسلامی ایران با ترکیه (İran İslam Cumhuriyeti ile Türkiye'nin İlişkilerinde Etkin Yaklaşımcı ve Uzaklaşımcı Ekonomik Faktör) (2020) İran İslam Cumhuriyeti ile Türkiye'nin İlişkilerinde Etkin Yaklaşımcı ve Uzaklaşımcı Ekonomik Faktör) (2020) çalışmasıdır. Bu çalışma, İran'ın bölgede etkin bir güç olabilmesi için Türkiye gibi önemli bir aktörle ekonomik alanda yakınlaşımcı ve uzaklaşımcı faktörleri istatistik, özel analiz tabloları ve anketlerle değerlendirmiştir. Yazdani ve diğerlerinin makalesinde etkin yaklaşımcı faktörler arasında ürün transitinin, Türkiye'nin enerji ihtiyacının karşılanması, İran'a uygulanan yaptırımların Türkiye üzerinden baypas edilebilmesinin ve karşılıklı yatırım potansiyelinin bulunduğu ortaya konulmuştur. Bununla birlikte, uzaklaşımcı faktörler arasında karşılıklı ekonomik rekabet, su kaynakları sorunu, ticaret dengesizliği ve Türkiye'nin turizm sektörü ele alınmıştır. Yazdani'nin makalesi ile kendi çalışmamız arasında araştırma yöntemi bağlamında farklılıklar olsa da, birbirini tamamlayıcı önemli bir nokta, çalışmamızda İran ve Türkiye'nin işbirliği ve kırılma faktörlerinin hangi sistem düzeyinde oluştuğunu, dönemden döneme süreç-takibi yöntemiyle açıklamaktır.

Sonuç olarak, bu çalışma AK Parti döneminde 2010-2020 yılları arasında İran-Türkiye ekonomik ilişkilerini liberal kurumsalcı yaklaşım çerçevesinde ele alarak, bölgesel entegrasyon ve karşılıklı bağımlılık önündeki engelleri inceleyecektir. Bu çalışma, diğer araştırmalardan farklı olarak yeni bir perspektif sunacaktır. Ek olarak, liberal kurumsalcı yaklaşımın dış politika anlayışında iç ve dış politika arasında kesin bir ayırım olmaması,

İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinin iç siyasi atmosferlerden de etkilenebileceğini göstermektedir. Bu çalışmanın sonuçlarıyla, iki ülkenin ekonomik ilişkilerindeki işbirliği ve kırılma dönemlerinin neden ortaya çıktığı diğer araştırma sorularından biridir. Çalışmanın özgünlüğü dolayısıyla İran-Türkiye'nin ekonomik ilişkileri bağlamında yapılan kaynak taraması ve analitik yazılarla akademik çalışmalara yeni bir boyut kazandırmaya çalışarak özgün olmayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmanın araştırma sorusuna yanıt bulmak için aşağıdaki yöntemler hedeflenmiştir. Literatür taraması sonucunda elde edilen kaynaklara göre bu çalışmada birincil kaynak "nitel" araştırma yöntemi kapsamında son dönemde yazılan makale ve kitaplar olacaktır. Ardından ikincil kaynak "nicel verileri" kullanarak iki devletin resmi ve diğer güvenli bilgi kaynakların verilerden elde edilen bilgilerin işlenmesi ile birinci kaynak olarak kullanılacaktır. Bir diğer nicel veri bulabilecek kaynak ise iki ülkenin ortak bulunduğu kurumların rapor ve veri tabanları inceleyerek iki ülkenin ekonomik ilişkileri hangi dönemlerde işbirliği ve hangi dönemlerde de ise gerginleştiğini çalışmanın teorik yaklaşımıyla değerlendirilecektir. Bu çalışmada, 2010-2020 dönemi İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinin liberal kurumsalcı yaklaşım çerçevesinde incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, vaka analizin Süreç Takibi (Process-Tracing) yöntemi olayların arasındaki ilintisini nedenselleştirdiği için bu yöntem uygulanmıştır. Bu yöntem, devlet içi faktörler, bölgesel faktörler ve uluslararası sistem düzeyli faktörler olmak üzere üç düzey analizi kapsamında, araştırma sorusu ve iddialar doğrultusunda neden-sonuç ilişkilerini değerlendirmek için kullanılmıştır. Liberal kurumsalcılık yaklaşımının esas unsurları bu değerlendirme sürecinde kullanılarak, iddiaların ispatlanması amaçlanmıştır. Süreç takibi yöntemi, iki ülkenin ilişkilerinin çok yönlü etkilendiği gerçeğinden dolayı benimsenmiştir.

Çalışmanın Teorik Çerçevesi

Bu çalışmanın teorik çerçevesi, liberal kurumsal yaklaşımın temel hedefinin uluslararası sistemi "kurumsallaştırmak" olduğunu vurgular. Bu yaklaşıma göre, uluslararası sistemin ve devletlerin ilişkileri, üç ana kavram aracılığıyla kurumsallaştırılabilir. İlk kavram, uluslararası kurumlar aracılığıyla uluslararası sistemin sorunlarının ancak "**ulus-ötesi işbirliği**" (*Transnational Relations*) yoluyla çözülebileceğidir. Bu

bağlamda, devletler işbirliğine yönelmek zorundadır ve ekonomik ilişkilerin gelişmesinde işbirliğinin önemli bir kolaylaştırıcı faktör olduğu ifade edilir. Ulus-ötesi ilişkilerde devlet dışı aktörlerin karşılıklı ilişkisinin devletler üzerindeki etkisinin ele aldığı bir kavramdır. İkinci önemli kavram, "**karmaşık karşılıklı bağımlılık**" (*Complex Interdependence*) terimidir. Bu kavram, politik ve ekonomik alanlarda güç, çıkar ve işbirliğinin kurumsal hale getirilmesinin esas olduğunu vurgular. Üçüncü kavram ise "**uluslararası rejimler**" (*International Regimes*) ve liberal kurumsal yaklaşımda önemli bir unsurdur. Kurumsal teorilere göre, devletler çıkarları için egoist olsa da, kurumlar aracılığıyla oluşturulan normlar, kanunlar ve prosedürler sonucunda devletler kendi aralarındaki fikir ayrılıklarını azaltarak işbirliğine yöneleceklerdir.

Tezin Ana Konu Başlıkları

Bu tezin ana konusu, İran-Türkiye'nin ekonomik ilişkilerini liberal kurumsalcı anlayış çerçevesinde ele alarak, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri belirli konular üzerinden incelemektir. Çalışmanın **teorik yaklaşımı Birinci Bölüm**'de açıklanmaktadır. Bu bölümde, liberal kurumsalcı yaklaşımın uluslararası ilişkiler bağlamında nasıl klasik liberalizm üzerinden esinlenerek ortaya çıktığı ve 1970'li yıllarda hangi koşullar ve öncü düşünürler tarafından öne çıkarıldığı açıklanmıştır. Ardından liberal kurumsalcı yaklaşımın temel olarak bulduğumuz 3 ana unsurlarının neler olduğunu, bugünkü devlet ve ulus-ötesi ilişkileri nasıl tanımladığını ve uluslararası sistemdeki aktörlerin ilişkilerin çerçevelediği hangi amaçlar doğrultusunda en çok fayda getirebilecek durumuna yükselebileceğini açıklanmıştır. Liberal kurumsalcı yaklaşımı, kendine özgü bireyci ve işbirliği temelli bakış açısını koruyarak liberal ekolüne bağlı bir yaklaşım olsa da, uluslararası ilişkiler sisteminde realist yaklaşıma benzemez. Ancak, devlet faktörünün sınırlı bir şekilde yer alması kaydıyla sistemin merkezinde önemli bir role sahip olması gerektiğini açıklar. Bu bağlamda, liberal kurumsalcı yaklaşımın 3 ana unsuru olan ulus-ötesi ilişkiler, karmaşık karşılıklı bağımlılık ve uluslararası rejimler kavramları, İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinin incelenmesinde de önemli bir rol oynamaktadır. Bu kavramlar, iki ülkenin ekonomik ilişkilerindeki sorunların çözümü için bir çerçeve sağlamaktadır. Bununla birlikte, İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinin analizinde sadece uluslararası sistem düzeyi değil, aynı zamanda bölgesel sistem düzeyi ve devlet içi faktörler de dikkate alınmalıdır. Bu analiz seviyeleri, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesini etkileyen faktörleri daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir.

Tezin **ikinci bölümünde**, Türkiye'deki AK Parti iktidarının, özellikle 2000'li yıllarda ekonomik ilişkiler açısından İran'la olan ilişkilerine odaklanılmaktadır. Bu bölümde, 1980'li ve 1990'lı yıllarda iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin, liberal kurumsalcılık tezlerine pek uygun olmadığı ancak 2000'li yıllarda liberal kurumsalcılığa daha uygun olan dönemlerin analitik bir şekilde incelenmesi amaçlanmaktadır. 1980'li, 1990'lı ve 2000'li yıllar boyunca, İran ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin kurumsal bir işbirliği yoluyla nasıl geliştiğine dair bir hafıza hatırlaması yapılmıştır. Bu dönemlerde, iki ülkenin iç, bölgesel ve uluslararası konjonktürlerinin birleşmesiyle birlikte ekonomik işbirliği için bir yol seçildiği bilinmektedir. Özellikle 1980'li yıllarda, Türkiye'nin ithal-ikamecilik ekonomik modelinden ihracatçı modeline geçişi ve Turgut Özal'ın bu yönde sağladığı yeni ekonomik felsefe, İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinde devlet içi faktörlerin öncelik rolünün nasıl geliştiğini açıklamaktadır. Böylece, Türkiye'nin 1980'li yıllarda ithal-ikameci ekonomi rejiminden ihracata dayalı ekonomi modeline geçişi, yani sermaye tabanlı bir ekonomik rejim benimsemesi, dış ticaretin artmasına yol açmıştır. Bu dönemde, Türkiye'nin devlet içi faktörü, İran ile ekonomik ilişkilere öncülük etmiştir. Ayrıca, İran'ın Irak ile olan savaşı nedeniyle ekonomik krizde olması, Türkiye ile ticari işbirliğine girmenin hayati bir mesele haline gelmesine neden olmuştur.

1990'lı yıllara gelindiğinde, ticaret hacminin azalması ve ekonomik işbirliğinin azalması gibi sorunlar yaşandığı belirtilir. Bu dönemde güvenlik ve karşılıklı tehditler ikili ilişkilerde etkili olmuştur. Ancak, bu dönemde yaşanan krizler, iki ülkenin ekonomik ilişkilerine ciddi zararlar vermiş olmasına rağmen, İran-Türkiye doğal gaz boru hattı projesi gibi bugüne kadar önemini koruyan ikili ekonomik ilişkilerin gelişmesine katkı sağlayan projelerin de imzalanmasına değinilecektir. 1990'lı yıllarda, Türkiye ve İran arasında çeşitli sorunlar yaşanmıştır. Türkiye, İran'ın PKK terör örgütünü desteklediğini iddia etmiş, İran ise Türkiye'ye İslam Devrimi ideolojisini yayma korkusuyla yaklaşmıştır. Bu durum, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin karşılıklı güvenlik-tehdit suçlamaları nedeniyle en çok zarar gören alan haline gelmiştir. Bununla birlikte, 1996 yılında Tahran'da imzalanan ve bugüne kadar iki ülkenin ticaret ve ekonomik işbirliğinde önemli bir rol oynayan doğal gaz ticaret projesi, iki ülkenin siyasi ilişkilerinde güvensizliğin hüküm sürdüğü bir dönemde imzalanmıştır.

2000'li yıllara gelindiğinde, özellikle AK Parti'nin tek parti olarak iktidara gelmesi ve İran'da Mohammad Khatami hükümetiyle politik olarak yakınlaşmaların gerçekleşmesi, bu dönemdeki ekonomik ilişkilerin gelişmesinde öncelikli faktör olarak devlet içi etmenler olarak açıklanabilir. Bu dönemde AK Parti'nin komşularıyla "Sıfır Sorun Politikası"nı benimsemesi ve İran'da Mohammad Khatami hükümetinin "Milletlerarası Diyalog" politikalarına destek vermesi, siyasi yakınlaşmalarına izin vermiştir. Dönemin ilerleyen zamanlarında, bölgesel faktörlerin ekonomik işbirliği açısından diğer faktörlere göre daha etkili olduğu vurgulanacaktır. Bu kapsamda, 2001 yılında başlayan doğal gaz akışı, PKK-PJAK terör örgütlerine karşı iki tarafın koordineli operasyonları, sınır ticareti ve yeni sınır kapılarının açılması, doğal gaz alanında mutabık kalmak için imzalanan anlaşmalar gibi tamamlayıcı ekonomik yapıya sahip olan iki ülkenin karşılıklı ticaretinin artırılmasına önemli katkılar sağladığı belirtilmektedir. Tabii ki uluslararası faktörler bu dönemde halen engel olarak varlığını sürdürmekteydi. Ancak, Türkiye ve İran'ın ambargolara rağmen ekonomik ilişkilerini geliştirmek için tercihlerini kullanmaları, 2000'li yıllarda ekonomik ilişkilerin realist çerçeveli güç mücadelesinden liberal çerçeveli ekonomik işbirliği argümanlarına daha uygun bir seyir izlediğini göstermektedir.

Bu çalışmanın **Üçüncü Bölümü** 2010-2020 yılları arasında İran-Türkiye ekonomik ilişkilerini etkileyen konular ve meseleler üzerinden değerlendirilmiştir. Bu bölüm, iki ana başlık altında 2010-2016 ve 2017-2020 dönemlerine ayrılmıştır. Bu ayrım, ikili ekonomik ilişkilerin özgün gelişim ve özelliklerinden kaynaklı olarak ayrı bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğinden yapılmıştır. 2010-2016 yılları arasında, bölgesel siyasi-güvenlik gerginliklerinin arttığı ve kısmen yumuşamanın başladığı bir dönem olarak kabul edilir. Bu durum, iki ülkenin genel ilişkilerinin, özellikle Arap Baharı ve Suriye krizi gibi bölgesel krizlerin olumsuz etkisiyle etkilenmesinden kaynaklanmaktadır. Bu dönem boyunca, İran ve Türkiye arasındaki ticari ilişkilerin yanı sıra her iki ülkenin birbirlerinin ülkelerindeki doğrudan yabancı yatırım oranları da incelenmiştir. İki ülkenin ekonomik ilişkileri, ticari hacimde yükseliş ve düşüşler kaydederken, siyasi ilişkileri daha gergin geçmiştir. Ticari ilişkilerin yanı sıra, iki ülkenin doğrudan yabancı yatırım konusundaki davranışları ve neden karşılıklı işbirliklerinin istenilen seviyeye yükseltilmediği de araştırılmıştır. Bu dönemde, İran-Türkiye ekonomik işbirliğini olumlu veya olumsuz yönde etkileyen birkaç konuya da değinilmiştir. Bu konuların

önemli bir özelliği uluslararası ve bölgesel nitelikte olmaları ve iki ülkenin dış politika yaklaşımlarının etkisi altında olmalarıdır.

Üçüncü bölümün ikinci ana alt başlığında, 2017-2020 dönemi ekonomik ilişkileri ve bu ilişkileri etkileyen önemli gelişmeler ele alınacaktır. Bu dönemde, iki ülkenin ticari ve ekonomik işbirliği düşük seyretmiştir ve bunun öncelikli nedeni uluslararası sistem bazlı gelişmelerdir. 2018 yılından itibaren, ABD'nin tek taraflı hukuksuz yaptırımları ve Covid-19 salgını gibi uluslararası sistem sorunları, iki ülkenin kurumsal ekonomik işbirliğine zarar vermiş ve karşılıklı ticaret hacmi 10 milyar doların altına inmiştir. Ancak bu dönemde, devlet içi faktörler de ekonomik işbirliğinin artmasına katkıda bulunmuştur. Suriye krizinin çözümü için başlatılan Astana süreci ve iki ülkenin Kuzey Irak'taki bağımsızlık referandumuna karşı çıkması gibi bölgesel ve önemli siyasi faktörler, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesine az da olsa katkıda bulunmuştur.

Bu çalışmanın **Dördüncü Bölümünde** liberal kurumsalcı yaklaşımı çerçevesinde iki ülkenin ekonomik ilişkilerini uluslararası, bölgesel ve devlet içi faktörler bağlamında yakınlaştığı ve ya uzaklaştığı alanlarda nasıl bir seyir aldığı değerlendirilecektir. Bölümün ilk ana başlığında uluslararası faktörün altında İran-Türkiye'nin ekonomik ilişkilerine ABD'nin İran üzerine uyguladığı yaptırımlarıdır. İran'a karşı ekonomik yaptırımlar teorik yaklaşımımızla ilişkilendirdiğimizde bir yandan İran'ın ulus-ötesi kapasitesini diğer yandan bir uluslararası rejim olarak İran ile iş yapmayı zorlaştırdığı için liberal kurumsalcılık çerçevesinde olmadığı analizi yapılacaktır. Bölgesel anlamda iki ülkenin girdikleri temel işbirliği alanlarını liberal kurumsalcılık çerçevesinde oturup oturmaması analiz edilecektir. Bu bölgede iki ülkenin aslında 2000-2020 yılları arasında en çok liberal kurumsalcılığın tezlerine uygun şekilde hareket edebildikleri alan bölgesel anlamda işbirlikleri bu çalışmanın temel başlıkları çerçevesiyle değerlendirilecektir.

BÖLÜM 1: LIBERAL KURUMSALCI YAKLAŞIMI

1.1. Liberal Kurumsalçı Yaklaşımın Gelişimi

Klasik liberalizm veya liberal yaklaşımın temel çıkış noktası 17. ve 18. yüzyıllarda yeni bir ekonomik ve siyasal düzen sağlama amacıyla ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşımda, Batı uygarlığı ve siyasal düşüncesinin temel ögesi, birey faktörünün (insanın) siyasal, ekonomik ve diğer alanlarda serbestçe girişim gerçekleştirebilmesidir.¹ Klasik liberalizmin ilk başlangıç noktası, Ortaçağ döneminde ekonomik keşifler neticesinde, burjuva sınıfın ekonomik menfaatlerine ek olarak siyasi nüfuzla kavuşma arzusuyla ortaya çıkmıştır. Buna göre, klasik liberal düşünürler bireyi/insanı önemli ve merkezi bir aktör olarak kabul etmişlerdir.² Öncesinde, 15. yüzyıldan önce Avrupa'da, toplumda değerli bir birey olmanın meşruiyeti, sermaye sahibi olmak değil ahlak ve dini açıdan saygı sahibi olmak olarak kabul edilirdi. Ancak ekonomik gelişmelerin yükselmesiyle birlikte, sermaye birikiminin birey için önemli bir fonksiyona sahip olduğu kabul edilmiş ve bireyin sermaye birikimi, iyi bir inanç olarak benimsenmeye başlanmıştır.³

Klasik liberalizmin temel ögesi olan birey/insanın serbestçe siyasal, ekonomik ve diğer sahalarda girişim gerçekleştirebilmesi, liberal yaklaşımın da temelinde yer almaktadır. Ancak liberal yaklaşım, devletin müdahalesinin sınırlandırılması ve serbest piyasa ekonomisinin önemsenmesi gibi farklılıklarla da kendisini göstermektedir.⁴ Bu bakımdan liberalizm, merkantilist ekonomik yaklaşımına bir tepki olarak doğmuştur. Liberalizmin ilerleyici bir bakış açısı olduğu da kabul edilen bir özelliktir. Bu bakış açısı, demokratik sistemlerle yönetilen aktörlerin tarih boyunca yaşadıkları çatışmaların tecrübesi olarak halkın demokratik sistem anlayışıyla yönetildikleri ve dolayısıyla devletlerin “içerden-dışarıya” iç siyasal kontrol mekanizması oluşturmalarına

¹ Knud Erik Jørgensen, **International Relations Theory: A New Introduction**, Palgrave, London, Second Edition 2018, s.66

² Semra Aktuğ, “Üç Farklı Liberalizm Türünde Birey, Toplum Ve Devlet Anlayışı”, (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mayıs 2019, s.1.

³ Mehdi Mohshki, “تاریخ شکل گیری لیبرالیسم” (Liberalizmin Oluşum Tarihçesi), **Porch of Thought**, , No. 32, 2004, s.3.

⁴ Jørgensen, s.66.

dayanmaktadır. Bu nedenle liberal yaklaşım, tarihi bir ilerleyici unsur olarak görmektedir.⁵

Klasik liberalizmin 17. yüzyılda temelini attığı ve 19. yüzyıla kadar kendini koruyarak özellikle siyasi ve ekonomik alanlarda bireyin özgürlüğünü hedeflediği üzerine odaklanmaktadır. Ancak 19. yüzyılın ortalarından itibaren uluslararası sosyal problemlerin derinleşmesi, 20. yüzyılın başında patlak veren Birinci ve İkinci Dünya Savaşları ile birlikte yaşanan şiddetli etkileri ve artan ekonomik sorunlar, "refah liberalizmi", "modern liberalizm" gibi alternatif liberal yaklaşımların 1970'li yıllarda ortaya çıkmasına yol açmıştır.⁶ Siyasal modern liberal yaklaşımı ise 20. yüzyılda Avrupa'da sanayileşmenin artması ve olumlu-olumsuz etkilerinin görülmesi sonucu klasik liberalizmden farklı olarak devletin ekonomi ve siyasete müdahale konusunda kendini revize ederek ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda modern liberalizm, daha adil bir sosyal yaşam oluşturmak amacıyla devletin ekonomi ve siyasette belirli bir düzeyde müdahil olması gerektiği fikrine dayanmaktadır.⁷

Liberal Kurumsalcı (Neo-Liberal) yaklaşımın uluslararası alana yayılması belli bir tarihi süreç izlemiştir. Klasik Liberalizm düşünürleri, 17. yüzyılda bir hayat felsefesi olarak ortaya çıkmışlardır ve bir ülke içinde uyum ve barışın sağlanmasının yanı sıra uluslararası sistemin de barışçıl bir hale getirilmesini arzulamışlardır. Bu bağlamda, Immanuel Kant'ın 18. yüzyılda yazdığı "Ebedi Barış: Felsefi Bir Taslak" adlı kitap, Klasik Liberalizm bağlamında uluslararası düzeyde barış ve uyumun sağlanması için yapılan ilk kurumsal çalışmadır.⁸ Liberal yaklaşım, Immanuel Kant'ın "Ebedi Barışa Dair" eseri ile önemli bir yaklaşım haline gelmiştir ve Kant'ın araştırdığı en önemli soru "sonsuz barışın nasıl mümkün olacağı" sorusunun analizini yapmıştır. Kant'ın bu eserinde ebedi barışın ulaşılabilmesi için üç şartın gerekliliğini savunduğu görülür. İlk olarak, cumhuriyet yönetimlerinin kullanılması gerektiğini ileri sürmüştür. Kant, bu mantığın nedeni olarak kendi kendini yöneten bir halkın, savaşın yıkıcılığına katlanamadığı için savaşa gitmeyeceğini düşünmüştür. İkinci olarak, devletlerin kendi istekleri ile bir araya gelerek ortak çıkarlar üzerinde beraber hareket ettikleri için savaşa tercih etmediklerini savunmuştur. Son şart ise bireylerin özgür dünya vatandaşı olduğu

⁵ Scott Burchill, "Liberalism", Scott Burchill, Andrew Linklater (Ed.). **Theories of International Relations** (Chapter 3:55-83), Thirds Edition, London, Palgrave Macmillan, 2005, s.55.

⁶ Aktuğ, s.21.

⁷ Andrew Heywood, **Political Ideologies: An Introduction**, 6th edition, , London, Palgrave Publications, 2017, s.49.

⁸ Lerna K.. Yanık, "Liberalizm: Bir Yazın Değerlendirmesi", **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, Cilt 12, Sayı 46, 2015, s.37

ve böylece cumhuriyetin oluşturduğu uluslararası ilişkiler arenasında barışın tesis edilmiş olacağıdır.⁹ Kant, böylece ülkeler arasında barışın gerçekleşebileceğini "Ebedi Barış" metodolojik kavramı ile savunmuştur.

Liberal kurumsalcı yaklaşımın temel kökeni 20. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, birinci ve ikinci dünya savaşlarının neden olduğu olumsuz atmosfer, **uluslararası alanda devletlerin çıkar hassasiyetlerini uluslararası kurumlar aracılığıyla birleştirebilecekleri konusunda** akademik çalışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur.¹⁰ Bu bağlamda, Uluslararası Bütünleşme çalışmaları, liberal kurumsalcı yaklaşımın alt yapısını ikinci Dünya Savaşı sonrasında önemli bir gelişim kaynağı haline getirmiştir ve bu konuda 3 isim öne çıkmaktadır. İlk olarak, 1940'larda David Mitrany tarafından ortaya atılan "İşlevselcilik" kavramıdır. Bu kavram, ülkeleri birbirlerine bağlayan ortak ihtiyaçları kapsayan işlevsel yapılandırmalar sayesinde işbirliği oluşacağına dair bir perspektif sunmaktadır. Bu işbirliği diğer alanlara yayılarak sonunda bir uluslararası hükümete yol açacaktır. İkinci isim, Ernst Haas ve 1950'lerde ortaya attığı "Yeni-İşlevselcilik" kavramıdır. Haas, işlevselci anlayışı temel alırken, Mitrany'den önemli noktalardan ayrılmaktadır. Haas'a göre, ülkeler arasında işbirliği kendiliğinden oluşamaz ve bir kuruma ihtiyaç vardır. Bir diğer farkı, aynı coğrafik-kültürel paydaşları olan ülkeler arasında işlevsel bir işbirliğinin kurulabileceği potansiyelidir. Son olarak, politik ve teknik meselelerin birbirinden ayrılmasının kolay olmadığı ve bu nedenle bir kurum aracılığıyla politik-teknik ikilemin problemlerinin çözülebileceği konusunda görüş belirten Karl Deutsch, liberal kuramsal yaklaşıma katkı sağlayan son bütünleşmeci yazardır. Bu düşünür, savaş ve ya muhtemel çatışmaların çözülmesi için "*Kurumsallaştırılmış Prosedürler*" anlayışı ile mümkün olduğuna sahiptir. Liberal yaklaşımdan bakıldığında, bütünleşme yaklaşımları bu sayede metodolojik açıdan daha da "sistematikleşmiş" ve birinci ve ikinci dünya savaşları ile beraber gelişen önemli olayların etkisiyle 1970'lerde liberal kurumsalcı yaklaşım ortaya çıkmıştır.¹¹

David Mitrany, işlevselcilik yaklaşımında devletlerin siyasi-güvenlik sorunlarına girmeyen teknik uzmanlık gerektiren işbirliği alanlarında entegrasyonun mümkün olabileceğini savunmuştur. Mitrany, devletler tarafından kurulan kurumlar aracılığıyla,

⁹ Kemal İnat ve Ali Balcı, "Dış Politika: Teorik Perspektifler", **Uluslararası Politikayı Anlamak: Ulus-devletten Küreselleşmeye**, ed. Zeynep Dağı, Alfa Yayınları, İstanbul 2007. s. 15.

¹⁰ David A. Baldwin, "Neoliberalism, Neorealism, and World Politics", David A. Baldwin (Ed.), **Neorealism and Neoliberalism: The Contemporary Debate**, (Chapter1: 3-25), Columbia University Press, New York, 1993, s.12

¹¹ Yanık, s.41-42.

devletin egemenlik rejimine müdahale etmeden, teknik alanda başlayan bir işbirliğinin diğer teknik alanlara da yayılabileceğini ifade etmiştir. Bu bağlamda, 1952 yılında Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nun kurulması ve 1956 yılında Roma Antlaşması ile Avrupa Topluluğu Ortak Pazarı'nın kurulması, entegrasyon yaklaşımının ve nitekim liberal kurumsalcılık yaklaşımının tekrar öne çıktığı döneme denk gelmektedir.¹²

1970'li yıllara gelindiğinde, ABD'nin Vietnam savaşındaki ekonomik kayıpları ve uluslararası sistemdeki diğer gelişmelerin yanı sıra güvenlik kadar ekonomik ilişkiler de önem kazanmaya başlamıştır. Bu dönemde, çokuluslu şirketlerin yükselişiyle birlikte Liberal düşünce de değişime uğramıştır. Bu düşüncenin temel katkılarını Robert Keohane ve Joseph Nye gibi iki önemli isim yapmıştır. Bu düşünürler, liberal yaklaşımı daha "sistemleştirilmeye" çalışarak, "ulusaşırılık" (transnational) ve "karmaşık karşılıklı bağımlılık" (Complex Interdependence) terimlerini kullanarak katkı sağlamışlardır.¹³ Keohane ve Nye, liberal kurumsalcılık yaklaşımını geliştirirken, klasik liberalizmden devam etmişlerdir. Ancak, işlevselcilik ve yeni işlevselcilik yaklaşımları ve II. Dünya Savaşı sonrasındaki gelişmelerden esinlenerek, devletlerin ilişkilerini kurumsal çerçevelere getirmesini önererek, uluslararası ilişkilerde çatışmaların azaltılması veya sonlandırılması için kurumlar oluşturulmasını savunmuşlardır.¹⁴

Liberal kurumsalcı yaklaşım, uluslararası ilişkilerde devlet faktörünü, realist ve neorealist yaklaşımlar gibi analiz düzeyinin merkezine alan bir yaklaşımdır. Ancak devlet faktörü, karar alma sürecinde etkili olan alanlar arasında güvenlik meselelerinin yanı sıra ekonomi, sosyal ve ekolojik meseleleri de kapsamaktadır. Bu nedenle liberal kurumsalcı yaklaşım, devletin karar alma prosedüründe diğer aktörlerin de devreye gireceğini öne sürmektedir. Bu aktörler arasında çok uluslu şirketler, devletler arası veya devletler ötesi aktörler bulunmaktadır.¹⁵ Literatürde, liberal kurumsalcı yaklaşıma yönelik eleştirilerden biri, uluslararası ilişkilerin analizinde net bir analiz düzeyinin belirlenmemesiyle ilgilidir. Savunucuları ise, uluslararası ilişkilerde devletler arasındaki ilişkilerin yanı sıra, devlet içi faktörler ve ulus-ötesi aktörlerle olan ilişkileri de dahil ederek analiz düzeyini daraltmaya çalışmıştır. Bu nedenle, bu yaklaşım, devlet faktörünün iç ve dış karar alma sürecinde etkili olan ve anahtar aktörler olduğunu

¹² Paul R. Viotti ve Mark V. Kauppi, **International Relations Theory**, Fifth Edition, London, Pearson Publications, 2012, s.138.

¹³ Yanık, s.43.

¹⁴ Burchil, s.64.

¹⁵ Edward A. Kolodziej, **Security and International Relations**, First Published, United Kingdom, Cambridge University Press, 2005, s.150.

savunarak, realist ve neorealist yaklaşımlarından farklı olarak uluslararası ilişkilerdeki aktörlerin yelpazesini genişletmektedir. Realist ve liberal yaklaşımların arasındaki farklı bakış açısının temelinde, realistlerin, anarşik yapıdaki sistemde devletlerin derin ve uzun vadeli işbirliğine yönelmemelerini savunmalarına karşın, liberal kurumsalcılar, anarşik yapıyı kabul etmelerine rağmen, bu kargaşanın kurumsal işbirliği modeli ile üretilen karşılıklı değerler sayesinde devletler arasındaki güvensizliği azaltabileceğini iddia ederler.¹⁶ Bu nedenle, liberal kurumsalcı yaklaşımın önemli bir farkı, devlet içi faktörleri analiz düzeyi olarak ele almasının yanı sıra uluslararası sistem ve bölgesel faktörleri de analiz düzeyine eklemesidir.

1.2.Liberal Kurumsalcılık Yaklaşımın Temel Unsurları ve İran-Türkiye Ekonomik İlişkileri

Liberal kurumsalcı yaklaşım, uluslararası ilişkilerde aktörler ve yapı arasındaki ilişkilerin “*kurallar, normlar ve kurumlar*” gibi faktörlerin etkinleştirilmesi yoluyla değişim olgusunun sürekli olduğunu ve sabit normların sürekli karşılık bulunmadığı bir noktaya getirildiğini savunur.¹⁷ Scott Burchil'e göre, liberal kurumsalcı yaklaşım devletlerin çatışma ve sorunlarını askeri yöntemlerle değil, “*karşılıklı menfaatleri için ortak kabullenmiş ekonomik ve siyasi çerçeveler*” için çözmeleri diye tanımlar. Başka bir deyişle, liberal kurumsalcılık yaklaşımı, devletler arasındaki işbirliğinin kurumlar aracılığıyla kanalize edilmesi gerektiğini vurgular.¹⁸ Bu yaklaşım, uluslararası sistemin değişken ve esnek bir özelliğe sahip olduğunu iddia ederek baskı ve çatışmanın çok maliyetli olduğu için diğer tarafların birbirleriyle uzlaşmak zorunda olduğunu kabul eder.¹⁹

Liberal kurumsalcı yaklaşımın metodolojisi, diğer liberal yaklaşımlardan farklı ve rafine edilmiş olarak çıkarların en üst düzeye çıkarılmasına yönelik olarak "işbirliği tercihlerinin" artırılmasına odaklanmıştır.²⁰ Bu yaklaşım, değişen uluslararası sistemin jeopolitiği ile uluslararası hukukun çakıştığı alanlarda çözüm ve işbirliği zemini hazırlamak amacıyla pratik araçlar önermektedir.²¹ Doğal kaynaklar bir ülkenin dış

¹⁶ Edward A. Kolodziej, s.153.

¹⁷ Sami Kiraz; “Türkiye-İran İlişkilerini Belirleyen Faktörler ve Muhteva Analizi”, Soyalp Tamçelik (Ed.). **İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye-İran İlişkileri**, Ankara: Gazi Kitabevi, 2014, s.254.

¹⁸ Burchil; (2005), s.64

¹⁹Namrata Goswami, “Power Shifts in East Asia: Balance of Power vs. Liberal Institutionalism”, **Perceptions**, Spring 2013, Volume XVIII, Number 1, s.3.

²⁰ Yanık (2015), s.46.

²¹Forget, Potka; “Geopolitics and the overlapping exclusive economic zone claims in Eastern Mediterranean: a Liberal Institutionalism approach for the resolution between Cyprus and Turkey”, (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**

politika davranışlarını belirleyen bir faktör olduğu için doğal kaynaklar nedeniyle iki veya daha fazla devlet arasında anlaşmazlık varsa liberal kurumsalcı yaklaşım çözümler sunabilir. Bu kapsamda, devletlerin bulunduğu uluslararası rejimleri baz alarak davranışlarına etki etmektedir ve taraflar arasında sorunlu bir alanda çözüm getirebilmektedir. Örneğin, Münhasır Ekonomik Bölge sınırları içinde sorunlu ilişkiler bulunan devletler arasında anlaşmazlıkların çözülmesinde yardımcı olacaktır.²² Liberal kurumsalcı yaklaşım, uluslararası kurumların üyeleri arasında bilgi alışverişini sağlaması, kuşku ve güvensizlik temellerini azaltması ve işbirliğini artırması için zemin hazırlar. Ayrıca, uluslararası norm ve kurumlar, devletleri kapsadığı kanun ve sınırlar içinde hareket etmelerine izin verdiği için, bir süreklilik ve alışkanlık sağlamakta ve ayrıca aktörlerin zaman içinde niyetlerinden daha iyi haberdar olmasını ve tanışmalarına olanak sağlamaktadır.²³

Liberal kurumsalcılık, güç ve çıkarların kurumlar aracılığıyla birleştiği bir yaklaşımdır. Örneğin, NATO özellikle Soğuk Savaş döneminde üyelerini Sovyet Birliği'nin savaş tehdidinden koruduğu için uluslararası alanda etkili olmuştur.²⁴ Liberal kurumsalcılık, göreceli kazanç temeli yerine üyeler için mutlak kazanç sağlanmasına odaklanır ve uluslararası kurumlar, aktörler arasında bilgi alışverişini sağlayarak anarşi ve çatışma durumunu azaltmada önemli bir rol oynar. Bu yaklaşımın hem güvenlik hem de politik-ekonomik konulara eşit önem verildiği görülür.²⁵ Bilgi alışverişini, devletlerin bir kurumda üye olduklarında aralarındaki işbirliğinin ne tür faydalar sağladığına dair açıklamalar getirerek kurumsal mütekabiliyetin aktörler arasında oluşmasını hedefler.²⁶

Liberal kurumsalcılık yaklaşımı, ulus-ötesi ilişkiler, karmaşık karşılıklı bağımlılık ve uluslararası rejimler gibi üç önemli temel esasa/unsura dayanmaktadır. Robert Keohane ve Joseph Nye, **ulus-ötesi ilişkiler** (*Transnational Relations*) kavramını "somut veya soyut bir ögenin devletlerin sınırları arasında en az bir aktörün devlet veya

- **Master Thesis**), Europa-Universität Flensburg & University of Southern Denmark, Department of the European Studies, Summer 2019, s.1 (Abstract).

²² Potka, s.29.

²³ Laura Janik & Jennifer Sterling-Folker; "Neoliberal Institutionalism", Bertrand Badie, Dirk Berg-Schlosser & Leonardo Morlino (Edts), **International Encyclopedia of Political Science**, <http://sk.sagepub.com/Reference/intlpoliticalscience/n384.xml>, SAGE Publications, Inc., Thousand Oaks, 2011, s.1675 (Erişim Tarihi: 16 Feb 2020).

²⁴ Robert O. Keohane; Lisa L. Martin, ; "The Promise Of Institutional Theory", **International Security The MIT Press**, <https://www.jstor.org/stable/2539214>, Vol. 20, No. 1, Summer, 1995, s.42 [Erişim Tarihi: 16.02.2020].

²⁵ Keohane ve Martin, "The Promise of Institutional Theory", Summer, 1995, s.43.

²⁶ Keohane ve Martin, "The Promise of Institutional Theory", (Summer, 1995), s.45.

devletlerarası örgütlere bağlı olmadan hareket etmesi" olarak tanımlamışlardır.²⁷ Ulus-ötesi ilişkiler bağlamında, uluslararası sisteme devletlerin yanı sıra ulus-ötesi aktörlerin de ana aktörler olarak kabul edilmesi gerektiği düşüncesi benimsenmektedir.²⁸ Bu düşüncenin bir örneği olarak, İran ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerdeki engelleri kaldırmak ve potansiyel somut işbirliği alanlarını artırmak amacıyla, iki devletin nezaretinde özel sektörün iş insanlarının bizzat sürekli görüştükleri (Yüz-Yüze Ticari Görüşmeler-B2B) ticari ortamlar kurulmuştur. Bu bağlamda, İran-Türkiye Ortak Ticaret Odası²⁹ (İran tarafı) ve DEİK Türkiye-İran İş Konseyi³⁰ (Türkiye tarafı) gibi örnekler verilebilir. Devlet dışı aktörlerin zaman içinde devletlerin politikalarına etki edebildikleri ve değişim etkisi barındırdıkları bilinmektedir. Kısacası, devletlerin sınırlarını aşan devlet-dışı aktörlerin aralarındaki ilişkileri, ulus-ötesi kurumlar veya bireyler ve her türlü devlet faktörünün olmadığı şekillerde gerçekleştirebilecektir.³¹

Ulus-ötesi etkileşimler, liberal kurumsalcılık yaklaşımının üç temel esasından biridir ve devletlere iki yönde etki edebilir. İlk olarak, toplumlar arasındaki hassasiyet (*sensitivity*) düzeyi artarak devletlerin ağırlığını azaltabilir. Örneğin, kitle medya ve ticaret-finans etkileşim ağlarının etkileme gücü.³² İkinci olarak, bağımlılık veya karşılıklı bağımlılık etkisi oluşturabilir. Bağımlılık, bir devletin aksi durumunu tercih ettiği bir politikanın maliyetinin çok yüksek olması sebebiyle oluşturulmuş ilişki türüdür.³³ Ulus-ötesi örgütlerin devletler arası ilişkilerde etki bırakma gücüne sahip olmaları için ne kadar bağımsız veya bağımlı hareket ettiklerinin incelenmesi gerekmektedir. Örneğin, 1951-53 yılları arasında Batı-İran ilişkilerine bakıldığında, İran'da faaliyet yürüten 7 büyük Batılı petrol işletmeci şirketi, İran ile kendi ülkelerinin ilişkileri ve Ortadoğu'da Batılı devletlerin nüfuz alanı açması için son derece önemliydi.³⁴ Liberal kurumsalcı yaklaşım, uluslararası ilişkiler alanını devlet ve devlet dışı aktörlerden oluşan bir ağ olarak değerlendirir. Bu nedenle, uluslararası arenada hem devlet hem de devlet dışı aktörlerin kurdukları çeşitli siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel bağlantılar sonucunda

²⁷ Joseph S. Nye, Jr. And Robert O. Keohane, "Transnational Relations and World Politics: An Introduction", International Organization, Vol. 25, No. 3, **Published By: University Of Wisconsin Press**, (Summer, 1971), s.333.

²⁸ Viotti; Kauppi, s.129.

²⁹ اتاق مشترک بازرگانی ایران و ترکیه (İran-Türkiye Ortak Ticaret Odası), Link: <https://iranturkeyjcc.com/iran-turkey-joint-chamber-of-commerce/>, (Erişim Tarihi:05.12.2020).

³⁰ Türkiye-İran İş Konseyi, 2003, <https://www.deik.org.tr/turkiye-ortadoğu-ve-korfez-is-konseyleri-turkiye-iran-is-konseyi>, [Erişim Tarihi:05.12.2020].

³¹ Viotti ve Kauppi, s.143.

³² Nye ve Keohane, "Transnational Relations And World Politics: An Introduction", s.336.

³³ Nye ve Keohane, "Transnational Relations And World Politics: An Introduction", s.337.

³⁴ Nye ve Keohane, "Transnational Relations And World Politics: An Introduction",s.341-342.

birbirlerine etki sürecini yaşadığını ve dolayısıyla kurumsalcı liberalizm devletlerin kararlarının bu aktörler açısından etkilendiğini savunur.³⁵

Liberal Kurumsalcı yaklaşımın ikinci unsuru **Karmaşık Karşılıklı Bağımlılık** konusudur. Karşılıklı bağımlılık konusunda güç-çıkar faktörlerin değerlendirilmesi gerekmektedir. Nye ve Keohane görüşünden karşılıklı bağımlılıkta iki tarafın birbirlerinin ilişkilerini zedeleneyecek hareket etmesi durumunda maliyetin ilişkiyi bozmak isteyen için ağır olduğu ilişki türüdür.³⁶ Karşılıklı bağımlılık bir çok iletişim ağının birbirlerine bağlantılı olduğu bir durum ve iki tür karşılıklı bağımlılık mevcuttur. İlk olarak bir tarafın diğer tarafa nazaran daha çok bağımlı olmasıdır. Bu durumda iki taraf arasında güç odak noktaları farklılık olması için bir baskı aracı olma ihtimali vardır.³⁷ Karşılıklı bağımlılığın ne zaman bozulacağı konusu ise devletler arasında pozitif ve ortak çıkar bulunan ancak birinin tercihi farklı olduğu zaman karşılıklı bağımlılık konusu ortadan kalkmasıdır. İkinci türünde ise karmaşık karşılıklı bağımlılık durumudur. Bu tür bağımlılıkta güç araçlarının özellikle askeri gücün kullanılmasının mantıksız ve faydasız olduğu nedeniyle aktörler tarafından tercih edilmediği ve dolayısıyla devletlerin etkilenecek alanlarının çoğullaştığına işaret etmektedir.³⁸ Ancak 20.yüzyıla gelmesiyle **karmaşık karşılıklı bağımlılık** uluslararası sistemin aktörleri arasında tüm işbirliği ve kriz alanlarında bir etkileşim ağına dönüşmüş olduğu bir durumdan ibarettir.³⁹

1970'li yıllarda, devletler ulusal çıkarlarını elde etmek için uluslararası sistemde yeni bir değişim olan **karşılıklı bağımlılık ilkesine** yöneldiler. Bu ilkenin uluslararası sistemdeki etkisi, devletlerin çıkar ve faydalarını elde etme mantığını etkileyerek iki yeni değişime yol açtı. İlk olarak, tamamen bağımsız ve hareket edebilen herhangi bir aktör dönemi sona erdiği ve maliyet faktörü yeni bir değişim olarak ortaya çıktıdır. Tek taraflı ve şiddet uygulayan bir aktör, sistemde karmaşık ve karşılıklı bağımlılık ağları oluştuğu için sonuçta diğer aktörler tarafından ekonomik yaptırım ve maliyet altına girecektir. İkinci değişim ise, devletlerin uluslararası sistemdeki ekonomik güçlerini arttırmak için ticaret ve doğrudan yabancı yatırım yapma seçeneği olduğunu

³⁵ Viotti; Kauppi, s.130.

³⁶ Viotti; Kauppi, s.144.

³⁷ Houssein Cheraghi ve Rouhallah Talebi-Arani, "نقش انرژی در تحول روابط میان ایران و ترکیه با تأکید بر گاز طبیعی" (Iran-Türkiye İlişkilerinin Dönüşümünde Doğal Gaz Vurgusu ile Enerjinin Rolü 2000-2015), **International Journal of Nations Research**, September 2016, <http://ensani.ir/fa/article/358857>, Vol.9, s.29.

³⁸ Kolodziej, s.155.

³⁹ Janik ve Sterling-Folker, s.1676.

göstermektedir.⁴⁰ Bağımlılık liberalizmi, dünyada modernizasyonun gelişmesi sonucunda devletleri birbirlerine daha da bağımlı kılmaktadır. Devletler, güç ve hukuksuzluğa başvurmadıkları sürece, diğer alternatif politikaları bağımlılık kapsamında değerlendirebilirler. Nye ve Keohane'nin belirttiği gibi, bağımlılık meselesinde maliyet ve hassasiyet faktörleri devletleri birbirleriyle işbirliği yapmaya veya koordinasyon sağlamaya teşvik etmektedir.⁴¹

İran-Türkiye'nin ilişkilerinde 2000'li yıllarla birlikte başlayan "yakınlaşma" (*Reapprochement*) ise, karşılıklı ihtiyaçların artması ile ortaya çıkan karmaşık karşılıklı bağımlılığın bir sonucudur. İran, bir enerji tedarikçisi olarak Türkiye'nin stratejik düzeyde ihtiyaç duyduğu enerjiye katkı sağlayabilmesiyle birlikte, iki ülke arasındaki bağımlılığı artırmıştır. Bunun yanı sıra, yakınlaşma meselesinde bölgesel güvenlik perspektifinden PKK-PJAK terör örgütlerine karşı ortak koordineli operasyonların gerçekleştirilmesi de önemli bir faktördür. İki devletin birbirlerine karşı algıları, bölgesel anlamda pozitif bir şekilde şekillendiği için, güç ve çıkarların birlikte nasıl elde edilebileceği konusunda işbirliği veya işbirliğinden uzaklaşma algısı oluşmuştur.⁴² Karmaşık karşılıklı bağımlılık ilkesi, uluslararası ilişkiler alanındaki çok aktörlü yapının varlığıyla birlikte, çıkar ve kurumsal işbirliğine ulaşmanın yol ve seçeneklerinin artmasına sebep olduğunu iddia etmektedir. Başka bir ifadeyle, bir devletin tasarlandığı çıkara ulaşmak için yalnızca kendi başına değil, diğer devlet-dışı ve devlet-içi aktörlerin de aracılığıyla işbirliği yapabileceği iddia edilmektedir.⁴³ Böylece, İran-Türkiye ilişkilerinde en önemli konu, bölgesel düzeyde geliştirilen işbirliği veya çatışmanın, karmaşık karşılıklı bağımlılığın nasıl yanıt verildiği konusudur. İki tarafın birbirlerine olumlu veya olumsuz etkileri, bölgesel düzeyde geliştirilen işbirliği veya çatışmanın test edilmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinde, bölgesel faktörün pozitif veya negatif seyri önemi ağırlıkta devam etmektedir. Diğer bir ifadeyle, liberal kurumsalcılığın karmaşık karşılıklı bağımlılık ilkesi, İran-Türkiye ilişkilerinde en çok bölgesel faktörden etkilenmektedir. Bölgeselcilik kavramı farklı şekillerde tanımlanmaktadır; bazı uzmanlara göre bölgeselcilik, coğrafi olarak yakın olan ve paylaşılan kültürel değerlere

⁴⁰ Burchil, s.66.

⁴¹ Jørgensen, s.71.

⁴² Özüm S. Uzun, "The Arab Spring and its Effect on Turkish-Iranian Relations", **Ortadoğu Etütleri**, Volume 4, No 2, January 2013, s.148.

⁴³ Edward A. Kolodziej, s.154.

sahip olan bir bölgeyi ifade ederken diğer uzmanlar bölgede kurulmuş ticari ve ekonomik birliklerin ve entegrasyonların ekonomik bağımlılığı artırdığını belirtmektedirler.⁴⁴ Ekonomik açıdan bölgeselleşme ise, aynı bölgeyi(ler) paylaşan ülkelerin ekonomik işbirliği girişimlerine başvurusu olarak tanımlanmaktadır. İran ve Türkiye'nin paylaştıkları bölge ve sınır komşuları olması, iki tarafın işbirliği yapma olasılığını artırmaktadır.⁴⁵ İran ve Türkiye'nin ekonomik işbirliklerindeki hem yakınlaşmaları hem de uzaklaşmaları, karmaşık karşılıklı bağımlılık ilkesine bölgesel düzeydeki etkileşimleri öne çıkarmaktadır. Ekonomik açıdan, İran-Türkiye'nin bölgesel anlamda Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), Tercihli Ticaret Anlaşması (TTA) ve doğal gaz ticareti ve işbirliği anlaşmaları gibi örnekleri bulunmaktadır. Bunun yanı sıra, karşılıklı ticari rekabet ve engel koyma girişimleri de bölgesel açıdan yoğun bir şekilde gerçekleşmektedir. Bu bağlamda, yüksek ithalat vergileri veya transit ücretlerinin yükseltilmesi gibi konular mevcuttur. Siyasi ve güvenlik açılarından İran-Türkiye ilişkileri 2010'lu yıllarda Suriye krizinin başlangıcında yoğun bir rekabet ve anlaşmazlık sürecine girmişlerdir. Ancak diğer taraftan, Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'nin hukuksuz bağımsızlık referandumuna karşı tam bir işbirliği içerisinde bulunmuşlardır.⁴⁶

Liberal kurumsalcılık, işbirliğinin gelişiminde taraflar arasında müzakere sürecinde bilgi alışverişi yapmanın şeffaflık (*Transparency*) ve teyitleşme (*Verification*) esaslarının önemini vurgular.⁴⁷ İran-Türkiye ilişkilerinde Suriye krizinin olumsuz etkisi yaşanırken 2014 yılında kurulan Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi Toplantıları, ekonomik ve teknik işbirliğini artırmak amacıyla kurulan bir mekanizmadır. Bu konsey, iki ülkenin devlet bakanları ve üst düzey yöneticilerinden oluşur ve iki taraf arasında güvenin ve bilgi alışverişinin artmasını hedefler. Bu mekanizma, liberal kurumsalcılık ilkesi doğrultusunda, taraflar arasında şeffaflık ve teyitleşme prensiplerine vurgu yaparak işbirliğinin gelişmesini desteklemektedir.⁴⁸ Sonuç olarak, İran-Türkiye ilişkilerinde karmaşık karşılıklı bağımlılık, güç ve çıkar konularını etkilemiştir. İki ülkenin ekonomik ilişkilerinde hassasiyet ve maliyet faktörlerinin artması, özellikle

⁴⁴ Nihat Batmaz, Ayşe İrmiş ve İbrahim Durak, "Küreselleşme ve Bölgeselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler (1980-2010)", *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2011, 8 (1) , s.33.

⁴⁵ Nihat Batmaz ve Ayşe İrmiş ve İbrahim Durak, s.34.

⁴⁶ Yusuf Sayın ve İsmail Yasin Kılınçarslan, "Rekabet ve İş birliği Denklemine Türkiye-İran İlişkileri: Suriye Krizi Örneği", *Medeniyet ve Toplum Dergisi*, Cilt.3; Sayı.2; 2019, s.238.

⁴⁷ Edward A. Kolodziej, s.162.

⁴⁸ T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, Türkiye-İran Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi 7. Toplantısı'nın ardından ortak bildiri yayımlandı, 2022, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/turkiye-iran-yuksekdüzeyli-isbirligi-konseyi-7-toplantisinin-ardindan-ortak-bildiri-yayimlandi> (Erişim Tarihi:10.01.2023).

bölgesel düzlemde, karmaşık karşılıklı bağımlılığın iki ülkenin ekonomik ilişkilerinde daha belirgin hale gelmesine neden olmuştur.

Son olarak, liberal kurumsalcı yaklaşımın **uluslararası rejim** konusunu ele alacağız. Stephen Krasner uluslararası rejimleri, "*aktörlerin çıkarlarının bir sorun alanında birleştiği zaman ortaya koydukları ilkeler, normlar, kanunlar ve karar alma süreçleri*" olarak tanımlamaktadır. Bu durumda uluslararası sistem, rejimlerin güç, çıkar ve değerler üzerindeki etkisi açısından devletlerin davranışları üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.⁴⁹ Başka bir deyişle, uluslararası rejimler anarşik durumda olan uluslararası sistemde, devletlerin davranışlarını ortak bir çıkar potasında düzeltmeyi sağlayan normlardır.⁵⁰ Diğer liberal teorisyenler de Krasner'in tanımına yakın bir tanım vermiştir. Keohane ve Nye, rejimleri "*yönetim düzenlemelerin dizisi*" ve "*güç, çıkar ve prosedürlerin davranışlar üzerindeki etkisi ve kontrolü*" olarak tanımlamaktadır.⁵¹ Kurumsalcı yaklaşıma göre, devletler çıkarları için egoist olsalar da, kurumlar sayesinde oluşturulan normlar, kanunlar ve prosedürler sonucunda devletler arasındaki fikir ayrılığını azaltarak işbirliğine yöneleceklerdir. Bu bağlamda, liberal kurumsalcılara göre, devletler arasında oluşacak değere "uluslararası rejimler" denilmektedir. İyi inşa edilmiş kurumlar, egoist devletleri de işbirliğine zorlayacaktır. Burada önemli bir nokta, uluslararası kurumların devletlerin otorite gücünü alacakları değil, aksine uluslararası rejimlerin devletler tarafından kendi hedef ve çıkarlarına uygun şekilde ulaştırılması için kurulmuş olmalarıdır.⁵²

Uluslararası ilişkilerde, rejimler aktörlerin güç, çıkar ve değerlerinin etkileşimi sonucunda ortaya çıkan ortak yönlendirmelerdir. Rejimlerin değişimi ya da sona ermesi de bu etkileşimlerin değişmesi ya da ortadan kalkması sonucunda gerçekleşir.⁵³ Bir rejimin ilke ve normlarında meydana gelen değişim rejimin tamamen değiştiği anlamına gelir. Bir sorun alanına özgün olarak kurulmuş bir rejimin ilkelerinde değişiklik olması veya rejim aktörleri tarafından uyulmaması durumunda artık rejimin sonlandığını ve yeni bir rejime ihtiyaç duyulduğunu tespit etmek gerekmektedir. Örneğin, Dünya Ticaret Örgütü'nün en çok gözetilen ilkesi olan ulus kaydı, tüm üyeler tarafından kabul

⁴⁹ Stephen David, Krasner; "structural causes and regime consequences: regimes as intervening variables"(1-21), KRASNER, Stephen David [Ed.]; **International Regimes**, Cornell University Press, 1983, s.1

⁵⁰ Burchill, s.66.

⁵¹ Krasner, "structural causes and regime consequences: regimes as intervening variables", s.2.

⁵² Robert O.Keohane, "Institutional Theory And The Realist Challenge After The Cold War", (269-299) (Ed.David A. Baldwin), **Neorealism and Neoliberalism: The Contemporary Debate**, Columbia University Press,New York 1993, s.273.

⁵³ Krasner, "structural causes and regime consequences: regimes as intervening variables", s.11.

edilmesi gereken bir ilkedir.⁵⁴ Stein'e göre, rejimlerin değişimi uluslararası sistemde meydana gelen değişikliklerden kaynaklanır. Bu değişiklikler arasında en önemlisi uluslararası siyasette güç faktörünün değişmesidir. Diğer nedenler arasında teknoloji ve bilimde meydana gelen yenilikler de rejimlerin değişmesine neden olabilir.⁵⁵

Bir aktörün uluslararası rejimlere uygun davrandığına dair ne tür özelliklerine sahip olunması gerektiğini söylemek gerekir. İlk olarak liberal yaklaşımcılara göre aktörler arasındaki sağlanan anlaşmaları uzun vadeli şekilde korunmak gerektiği savıdır. Eğer bir uluslararası anlaşma bir ülkedeki iktidarın değişmesi ve ya onun çıkarların değişmesi ile kabul ettiği uluslararası rejimi değiştirmeye ve ya fesih etmeye başvurması durumunda bu rejim kısa vadeli bir rejimdir. Bundan dolayı rejim sayılmayacaktır. İkinci özellik ise rejim konusunda bir alana özel bir rejimin ilkeleri ve normları ile aynı rejimin kural ve prosedürleri arasında temel bir fark koymak gerekmektedir. Bir alana özel bir rejimin kural ve prosedürleri zaman içinde değişime neden olabilmektedir. Ancak burada rejimin kendisinin değişmediğini ve sadece rejimin içinde bir takım uygulama yöntemlerin değiştirdiğini ve rejimin asıl bütünlüğünün ayakta olduğunu bilmemiz gerek.⁵⁶

Uluslararası rejimlerin tanımı, aktörlerin çıkarlarını nasıl en iyi şekilde temin edebileceğine dair ortak kabul edilmiş norm ve kurullarla ilgilidir. Bu nedenle, devletler bu amaçla rejimler kurabilirler.⁵⁷ Uluslararası bir rejim hangi durumlarda oluşur sorusu şu şekilde cevap verilir. İlk olarak, uluslararası alanda, devletlerin anlaştığı alanlarda ve konularda rejimler oluşur. Çünkü devletler, tek başlarına elde edebilecekleri bir kazanç veya çözebilecekleri bir sorun için rejim oluşturma eğilimi göstermeyeceklerdir. Diğer bir durum ise bir alanda rejimin var olduğu zaman, aktörler arasında karar alma süreçleri tek taraflı değil, serbesttir.⁵⁸ Rejimler bir sorunu çözmek (*solution*) veya işbirliği yapmak için oluştururlar. İki veya daha fazla aktörün oluşturabileceği bir rejim, işbirliği niteliğinde veya ortak bir sorun/krizden kaçınmak için olabilir.⁵⁹ Önemli olan, bir rejimin ortak feragat edilmesi gereken bir alanda veya ortak çıkar için kurulmuş olmasıdır. Bu sayede çıkarların dengelendiği ve rejimin işlevsel hale geldiği

⁵⁴ Krasner, "structural causes and regime consequences: regimes as intervening variables", s.4.

⁵⁵ Arthur A., Stein; "Coordination and Collaboration: regimes in an anarchic world", Stephen David Krasner (Ed.); **International Regimes** (115-140), Cornell University Press, 1983, s.138.

⁵⁶ Krasner, "structural causes and regime consequences: regimes as intervening variables", s.3.

⁵⁷ Joshua S. Goldstein, John C. W. Pevehouse; **International Relations**; 2017 by Pearson Education, Eleventh Edition, s.77.

⁵⁸ Stein, s.117.

⁵⁹ Stein, s.125.

bir duruma ulaşılır. Bir uluslararası rejim, hangi davranışların rejimin sınırları olduğunu net ve detaylı bir şekilde açıklayarak, aktörleri ortak bir çıkar için bir araya getirerek zemin hazırlar.⁶⁰

Keohane ve Nye, uluslararası kurumlarda yer alan devletlerin çıkarlarını işbirliği yaparak elde edebileceğini ifade etmişlerdir. Çünkü uluslararası kurumlarda oluşan hukuki rejimler altında, iki tarafın çıkarlarını belirleyen soru, realist çerçevenin vurguladığı göreceli kazanç (kim daha çok kazanacak?) mantığından ziyade mutlak kazanç (bana en çok ne kazandırılacak?) mantığıdır.⁶¹ Bu bağlamda, İran ve Türkiye'nin, ortak oldukları kurumlarda liberal kurumsalcılığın uluslararası rejim unsuruyla ilişkilendirilecektir. İran ve Türkiye'nin ekonomik ilişkileri, uluslararası rejimlerle bağlantılıdır ancak bu, iki ülkenin ayrı bir uluslararası rejimde konumlandığı anlamına gelmez. Aslında, İran ve Türkiye'nin dahil olduğu bölgesel veya uluslararası bazlı kurumlar/normlar, karşılıklı davranışlarını düzenleyen platformlardan bahsedilmektedir. Bu noktada örneğin, Türkiye'nin, İran'a karşı uygulanan uluslararası yaptırımlara karşı çıktığını ifade etmesi ve belli zamanlarda zoraki yaptırımlara uymaması dikkate değerdir. Böylece Türkiye'nin tutumu, uluslararası hukuk ve rejimlerle uyumlu olduğunu ve İran-Türkiye ekonomik ilişkileri ile bağlantılı olduğunu söylenebilir. İran'a uygulanan uluslararası yaptırımların, yukarıda bahsedilen mutlak kazanç ilkesini olumsuz etkileyeceği, dolayısıyla Türkiye'nin İran'ın uluslararası ekonomik sistemine aktif bir şekilde dahil olmak istemesinin, liberal kurumsalcılığın uluslararası rejim unsuruna bağlı olduğu görülmektedir. Bu durumda, İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinde bölgesel ve uluslararası bazlı norm/rejimlerin önemli bir rol oynayacağı ortaya çıkmaktadır.⁶²

Uluslararası Rejimlerin Amacı

Uluslararası rejimlerin tanımı, aktörlerin çıkarlarını en iyi şekilde temin edebilecekleri ortak kabul edilmiş norm ve kurallardan oluşur. Bu nedenle, devletler rejim kurmaya yönelirler ve uluslararası arenada rejimler, devletlerin anlaştığı konularda oluşur.⁶³ Rejimler, bir sorunun çözümü veya işbirliği sağlamak amacıyla oluşturulurlar ve koordinasyon veya ortak çıkar için kurulabilirler. Uluslararası rejimlerin önemi, nizam ve düzen kurmak için kurulmasıdır. Rejimler, somut bir yapı olarak var olabilirken,

⁶⁰ Stein, s.128.

⁶¹ Burchill, s.65.

⁶² Yusuf Sayın ve İsmail Yasin Kılıncarslan, s.239.

⁶³ Viotti ve Kauppi, s.145.

daha önemlisi analitik olarak taşıdığı amaç ve hedefi önemlidir. Liberal kurumsalcı yaklaşım, rejimler yoluyla devletlerin farklılıklarını ne ölçüde bir kenara bırakarak ortak çıkar ve işbirliği alanı için birlikte çalışabileceklerini araştırır.⁶⁴ Anarşi-uluslararası rejim ilişkisi ile analizi, rejimlerin doğru şekilde taraflar arasında şekillenip uygulandığında aktörlerin karar alma süreçleri ve tercihlerine pozitif etki ederek anarşinin azalmasına yardımcı olduğunu ortaya koymaktadır.⁶⁵

Rejimler, aktörlerin uzun vadeli hedeflerine ulaşmak için işbirliklerini stabil ve karşılıklı şekilde güçlendirmek için birer kontrat niteliği taşıyabilirler.⁶⁶ Uluslararası rejimlerin en önemli bağlamı, ülkeler arasında karşılıklı menfaat temelinde kurumsal antlaşmalar tesis etmektir. Bu bağlam uluslararası ilişkilerde var olan yapısal anarşik sistemin etkisini indirgeme amaçlıdır. Dolayısıyla rejimler sayesinde aktörlerin karşılıklı davranışlarında birbirleri karşısında uyumlu hale getirilebilirler.⁶⁷ Uluslararası rejimlerin neredeyse tümünde var olan bir ilke mütakabiliyet/karşılıklılık ilkesidir. Bu ilke, bir rejimin üyelerini uzun vadeli ortak kazançlarına teşvik ederek, kısa vadeli tek taraflı kazançlardan uzak durmalarını önermektedir.⁶⁸ Uluslararası rejimlerin faydalı olmasının bir diğer nedeni de, rejimlerin devletler için birer teşvik niteliği taşıyarak, beraber çıkar sağlamak amacıyla davranışlarını düzeltme (*regulate*) misyonuna yönelik kullanılabilmeleridir. Ancak bir rejimin tüm taraflarına teşvik edici unsurlar sağlayabilmesi ve tek taraflı ve geçici menfaatlerin (*ad-hoc*) peşine gitme eğilimlerini azaltabilmesi için sürekliliği sağlanmalıdır.⁶⁹ Başka bir deyişle, uluslararası rejimlerin en kritik görevleri engel kaldırıcı ve kolektif çıkar⁷⁰ sağlamaktır.

Bu bölümde, liberal kurumsalcı yaklaşımın ana argümanının kısaca özetlendiğinde güç-çıkara konularına odaklandığı olarak belirtilebilir. Bu yaklaşım, uluslararası ilişkilerde devletler arasındaki ilişkilerin işbirliği yoluyla kurumsal nitelikte geliştirilebileceğini öne sürmektedir. Ancak, devletlerin güç-çıkara konuları arasında bir denge kurmaları durumunda işbirliğinin gerçekleşebileceğini savunmaktadır. Güç-çıkara olgularının devlet ve devlet dışı aktörlerin ilişkilerinde kurumlar ve normlar sayesinde işbirliğine dönüştürülebileceği, realist yaklaşımdan farklı olarak vurgulanmaktadır. Bu perspektif

⁶⁴ Viotti ve Kauppi, s.149.

⁶⁵ Stein, s.140.

⁶⁶ Robert O. Keohane, "The Demand For International Regimes", Krasner, Stephen David [Ed.]; **International Regimes** (141-171), Cornell University Press, 1983, s.146.

⁶⁷ Robert O. Keohane, "The Demand For International Regimes", s. 148.

⁶⁸ Robert O. Keohane, "The Demand For International Regimes", s. 158.

⁶⁹ Robert, O. Keohane, "The Demand For International Regimes", s. 171.

⁷⁰ Robert, O. Keohane, "The Demand For International Regimes", s. 170.

doğrultusunda, İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinin 2010-2020 dönemi incelenerek, ilişkilerin geliştirilmesinde güç-çıkar konularına nasıl tepki verildiği ve çıkar sağlamak için işbirliği mi yoksa tek başına hareket mi edildiği yorumlanması gerekmektedir.

Bu tezde İran-Türkiye ekonomik ilişkilerin liberal kurumsalcı yaklaşımı üzerindeki etkisi inceleniyor. Bu çerçevede “*devletin organları, ekonomik rejimler, hükümetlerin iç ve dış politikaları bir ekonominin üretim ve ticaretin gelişmesi*” ile kurumsal zemin hazırlanabilecektir. Bu faktörlerin etkileri uluslararası sistem, bölgesel sistem ve devlet içi faktörler düzeylerinde değerlendiriliyor.⁷¹ Uluslararası sistem düzeyinde, İran ve Türkiye'nin ekonomik ilişkileri uluslararası yaptırımlar ve uluslararası rejimler gibi faktörlerden etkilenebiliyor. İran üzerindeki uluslararası yaptırımlar aslında bir tür uluslararası rejim niteliği taşıması İran-Türkiye ekonomik ilişkilerini önemli derecede etkilemiştir. Bölgesel düzeyde, Suriye savaşı gibi olaylar ve karşılıklı ekonomik anlaşmalar da iki ülke arasındaki ilişkileri etkileyebiliyor. Devlet içi faktörler düzeyinde ise iki ülkenin içindeki iktidarın tipi, iktidarın değişmesi ve dış politika yaklaşımı da ilişkilere önemli derecede etki edebiliyor. Tezin amacı liberal kurumsalcı yaklaşımı İran-Türkiye ekonomik ilişkileri üzerinde test etmektir. Bu çerçevede, 2010-2020 dönemi boyunca hangi dönemlerde bu yaklaşımın karşılık bulduğu, hangi dönemlerde ise açıklayıcı olmadığı değerlendirilecek. Bu analiz, İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinin kurumsal düzeyde şekillenip şekillenmediğini de ortaya koymayı hedefliyor. Bu çerçevede, uluslararası sistem, bölgesel sistem ve devlet içi faktörler gibi farklı düzeylerdeki faktörlerin ilişkilere etkisi değerlendirilecektir. Bu çalışma, İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinin kurumsal düzeyde nasıl şekillendiğini anlamak için önemli bir adım sunabilecektir.

⁷¹ Ali Omid ve Armin Ghalamkari, " 2017-2002) ترکیه اقتصادى بر پیشرفت گرایانه توسعه خارجی رابطه سیاست خارجی (تحليل رابطه سیاست خارجی توسعه گرایانه بر پیشرفت اقتصادى ترکیه (2017-2002) " (The Role of Development-Oriented Foreign Policy on Turkey Economic Progress 2002-2017), **International Political Economy Studies (IPES) Journal**, 2019, s.323. (https://ipes.razi.ac.ir/article_1214.html?lang=en).

BÖLÜM 2: İRAN-TÜRKİYE KURUMSAL EKONOMİK İLİŞKİLERİN OLUŞUM SÜRECİ

2.1.1980'li Yıllar Kurumsalcılığın Başladığı Dönem

İki ülkenin modern dönem ilişkileri Birinci Dünya Savaşından sonra belli konular üzerinde ilişkilerini düzeltmek ile gelişmiştir. Bu dönemde, İran ve Türkiye'nin politik sistemleri farklı olsa da, ideolojik olarak benzer olmaları ve modernleşme / batılılaşma eğilimine sahip olmaları, ilişkilerin geliştirilmesinde faydalı olmuştur. İki ülke arasındaki ilk çözülmesi gereken mesele, güvenlik konuları olmuştur. Bu konu bir güvenlik meselesi olmasına rağmen, İran ve Türkiye, çıkarlarının birleştiği noktalarda kurumsal işbirliğine yönelmişlerdir.⁷² İran ve Türkiye'nin ilişkilerinde önemli bir rol oynayan mesele, iki devletin birbirlerine karşı oluşmuş ön kabulleri ve algılarıdır. Ancak bu algıların, zaman içinde değişime uğrayacağı söylenebilir.⁷³

Modern dönemde İran İslam Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin temeli, aslında Haziran 1922'de İran Kaçar hanedanlığının Türkiye Cumhuriyeti'ni tanımasıyla başlamıştır. İki ülkenin ilk resmi antlaşması, 1926 yılında İran'ın Pehlevi hanedanlığı ile Türkiye arasında imzalanan Dostluk ve Güvenlik Antlaşmasıdır. İki ülkenin ilk resmi ekonomik niteliği taşıyan gelişmesi ise, 1926 yılında imzalanan Dostluk ve Güvenlik Antlaşması ekinde yer alan 1928 yılı protokolü ile gerçekleşmiştir. Bu protokolle, iki ülkenin birbirlerinin transit serbest geçişini kullanmalarına izin verilmiştir. Ekonomik işbirliği antlaşması ise, 1932 yılında imzalanmıştır ve 1937 yılında Saadabad Paketi'nin ekonomik ve siyasi bağlamında önemli bir zemini hazırlamıştır.⁷⁴ Bu bağlamda anlaşabileceği üzere iki ülkenin ortak sınırları bağlamında oluşan kontrolsüz aşiret göçleri ve düzensizliklerin çözümü için ekonomik işbirliği, bir çözüm reçetesi olarak devreye girmiştir.⁷⁵

⁷² Serkan Kekevi, "Yakın Dönem Türkiye-İran İlişkileri: Siyasi ve Ekonomik Perspektiften Bir Bakış", **Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt/Vol. XXXV, Sayı/No. 1, 2016, s.35

⁷³ Sami Kiraz; "Türkiye-İran İlişkilerini Belirleyen Faktörler ve Muhteva Analizi", Tamçelik, Soyalp (Editör), *"İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye-İran İlişkileri"*, Ankara: **Gazi Kitabevi**, 2014, s.269

⁷⁴ Esra Erüysal, *Economic Relations Between Turkey And Iran From 1990 To 2010: A Turkish Perspective*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), 2011, The Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University Ankara, s.27.

⁷⁵ Özüm Sezin Uzun, "Yeniden Yapılanan Ortadoğu'da Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri", s.2.

Aslında İran ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler, tarihsel olarak dönemden döneme iç, bölgesel veya uluslararası konjonktürlerin bağlamında pozitif veya negatif bir döngüde dalgalanmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında iki ülke Batı kisvesi altında yer aldı ve karşılıklı işbirliği yerine Batı'dan ekonomik yardım aldı. Bunun yanı sıra, 1960'larda dengesiz ticaret ve 1970'lerde dünya petrol krizinin ortaya çıkması, iki ülkenin ticaretine önemli zararlar verdi.⁷⁶ 1980'lerde, iki ülkenin ticari ve ekonomik ilişkilerinde yakınlaşma ve uzun vadeli işbirliği sağlayacak üç düzeyli konjonktür (iç, bölgesel ve uluslar arası sistem) bir noktada buluştu ve bu durum, ikili ekonomik ilişkilerin işbirliğine katkıda bulundu. Türkiye'nin dış pazarlara açılma gerekliliği, yeni ekonomik felsefesi olarak öncelikli bir rol oynarken, İran'ın Irak ile olan savaşı bağlamında ticaret ve petrol satışlarına ihtiyacı vardı. Bununla birlikte, ABD-İran 1980 rehine krizi bağlamında Türkiye'nin tarafsız kalması da bir diğer önemli etken olarak ortaya çıktı. Son olarak İran-Türkiye ilişkilerinde ekonomik değer ve normların gerekliliği arttı ve bu durum 1980'li yıllarda ikili ekonomik ilişkilerin artmasına yardımcı olmuştur.⁷⁷

1979 yılında İran'da gerçekleşen İslam Devrimi ve yeni siyasal rejimin kurulması, Türkiye'nin o dönem başbakanı Bülent Ecevit tarafından İslam Cumhuriyeti'ni hemen resmi olarak tanıması ve siyasal, ekonomik ve kültürel ilişkilerin yeni bağlamda sürdürülmesine olanak sağlamıştır. Türkiye, İran İslam Cumhuriyeti'ni dışişleri bakanı düzeyinde devrimden 4 ay sonra, 1979 Haziran ayında Bakan Gündüz Ökçün'ün ziyaret etmiştir.⁷⁸ 1980'li yıllara gelindiğinde İran-Türkiye ilişkilerinde, 1979 yılındaki İran İslam Devrimi ile birlikte öngörülemez bir döneme girildiği işaret edilmiştir. Ancak buna rağmen, iki ülkenin ekonomik ilişkileri, düşük olsa bile, Türkiye'nin İran İslam Cumhuriyeti'ni resmi olarak tanıması nedeniyle etkili olmuştur. Bu etkinin temel nedeni, yeni kurulan İslam Cumhuriyeti'nin Bölgesel Ekonomik Teşkilatı'na (RCD) bağlı kalmak istemesi ve uluslararası ekonomik sistemin sermaye temeli üzerinden geri kalmak istememesidir.⁷⁹ Bu sürece varmak için, 1980'lerdeki ekonomik değişimin ana konusu olan Türkiye'nin politik-ekonomik karar alıcılarının yeni bir ekonomik model

⁷⁶ Uzun, "Yeniden Yapılanan Ortadoğu'da Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri", s.2.

⁷⁷ Uzun, "Yeniden Yapılanan Ortadoğu'da Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri", s.3.

⁷⁸ Sedat Kirgöz, AKP Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2016, s.58.

⁷⁹ Eruşal, s.36.

tarif etmesi etkili olmuştur.⁸⁰ 1980'li yıllarda, İran-Türkiye'nin ekonomik ilişkileri, iki ülkenin devlet sistemi açısından farklı platformlarda olmalarına rağmen devam etmiştir. İran'ın Irak ile savaşta olması ve Türkiye'nin de son derece zorlu ekonomik koşullar altında olması, ticaret yapmalarına yaklaştırmıştır.⁸¹

İki ülkenin ekonomik ilişkilerinin liberal kurumsal bir başlangıç noktası aldığı, Turgut Özal döneminde başladığı söylenebilir. Özal'ın İran'ı farklı sektörlerden birçok önemli iş insanıyla ziyaret etmesi ve çeşitli alanlarda antlaşmalar düzenlemesi, ikili ekonomik ilişkilerinin ivme kazandığını göstermektedir.⁸² 1979'da İran İslam Devrimi ve sonrasında ortaya çıkan 8 yıllık İran-Irak savaşı, dönemin önemli ekonomik engelleri olarak bilinmektedir. Ayrıca Türkiye'nin 24 Ocak 1980 Kararları ile ithal ikameci ekonomik sisteminden ihracata dayalı bir ekonomik sisteme geçmesi, yeni bir ekonomik rejim alındığını işaret etmektedir. Bu dönemde, İran ve Türkiye'nin ekonomik ilişkileri, her iki tarafın birbirlerine ihtiyaç duymalarından dolayı, pozitif bir gelişme yaşadı.⁸³ Bu bağlamda, İran-Türkiye ekonomik işbirliğinin kurumsallaşmasının Turgut Özal döneminde başlamasının nedeni, yeni karşılıklı ekonomik ihtiyaç alanları, özellikle enerji ürünleri ve iç devlet ekonomik-politik normlardaki değişimlerin etkisi olduğu söylenebilir.⁸⁴

1980'li yıllarda Tahran-Ankara arasında devlet içi ve bölgesel faktörleri açılardan mühim bir mesele olan güvenlik alanında karşılıklı şüphe sorunu ortaya çıkmıştır. Bu faktörler arasında PKK/PJAK terör örgütlerinin Türkiye'ye saldırması ve İran'ın bu örgütlere ev sahipliği yapması ile ilgili iddiaları yer almaktadır.⁸⁵ İran devrimi (1979) ve Türkiye'deki askeri darbe (1980) ile birlikte iki ülkenin birbirlerine karşı ekonomik alanında karşılıklı zorunlu işbirliği artmıştır. İran, 1980'lerde Batı ülkelerinin ambargosu ve Irak ile savaşı içinde zor durumdaydı. Öte yandan, Türkiye 1980 yılında liberal ekonomik anlayışı benimseyerek sermayeci bir modele geçti ve İran'ın zengin petrol

⁸⁰ Eruysal, s.53.

⁸¹ Jules De Neve, "Continuity And Fluctuation In The Turkish-Iranian Relationship 2002-2018 Rivalling Allies Or AlliedRivals?" (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**), Universiteit Gent, Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen, 2018, s.15.

⁸² Eruysal, s.55.

⁸³ Eruysal, s.53.

⁸⁴ Kirgöz; s.159.

⁸⁵ De Neve, s.15.

kaynaklarına doğal olarak ihtiyacı vardı. Bu nedenle, 1980'lerde ekonomik faktörler, az da olsa siyasal-güvenlik meselelerinin önüne geçmiştir.⁸⁶

Türkiye'nin İran İslam Cumhuriyetini 1979 devriminden hemen sonra tanınması, 1980'li yıllarda hissedilen olası tehditlerin önüne geçilmesi için atılan bir adımdı. İlk olarak, Türkiye'nin bu yıllardaki ilk tehdit unsuru PKK terör örgütüydü. Bu tehdit, İran'da devrimin ilk yıllarındaki kargaşanın bir Kürt devletinin kurulması şeklinde İran'ın toprak bütünlüğünde değişikliğe yol açabileceği ihtimaliydi. Diğer yandan, İran'ın İslam Devrimi kimliğini ihraç etme tehdidi, Türkiye'nin bir an önce yeni kurulan İslam Cumhuriyeti'nin tanınmasına olanak sağlamıştır.⁸⁷ Bu dönemde, 1979 İran Devrimi'nden önce var olan Bölgesel İşbirliği Teşkilatı (RCD) yerine İran, Pakistan ve Türkiye arasında Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın (EİT) 1985 yılında kurulması ise kurumsal olarak ekonomik ilişkilerin belli çerçevelerde hareket etmesini, uzun vadeli bir amaç ile çıkar sağlamayı ve uzun vadeli devam edebilmesini sağlamıştır.⁸⁸ İran ve Türkiye için 1979 ve 1980 yılları hem ekonomik hem de siyasal açıdan yeni sistemlerin başlangıcı olmuştur. İran'da cumhuriyet sistemi ilk defa 1979 İslam Devrimi ile kurulmuştur, Türkiye ise Turgut Özal'ın 24 Ocak 1980 Kararları ile ithal-ikameci rejiminden ihracatı güçlendirecek serbest veya başka adıyla neo-liberal ekonomik rejimine geçiş yapmıştır. Ancak Türkiye'deki yeni ekonomik rejimin kurulmasından 9 ay sonra gerçekleşen darbe, neo-liberal ekonomik yapının siyasal ve toplumsal açıdan korunmasına yöneliktir.⁸⁹

1983 yılında Türkiye'nin başbakanı olarak seçilen Turgut Özal, Türkiye'nin ekonomik iç ve dış politikasında yeni bir çerçeve çizmiştir. Özal, Türkiye'nin hem Batı hem de Doğu ülkeleriyle ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesi gerektiğine inanmıştır. Ayrıca, siyasi olarak Batı siyasi kültürüne yakın olmasına rağmen, liberal bir ekonomik anlayışa sahip olduğundan potansiyel olarak tüm ülkelerle ekonomik işbirliği modeli fikrini benimsemiştir.⁹⁰ 1980'li yıllarda, devlet içi faktör, bölgesel ve uluslararası sistemin müsaadesi ile İran ve Türkiye'nin ekonomik ilişkilerine pozitif ve kurumsallaşmaya yönelik temel özelliklerin alınmasına katkıda bulunmuştur. Ortak Ekonomi Komisyonu

⁸⁶ Kirgöz, s.60.

⁸⁷ Kirgöz, s.61.

⁸⁸ Eruysal, s.57

⁸⁹ Suleyman Elik, **Iran-Turkey Relations 1979-2011 Conceptualising the Dynamics of Politics Religion and Security in Middle-Power States**, Routledge, 2013, s.163.

⁹⁰ Kirgöz; s.64.

gibi ekonomik mekanizmaların kurulması, ekonomik adımların bir örneği olarak gösterilebilir. 1980'li yıllarda, Türkiye'nin dış politikasında ticari ve ekonomik önceliklerin artması iş konseylerinin etkisiyle gerçekleşmiştir. Bu kuruluşlardan bazıları MÜSİAD, TÜSİAD, DEİK ve TOBB'dur. Bu özel sektör kuruluşları, kendi çıkarlarını devletin ilgili kurumlarıyla denkleştirerek karar alma sürecine dahil olmak istemiştir.⁹¹ Bu dönemde, devlet içi faktörün ardından bölgesel ve uluslararası sistem faktörleri, İran-Türkiye'nin kurumsal ekonomik işbirliğine yönelmelerine olanak sağlamıştır.

2.2.1990'li Yıllar İdeolojik ve Karşılıklı Güvensizlik

1990'lı yıllarda İran ve Türkiye arasında ekonomik alanda işbirliği zemini oluşamaması, Turgut Özal sonrası dönemi etkilemiştir. Özal'ın vefatından sonra, 1993 yılında Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in dış politika tercihleri, ağırlıklı olarak Avrupa ve Amerika'ya verilmiştir. Bu durum, Türkiye'nin İran dahil diğer Ortadoğu ve Doğu blok ülkeleri ile olan ilişki yoğunluğunu azaltmıştır. Örneğin, Türkiye'nin Avrupa Birliği ile Gümrük Birliği anlaşmasına varması ve 1996 yılında Türkiye-İsrail Askeri Eğitim ve İşbirliği Antlaşması ve aynı yılda İsrail'in Lübnan Hizbullah'ına saldırması, İran-Türkiye ilişkilerinde diğer önemli kriz sebepleridir. Böylece, iki ülke arasında öncelikle bölgesel ve ardından iç faktörlerin etkisiyle 1990'lı yıllarda yeni bir seyir alındığı gözlemlenebilir.⁹²

Ancak bu dönemde bile ekonomik işbirliğinin düşük düzeyli bir seviyede devam edilmesi görülmüştür. İran-Türkiye ekonomik ilişkileri, Soğuk Savaş sonrası dönemde İran-Irak savaşının sona ermesiyle birlikte İran'da yeni bir siyasi yaklaşım olan pragmatik bakış açısının ortaya çıkmasıyla gelişmiştir. Örneğin Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), iki ülkeye ekonomik kararların süreçsel olarak alınmasında pozitif bir rol oynamıştır, her ne kadar bugün itibarıyla potansiyelinin altında kalmaktadır. İran-Türkiye doğal gaz boru hattı inşası ve doğal gaz ticareti EİT'nin rejimleri kapsamında, 1994 yılında BOTAŞ ve İran Ulusal Doğal Gaz Şirketi'nin ayrı-ayrı toplantılar sonucunda imzalanan 12. İran-Türkiye Ortak Ekonomik Komisyonu'nda gerçekleştirilmiştir.⁹³ İki ülkenin kurumsallaşan ekonomik ilişkileri sürecinde gerçekleşen işbirliği, rekabetlerini farklı pozisyon ve kapsamlarda azaltmalarına

⁹¹ Kemal Kirişçi, "The Transformation Of Turkish Foreign Policy: The Rise of The Trading State", **New Perspectives on Turkey**, no. 40, 2009, s.47.

⁹² Kirgöz; s.69-70.

⁹³ Elik, s.164.

yardımcı olmuştur.⁹⁴ Bu durumda, iki ülkenin iç devlet faktörleri bir noktada yakınlaştığından, kurumsal işbirliği süreci içinde 1990'larda Erbakan döneminde pozitif sonuçlar vererek ilk olarak D-8 (Gelişen 8 Ülke) grubunun kurulması ve ardından doğal gaz boru hattı antlaşması önemli olmuştur.⁹⁵ Hatta iki ülkenin 1990'larda ekonomik işbirliği yerine bölgesel sorunlar, özellikle Kürt sorunuyla yoğun bir negatif etkileşim içinde olduğu bir dönemde, enerji işbirliği iki ülkenin ajandasında devamlılığını sürdürmüştür.⁹⁶ Bu nedenle, iki ülke arasındaki bölgesel düzeydeki işbirliği ve çatışmanın, ikili ilişkilerinde etkili olduğu söylenebilir.

İran ve Türkiye, devlet yapıları açıdan farklı değer ve normlara sahiptirler. İran devlet rejimi, teokratik İslam Cumhuriyeti'ne bağlı bir değer sistemi benimserken, Türkiye Cumhuriyeti devlet rejimi, ana değerlerinin temelinde "Batıcılık" değerini benimsemektedir. Ancak, her ne kadar farklı devlet normlarına sahip olsalar da, kendi bölgelerinde ve özellikle kendi ilişkileri bağlamında uluslararası hukukun normlarına bağlı ilişkiler kurmaya çalıştıklarını iddia edilebilir.⁹⁷ İki ülke arasında bir siyasal kriz yaşanması veya farklı konularda derin sorunlar ortaya çıkması durumunda, ekonomik işbirliği ve diplomasi yoluyla bu sorunları koordine ederek çözmek için çaba gösterdiklerini olmuştur. Başka bir ifadeyle, İran-Türkiye ekonomik ilişkileri potansiyellerinin altında olsa da, birbirlerine karşı olan ilişkilerini geliştirirken, tercihlerini işbirliği kapısından yürütmeye çalışmışlardır.⁹⁸

İran ve Türkiye arasındaki modern dönem ilişkileri, tarih boyunca bölgesel ve uluslararası faktörlerin etkisi altında kalmıştır. Özellikle 1980'ler ve 1990'larda güvenlik meseleleri ikili ilişkilerin odak noktasını oluşturmuştur. Ancak 2000'li yılların başından itibaren ekonomik ilişkilerin gelişmesi öncelik kazanmıştır.⁹⁹ 2001 yılından sonra ise İran-Türkiye ilişkilerinde ideolojik temelli gerginliklerin yerini, karşılıklı çıkarların uyuşması doğrultusunda ekonomik işbirliğinin kurumsallaşmaya yönelik bir yapıya evrilmiştir. İki ülke arasındaki ilişkilerin değişiminde bölgesel ve uluslararası sistem

⁹⁴ Eruysal, s.86.

⁹⁵ Eruysal, s.94.

⁹⁶ Uzun, "Yeniden Yapılanan Ortadoğu'da Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri", s.5.

⁹⁷ Sami Kiraz, s.258.

⁹⁸ Ellen R Wald, "Turkey & Iran: Energy, Economy, And Politics In The Face of Sanctions", **Turkish Policy Quarterly**, Vol 17, Nr.3, Fall 2018, s.138.

⁹⁹ Kekevi, s.38.

değişiklikleri de etkili olmuştur.¹⁰⁰ Sovyetler Birliği'nin yıkılması sonrası dönemde, iki ülke arasındaki işbirliği ve rekabetleri artmıştır. İran ve Türkiye, Orta Asya'daki yeni bağımsız devletlere yönelik transit açıdan işbirliği yapmakla birlikte, bu ülkelerin etki ve model devleti olabilmek adına rekabete de girmişlerdir. Ayrıca iki ülke, Rusya Federasyonu'na karşı işbirliği yapmak konusunda da ortak bir paydada buluşmuştur.¹⁰¹ 1990 yıllarda İki ülke arasındaki temel rekabet alanlarından biri, Orta Asya devletleri ile ekonomik ve politik açıdan daha öncü bir konuma sahip olma arzusudur. Özellikle İran, 8 yıllık Irak savaşı sonrası uluslararası alanda daha aktif bir rol üstlenmek istemiştir.¹⁰²

1990'lı yıllarda İran ve Türkiye arasında karşılıklı pozitif ilişkilerin kurulamamasında, politik olarak iki tarafın bir çatışma-suçlama polemikliğine girmesi etkili olmuştur.¹⁰³ Ancak 2000'li yılların başında iki ülkenin dış politikasında "yumuşama" eğilimi görülmeye başlanmıştır. İran'da yumuşama süreci, 1997-2005 yılları arasında cumhurbaşkanlığı yapan Mohammad Khatami'nin "Milletlerarası Diyalog" ve "Komşular ile Yumuşama" yaklaşımı ile başlamıştır. Türkiye'de ise AK Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte, askeri-laik geleneğinden uzaklaşıp, ekonomik ve diplomatik temelli dış politika alanlarına yönelmesi yeni bir dönemin habercisi olmuştur.¹⁰⁴ İki ülkenin 1990'lı yıllarda ilişkilerinde krizin zirveye ulaştığı dönem, başbakan Erbakan döneminde 1997 yılında yaşanmıştır. Bu yılda, başbakan Erbakan'ın ilk yurtdışı ziyaretini İran'a gerçekleştirmesi, Türkiye'nin belli askeri ve siyasi elitlerinin İran ile olan yakın işbirliği ve kurumsallaşan siyasal-ekonomik ilişkiden hoşnut olmamalarına sebep olmuştur. 1997 yılında "28 Şubat Krizi" olarak isimlendirilen olayın başında, Ankara'nın Sincan bölgesinde Kudüs Gecesi programının gerçekleşmesi ve özel konuk olarak dönemin İran Ankara büyükelçisi M. Rıza Bagheri'nin İsrail'in varlığını hedef alan konuşmaları yapması etkili olmuştur. Programda Filistin intifadayı hatırlatan sergiler sergilenmesinin sonucunda İran-Türkiye ilişkilerinde elçilerin geri çekilmesine neden olarak önemli bir diplomatik kriz ile sonuçlanmıştır. Bu kriz sonunda, başbakan

¹⁰⁰ Ahmet Korkmaz, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İran İlişkileri", Soyalp, TAMÇELİK (Editör); **İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye-İran İlişkileri**, Ankara: Gazi Kitabevi, 2014, s.305.

¹⁰¹ Eruysal, s.85.

¹⁰² Majid Dehboneh Rouhi, "تحليل ژئوپلیتیکی رقابت های ایران و ترکیه متأثر از تحولات خاورمیانه از سال 2011 میلادی" (Geopolitical Analysis of Iranian-Turkish Competitions Affected by the Middle East Developments Since 2011), **International Quarterly of Geopolitics**, Volume 14, Issue 49 - Serial Number 49, Winter 2018, s.122.

¹⁰³ Kekevi, s.38.

¹⁰⁴ De Neve, s.18.

Erbakan'ın istifası ve partisinin sonlanması hem İran-Türkiye ilişkileri hem de özellikle Türk kamuoyu açısından olumsuz bir dönem olarak kaydedilmiştir.¹⁰⁵

1990'lı yılların güvenlik bulanıklık durumundan sonra, 2000'li yıllarda İran-Türkiye ilişkilerinin işbirliği eksenli olmasında iki faktör belirleyici olmuştur. Bu faktörler, AK Parti'nin geliştirdiği öz dış politika eğilimleri olan "Komşularla Sıfır Sorun" ve "Ekonomik İşbirliği Yoluyla Karşılıklı Bağımlılık" temel eğilimleridir. Bölgesel düzeyde ise 11 Eylül 2001 tarihli İkiz Kuleler saldırısı ve 2003 yılında ABD'nin Irak işgali, İran'ın Türkiye ile daha yakın ekonomik ve siyasi ilişkiler geliştirme düşüncesine sebep olmuştur.¹⁰⁶ 1990'lı yıllarda, Türkiye'nin iç siyasetinin İran'ı gerek terör örgütü PKK, gerekse İslami ideolojisini Türkiye'nin iç siyasetine karıştırmak istediği algısı nedeniyle İran'a karşı bir güvensizlik söz konusuydu. Bu dönemde İran'a karşı olan güvensizlik eğilimi, dönemin Başbakanı ve Refah Partisi liderinin laiklik ilkelerine ters davranmakla suçlanması ve İran ile kurduğu ekonomik ve siyasi ilişkiler nedeniyle azalmıştır.¹⁰⁷

Ancak iki ülkenin 1980'li ve özellikle 1990'lı yıllardan itibaren işbirliği ve restore edilen ilişkilerinde belirleyici olan konu, güvenlik alanında belli konularda mutabık kalmak istemeleridir. Bu dönemde, bir yandan PKK terör örgütü lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanmasıyla Türkiye'nin İran'ın PKK ile olan ilişkisine olan iddiası azalmış, diğer yandan ABD'nin 11 Eylül sonrası Irak'a saldırması, İran-Türkiye'nin güvenlik alanında işbirliğine girmek zorunda kalacakları sinyalinin vermiştir.¹⁰⁸ İki ülkenin ekonomik işbirliğinin 2000'li yıllarda güçlenmesinde, her iki ülkenin 1980'li ve 1990'lı yıllardaki güvenlik ve politik yönelimlerinden vazgeçmeleri etkili olmuştur. İran İslam Cumhuriyeti'nin 1980'lerdeki "İslam Devrimi İhracı" amacından vazgeçmesi ve Türkiye'nin komşu ülkelere karşı 1990'lı yıllardaki askeri ve şüpheli bakış açıdan kurtulması, iki tarafın birbirlerine yönelik algılarının değiştiğini göstermektedir.¹⁰⁹ Ancak, 1990'lı yıllarda iki ülke arasındaki doğal gaz dışındaki ekonomik işbirliğinde etkin adımların atılamamasının nedenleri arasında, devlet içi faktörlerin karşılıklı

¹⁰⁵ Kirgöz; s.71.

¹⁰⁶ Cenk Tamer, "2018 Yılında Türkiye-İran İlişkileri", **Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi**, Nisan 2018, s.19.

¹⁰⁷ De Neve, s.16.

¹⁰⁸ De Neve, s.17.

¹⁰⁹ Kemal İnat, "Türkiye'nin Son Dönem İran Politikası: Barış ve Kalkınma için Karşılıklı Bağımlılık", **Ortaadoğu Analiz**, Ekim 2009, Cilt 1, sayı 10, s.12.

güvensizliği ve bölgesel güvenlik konusunda karşılıklı suçlamaların yoğunluğu yer almaktadır. Bu faktörler, işbirliği ve karşılıklı kurumsal ekonomik rejimlerin oluşmasına engel olmuştur.

2.3. 2000'li Yıllar Liberal Kurumsalcılığın Yansımaları

2.3.1.Devlet İçi Faktörler

1990'lı yıllarda İran-Türkiye ilişkileri çoğunlukla gergin geçmesine rağmen, iki ülkede değişen iç siyasi yapılar, ikili ilişkilerin 2000'li yıllarda ekonomik işbirliği açısından yoğun bir şekilde gelişmesine neden olmuştur. Bu değişim faktörü, ekonomik ilişkilerin öncelikli hale gelmesini göstermiştir.¹¹⁰ İkili ilişkilerde krizlerin yoğun olduğu 1990'lı yıllarda, özellikle 1999 yılında, doğal gaz boru hattı işbirliği projesinin başarılı bir şekilde tamamlanmasına yardımcı olan konu, iki tarafın hem fikir olmasıdır. Bu dönemde, krizlerin ve karşılıklı suçlamaların olmasına rağmen liderlerin söylemlerini emin olmayan kanıtlar olmaksızın dikkatli bir şekilde ifade ettikleri görülmüştür.¹¹¹

2000'li yıllarda İran-Türkiye ilişkilerindeki gelişmelerin arkasındaki diğer faktör, iki ülkede de işbirliğine yatkın liderlerin bulunmasıdır. Türkiye'deki 24 Aralık 1995 seçimlerinde Refah Partisi lideri Necmettin Erbakan'ın Doğru Yol Partisi (DYP) ile koalisyon yaparak başbakan seçilmesi ve İslam ülkeleri ile yakın ilişkilere sahip olması, ilişkilerin yakınlaşmasına neden olmuştur. Örneğin, Erbakan, İran-Türkiye arasında PKK sorununun ABD istihbarat servisi CIA tarafından İslam ülkeleri arasındaki ilişkilerin bozulması için atılan iftiralar olduğunu belirtmiştir.¹¹² Erbakan'ın iktidara gelmesinden 1.5 ay sonra İran'a yaptığı ilk yurt dışı ziyareti, ilişkilerin gelişmesine yardımcı olmuştur. Erbakan'ın ajandasında, İran ile ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve PKK ile mücadele edilmesi gibi önemli konular vardı. Bu ziyaret, İran-Türkiye Doğal Gaz Boru Hattı Anlaşmasının imzalanması gibi önemli ekonomik işbirliği anlaşmalarına imza atılmasını sağlamıştır. Bu dönemde, Türkiye'nin ABD Kongresinde İran'ın doğal gaz ve petrol endüstrisine 20 milyon dolardan fazla yatırım yapılması durumunda ilgili şirketlere önemli cezalandırıcı işlemler uygulanacağı yönünde açıklamalar yapmasına rağmen, iki ülke arasında işbirliği tercih edilmiştir. Ekonomik

¹¹⁰ Eruysal, s.95.

¹¹¹ Robert Olson, **Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004: Devrim, İdeoloji, Savaş, Darbeler ve Jeopolitik**, Kezban Acar (Çevirmen), Yayın Yeri: İstanbul, Yayın Yılı 2000, Babil Yayınevi, s.61.

¹¹² Olson, s.29.

meselerin yanı sıra, Erbakan'ın İranlı mevkidaşı Haşemi Rafsancani ile yaptığı görüşmelerde, Kürt sorununun ancak Türkiye, İran, Irak ve Suriye gibi Kürtlerin çoğunlukla yaşadığı dört ülkede çözülebileceğini dile getirdiği görülmüştür. İran-Türkiye ilişkilerinin 1990'lı yıllarda gergin geçtiği ve özellikle son üç yılda diplomatik açıdan çalkantılı olduğu bir gerçektir. Ancak aynı dönemde, iki ülkenin ekonomik ilişkilerinin gelecekte daha yoğun işbirliği temelinde olacağına dair önemli temaslar olduğunu belirtmek gerekir.¹¹³

AK Parti, 2002 yılında iktidara gelmeden önce, dönemin Türkiye cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in İran'a yaklaşımı, Türkiye'nin komşularıyla iyi komşuluk ilkesi çerçevesinde ilişki kurmak istediğine dair açıklamalarıyla İran-Türkiye ilişkilerinde yeni bir dönem ve kapasite oluşabileceğine işaret etti.¹¹⁴ 1990'lı yıllarda, İslam değerlerini benimseyen Refah Partisi, 1996 yılında Erbakan'ın liderliğiyle iktidara gelerek, aynı değerleri paylaşan iş insanlarının ve MÜSİAD'ın desteğini kazandı. Bu özel sektörden oluşan ulus-ötesi iş çevresi, daha sonra AK Parti'nin 2000'li yıllarda tek başına iktidarda olmasının ana çerçevesini oluşturdu. Türkiye'nin 2002 yılından sonra dış politikasında, devlet içi faktörlerinde meydana gelen değişimle birlikte, uluslararası sistemde aktif olması hedeflenen yeni bir çerçeve tasarlandı.¹¹⁵ 2002 yılından sonra, Türkiye'nin dış politikasında meydana gelen devlet içi faktörlerdeki değişim, yeni bir dış politika çerçevesinin oluşturulmasına yol açmıştır. Bu çerçevede, Türkiye'nin Avrupa ile olan ilişkilerine ek olarak, Ahmet Davutoğlu'nun "sıfır sorun" politikası gereği, komşu ve yakın çevre ülkelerle de aktif bir dış politika izlenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca, Türkiye'nin enerji koridoru/hub olabilme potansiyeli, Türk dış politikasının daha etkin bir rol almasını gerektiren bir diğer konudur. Türkiye, 2000'li yıllarda, İran dahil ideolojik çerçeveli dış politikadan ziyade daha pragmatik bir dış politika izlemiştir.¹¹⁶

AK Parti, Türkiye'de siyasal hayatın şekillenmesinde ve 2000'li yıllarda tek başına iktidara gelebilmesinde, 1980'li ve 1990'lı yıllarda sağ ve sol hareketleri arasındaki çekişmeler ve sürekli ekonomik krizlerin yaşanması gibi faktörlerin etkisi vardır. Bu durum, Türkiye'nin 2000'li yıllara girerken daha itidalli ve İslamcı bir partiye ihtiyaç

¹¹³ Olson, s.30.

¹¹⁴ Elik, s.168.

¹¹⁵ Eruysal, s.77.

¹¹⁶ Nilüfer Karacasulu ve İrem Aşkar Karakır, "Iran-Turkey Relations in the 2000s: Pragmatic Rapprochement", *Ege Academic Review*, Vol: 11, No: 1, January 2011, s.113.

duyduğu anlamına gelmektedir. AK Parti'nin tam iktidara gelmeden önce, Kemalist DYP (Doğru Yol Partisi) ve İslamcı değerleri öne alan Refah Partisi arasında giderek, Türkiye'nin ekonomik ve güvenlik meselelerine çözüm getirilmesi gerektiği fikri oluşmuştur. Bu durum, yeni seçimlere daha itidalli bir partiyle girilmesi gerektiği sinyalini vermiştir.¹¹⁷

Türkiye, 2000 yılına kadar başarısız ekonomik reformların etkisiyle zorlu bir ekonomik politika olan "kemer sıkma" politikasıyla girmiştir. Aralık 1999'da, IMF tarafından Türkiye'ye önerilen kemer sıkma politikaları, makro ekonomik düzeyde faiz ve enflasyon oranlarının 2002 yılının sonuna kadar azaltılması amaçlanarak uygulanması istenmiştir. Ancak, bu politika hedefine ulaşamamış ve 2000 yılı Kasım ayında finansal kriz devam etmiştir. Bu kriz sonucunda, ülkede nakit para sorunu yaşanmış ve faiz oranları yükselmiştir. Bu olumsuz durum, tekrar bir zincir etkisi gibi çok kısa bir sürede 2001 yılı Şubat ayında Türkiye'yi ikinci bir finansal krizle karşı karşıya bırakmıştır. Bu kriz, ülkeden önemli düzeyde sermaye kaçışına neden olmuştur ve ekonomik yapının yanında siyasi yönetimin bulunduğu koalisyon hükümetleri arasında da bir siyasi uzlaşma sağlanamamıştır.¹¹⁸ 2001 ekonomik krizin Türkiye'ye siyasi etkisi, koalisyonda bulunan tüm partilerin Demokratik Sol Parti (DSP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Anavatan Partisi (ANAP) tam oy oranlarını sağlayamamaları sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu durum, 2002 Kasım ayı erken başbakanlık seçiminde kendisini göstererek ilk kez bir partinin yıllar sonra iktidara tek başına gelmesine, İslamcı-muhafazakâr ve neo-liberal değerleri barındıran AK Parti'nin iktidara gelmesine neden olmuştur. AK Parti'nin iktidara gelmesinden sonra yaptığı ilk ekonomik uygulamalar, IMF'nin önerdiği tüm politikaları uygulamak ve bu politikaya karşı olan reformları ortadan kaldırmak olmuştur.¹¹⁹

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra, Türkiye ekonomisi zorlu bir dönemden geçmesine rağmen, 1990'ların sonlarından itibaren yeni pazarlara yönelik ihracat fırsatları ortaya çıkmıştır. Bu durum, Türkiye'nin ihracata yönelik girişimlerini 1990 yılında 130 ülkeye kadar genişletmesine olanak sağlamış ve 1999 yılında bu sayı 200'e

¹¹⁷ Mansoureh Ebrahimi ve Kamaruzaman Yusoff ve Mir Mohamadali Seyed Jalili, "Economic, Political, and Strategic Issues in Iran-Turkey Relations, 2002-2015", **SAGE Publications India Contemporary Review of the Middle East**, 2017, s.68.

¹¹⁸ Eruysal, s.106.

¹¹⁹ Eruysal, s.108.

yükselmiştir.¹²⁰ Hatta Türkiye'nin "sıfır sorun" politikası, aslında 2000'li yıllar öncesinde iç ve dış açıdan yoğun şekilde yaşanan krizli dönemlerin yerine, yeni pazar ve sermaye birikimi odaklı bir dış politika tercihinin ürünüdür. Türkiye, örneğin 1995 yılında İran ile olan 958 milyon dolarlık dış ticaret hacmini 2007 yılında 8 milyar dolara yükseltti.¹²¹ Bu bağlamda, AK Parti'nin ilk dış ticaret bakanları olan Kürşad Tüzmen ve Zafer Çağlayan, Özal benzeri dış ticaret uygulamalarıyla Türkiye'nin ekonomik ve ticari gelişimini sağlamak için "komşu ve yakın çevre ülkeler stratejisiyle" hareket ettiler. Bu kapsamda, ekonomi ve ticaret bakanları, diğer ülkelere yapılan dış ticaret özel sektör heyetleriyle birlikte çalışarak, hem hedef pazarın ihracat ve ithalat için değerlendirilmesini hem de ilgili ülkeyle yaşanan karşılıklı dış ticaret sorunlarının doğrudan ulus-ötesi tarafından incelenebilmesini sağladılar.¹²²

İran'da, 1979 İslam Devrimi'nden ve Irak ile yaşanan savaştan sonra, Rafsancani hükümeti 1989 yılında beş yıllık bir kalkınma programını devreye sokarak İslam Cumhuriyeti'nin pragmatik ekonomik eğilimine başlamıştır. Aynı dönemde Türkiye'de, 1990'lı yılların başında zorlu ekonomik kriz ve siyasi partiler arasında uzlaşmazlık yaşanmaktaydı. Bu ortam, iki ülkenin bir krizden çıkış noktasını aradıkları bir zemini oluşturmuştur.¹²³ İran'da reformcu ve liberal eğilimli Mohammad Hatami'nin 1997 yılında iktidara gelmesi, Türkiye tarafından takdirle karşılanmıştır. Çünkü Hatami hükümetinin İslam Cumhuriyeti'nin "devrim ihracı" politikasını yumuşattığını ve diğer ülkelere tehdit oluşturmayacağını göstermesi, Türkiye'nin İran'a karşı dış politikasının pozitif yönde gelişmesine sebep olmuştur.¹²⁴ Mohammad Hatami, İran'ın beşinci cumhurbaşkanı olarak 23 Mayıs 1997 tarihinde iktidara gelmiştir. Reformcu bir siyasi kanattan olan Hatami, ekonomik büyüme, sosyal ve siyasi özgürlüklerin artırılması, komşu ülkelerle yakınlaşma ve Batı ile diplomasi yoluyla yeni bir dış politika vizyonu ortaya koymuştur. Hatami'nin iktidara gelmesi ve aynı dönemde Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in de benzer bir siyasi perspektifte olması, Demirel'in Hatami'yi kutlama mektubu göndermesine neden olmuştur.¹²⁵

¹²⁰ Eruysal, s.76.

¹²¹ Kirişci, s.48.

¹²² Eruysal, s.131.

¹²³ Elik, s.165.

¹²⁴ Eruysal, s.96.

¹²⁵ Ensari Hallaç, "1979 İran İslam Devrimi Sonrası Türkiye-İran İlişkileri" (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Bahçeşehir Üniversitesi Siyasal Bilimler Enstitüsü, 2020, s.50.

İran'ın dış politikası açısından, 1997 yılında İran'ın dışişleri bakanı Kemal Harazi'nin belirlediği hedef, dünya ve özellikle yakın coğrafyasında "en yüksek dış politika amacı... güven ve barış" ilkelerinin güçlendirilmesi olmuştur. İran'ın bu girişimi, Türkiye gibi yakın coğrafya ülkeleriyle EİT kapsamında kurumsal işbirliği yürütebileceği anlamına gelmektedir. İran'ın 1979 İslam Devrimi ve Irak ile olan 8 yıllık savaşın ardından pragmatik bir dış politika izlemesi doğal bir gelişmedir. Ancak enerji açısından kaynak ülkesi olması, ABD ve Avrupa ülkelerinin İran'a yönelik ekonomik yaptırımları ve siyasi baskıları, İran'ın yeni bir dış politika arayışına girmesi ve liberal kurumsal yaklaşım çerçevesinde dış dünyayla karşılıklı bağımlılık oluşturma isteği göstermesi gerektiğini göstermektedir.¹²⁶

Mahmud Ahmadinejad'ın 2005 yılı Ağustos ayında İran Cumhurbaşkanlığı'na seçilmesi, İran'ın bölgesel ve nükleer meselelerine çözüm arayışlarına yönelmesi, bölgesel olarak İran'ın konumunu güçlendirmesi ve ABD'nin Ortadoğu'daki müdahalelerine karşı İran'ın üstünlüğünü artırma hedeflerini barındırmaktaydı. Bu bağlamda, bu tez çalışmanın kapsamı göz önünde bulundurulduğunda, önceki reformist cumhurbaşkanı Hatami'den iç siyaset açısından farklı olsa da, yeni cumhurbaşkanı muhafazakâr-ilkeci Ahmadinejad'ın Türkiye ile ekonomik işbirliğinin gelişmesine neden olduğu görülmüştür. İran'ın Ahmadinejad döneminde artan uluslararası baskıya maruz kalması, özellikle bölge ülkeleri ve özellikle Türkiye ile iyi ticari-ekonomik ilişkiler kurma konusunda çaba göstermesine neden olmuştur.¹²⁷ Ahmadinejad'ın siyasi görüşü, önceki cumhurbaşkanları Hatami ve Rafsancani'nin politik reform ve sosyal özgürlükler söylemlerine ağırlık verdiği dönemlerine kıyasla daha çok ekonomik adalet ve devrimin ilkelerine bağlı kalmak üzerine yoğunlaşmıştır.¹²⁸ Ancak, dış politikası özellikle bölge ve komşu ülkelerle İran'ın gücünü arttırma hedefinde olduğu için, Türkiye ile olumlu ilişkiler kurması bölgeselcilik hedefini öne çıkartmıştır. Ahmadinejad döneminde, İran-Türkiye ilişkilerine bakıldığında, 11 Eylül olayı, İran'ın batı sınırındaki PKK'nın kolu olan PJAK'ın terör faaliyetlerinin artması ve ABD'nin Irak işgalinin devam etmesi ikili ilişkilerin bölgesel olarak daha yakınlaşmasına neden

¹²⁶Bijan Khalejpour, "The Role of Economic & Energy Relations With Turkey and Russia In Iran's National Strategy", **The Economic Policy Research Foundation of Turkey**, Ankara March 29, 2012, Ss.2-3.

¹²⁷ Ebrahimi ve Diğerler, s.70.

¹²⁸ Hallaç, s.50.

olmuştur.¹²⁹ Bu kapsamda, iki ülke arasındaki ilişkilerde karmaşık karşılıklı bağımlılık ilkesinin mevcut olduğu ortaya çıkmıştır.

2.3.2.Bölgesel Faktörler

İran ve Türkiye'nin bölgesel düzlemdeki dış politika eğilimlerindeki değişimler, ilişkilerinde ivme kazandırarak birkaç adımdan oluşmaktadır. Bu geçiş noktasında, İran ve Türkiye arasındaki güven düzeyi yükseltecek gelişmeler yaşanmıştır. Özellikle, İran'ın PKK örgütünü 2004 yılında terör örgütü olarak sayması ve Türkiye ile ortak mücadele etmesi bölgesel faktör düzleminde etkili olmuştur. Ayrıca, Türkiye'nin Suriye ile 1998 yılında varmış oldukları Adana Mutabakatı kapsamında Suriye devletiyle sorunlarını antlaşmalar yoluyla çözmesi, İran'ın Suriye'nin önemli bir müttefiki olması sebebiyle İran-Türkiye ilişkilerinde güven faktörünü yükseltmiştir ve bölgesel rekabetin azalmasına etken olmuştur.¹³⁰ AK Parti hükümetinin ilk 10 senesinde İran ile önemli derecede artan ekonomik işbirliğinin temelinde, AK Parti'nin başlattığı yeni dış politika akımı Batı pazarı ile beraber Ortadoğu ve Afrika pazarlarına ilgi göstermesi vizyonunu eklemesi önemli bir rol oynamıştır. Diğer yandan, İran-Türkiye arasında uzun vadeli kurumsal niteliğini taşıyan ekonomik temelli antlaşmalar imzalanmıştır. Bu antlaşmalardan 2002 yılında AK Parti iktidara gelmeden önce imzalanan Çifte Vergilendirmeyi Önleme ve Vergi Kaçakçılığına Engel Olma Anlaşması'nın imzalanması önemlidir. Bu sayede, İran'ın dış politika eğiliminde ideolojik eğilimlerden pragmatik menfaatler öne çıkması, Türkiye'nin 2000'li yıllarda AK Parti hükümetinin gelmesiyle iki tarafın çıkar elde konusunda işbirliğine izin vermiştir.¹³¹

Türk dış politikasında eğilim değişimi 1990'larda güvenlik-tehdit çerçevesinden demokratik-süreçsel bir yöne doğru evrilmesi ile başlamıştır. Kemal Kirişçi'ye göre, bu dönemde karar alıcı kurumların büyük bir etkiye sahip olduğu ve Türkiye'nin dış politika tercihlerinde ekonomik işbirliği temelli normlara liderlik etmemesi halinde, yeni kurumsal ekonomik işbirliği fırsatlarının kapısının açılmayacağı ifade edilmiştir. Türk dış politikasındaki aktörlerin yelpazesinin genişlemesi ile birlikte yeni çıkarlar ve tercihler devreye girdi ve devletin liderlik etmesi ticaretin önünü açarak yeni bir dış politika görüşünü sağladı.¹³² İran ve Türkiye arasındaki rekabet alanları incelendiğinde,

¹²⁹ Hallaç; s.52.

¹³⁰ De Neve, s.19.

¹³¹ Nilüfer Karacasulu ve İrem Aşkar Karakır, s.114.

¹³² Kirişçi, s.33.

1979 İran İslam Devrimi'nden 2000'li yıllarına dek iki ülkenin genel olarak olumsuz şekilde rekabet alanların olduğu söylenebilir.¹³³ Ancak 2000'li yıllarda, iki ülkenin ekonomik işbirliği perspektifi yolunu seçmeleri, önceki yıllara göre işbirliğine girme kararlılıklarının artmasına ve fırsatların yolunu açmasına neden oldu. Bu, iki ülkenin ekonomik işbirliği açısından tercihlerinin önemli bir faktörü oldu.¹³⁴

İran ve Türkiye arasındaki yakınlaşmanın 2000'li yıllarda gerçekleşmesinde, devlet içi ve uluslararası sistem bazlı faktörlerin önemli rol oynamasına rağmen, bölgesel düzeydeki ilişkiler ve ekonomik işbirliği öncelikli etki olarak karşılık bulunmuştur. İki ülke arasındaki ilişkiler, geçici menfaatler üzerine değil, liberal işbirliği çerçevesinde ortak çıkarlar temelinde kurulmuştur.¹³⁵ İran ve Türkiye arasındaki ekonomik işbirliği 2000'li yıllarla birlikte artmış, İran'ın Türkiye'yi yatırım, ticaret ve enerji ortaklığına açılması bu işbirliğini desteklemiştir. Ayrıca, İran'dan Türkiye'ye turizm bakımından giderek artan sayıda turist gelmesi, ekonomik ilişkilerin geliştiğinin diğer bir göstergesidir. İki ülkenin birbirinin içişlerine tehdit olarak görülmemesi ve karşılıklı pazarlara erişim için işbirliği yapabilme potansiyeli de ekonomik gelişmenin önemli bir unsuru olarak öne çıkmaktadır.¹³⁶ Türkiye'nin, içinde olduğu Kürt sorununun çözümü ve enerji kaynaklarına erişim ihtiyacı nedeniyle stratejik nitelikte olan İran ile ilişkilerinin kötüye gitmesini istemediği ve İran'ın da enerji kaynaklarını Türkiye ve Avrupa'ya satmak için Türkiye'ye bağımlı olduğunu fark ettiği görülmektedir. Bu durum, iki tarafın realist çerçeveli bir bakış açısından ziyade, daha çok kurumsal ekonomik işbirliği yapmaya yönelik bir dış politika izlemesine neden olmuştur.¹³⁷

İran ve Türkiye arasındaki ekonomik işbirliğinin, 2000'li yıllarda bölgesel faktörlerin etkisiyle olumlu bir yönde hareket etmesinin etkisi yüksektir. İki ülke artık, devlet içi faktörlerin birbirine daha yakın hissedilmesiyle birlikte, bölgesel öneme sahip İslam ülkeleri olarak görülmekte ve enerji işbirliği gerekliliği de öne çıkmaktadır.¹³⁸ Dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Necdet Sezer'in 17-18 Haziran 2002 tarihli İran ziyareti sırasında İran'ın Türk Azeri şehri Tebriz'i ziyaret etmesi, iki ülke arasındaki karşılıklı güven açısından önemli bir adım olarak kabul edilmiştir. Bu ziyaret, İran-Türkiye

¹³³ Dehboneh Rouhi, s.121.

¹³⁴ Uzun, s.13.

¹³⁵ Ebrahimi ve diğerler, s.69

¹³⁶ Ebrahimi ve diğerler, s.76

¹³⁷ Olson, s.75

¹³⁸ Ebrahimi ve diğerler, s.77.

ilişkilerinin olumlu bir şekilde geliştirilebileceği konusunda güven vermiştir. Ziyaret sırasında iki ülke cumhurbaşkanı, güvenlikten ekonomiye farklı konuları ele almıştır.¹³⁹ Sezer'in İran ziyareti sırasında 120 kişilik bir ticari heyetle gitmesi, Türkiye'nin İran'a ekonomik bir yaklaşım sergilediğini göstermektedir. Bu sırada, ikili ticaret hacmi 1.2-1.4 milyar dolar arasında değişirken ve Türkiye'nin gelecek yıllarda alacağı doğal gaz miktarını da ekleyince artış göstermektedir. Robert Olson'a göre, İran'ın 2000'li yılların başında Türkiye ile iyi ilişkiler kurmaya yönelmesinin sebepleri arasında Türkiye'nin jeopolitik durumunun İran'a göre güçlenmesi, İran'ın iç meşruiyeti ve ekonomik durumunun sağlamlaşırılmaması gibi faktörler yer almaktadır. Başka bir deyişle, iki taraf da var olan siyasi ve ekonomik krizden çıkış yolu aramış ve bir gelişim sağlamayı fark etmiştir.¹⁴⁰

İki ülke arasındaki işbirliğinin diğer önemli bir göstergesi, 2000-2010 döneminde yapılan üst düzey ziyaretlerdir. İki ülkenin, yeni bölgesel konjonktürel değişimle birlikte, öne aldığı bölgesel işbirliği bakışı, pragmatik bir dış politika fırsatı yaratmıştır.¹⁴¹ İran ve Türkiye arasındaki ekonomik işbirliği, çeşitli faktörler sayesinde artmıştır. Liderlik faktörü, bu işbirliğinin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Bu kapsamda, 2000'li yıllarda Türkiye, İran'a üst düzeyde ziyaretler gerçekleştirmiştir. Örneğin, Türkiye'nin dış ticaret sorumlusu Kürşat Tüzmen, Mayıs 2000'de İran'ı kalabalık bir dış ticaret heyeti ile ziyaret etmiş ve Türkiye-İran İş Konseyi'nin kurulması ile ilgili görüşmeler yapmıştır. Benzer şekilde, 2001 Şubat ayında dönemin Türk dışişleri bakanı İsmail Cem ve iş insanları heyeti, İran'ı resmi ziyaret etmiş ve karşılıklı ekonomik-politik ilişkilerine olumlu bir katkı sağlamıştır.¹⁴² Türk dışişleri bakanı İsmail Cem'in İran ziyaretinden bir yıl sonra İran Cumhurbaşkanı Mohammed Hatami'nin 14 Ekim 2002'de EİT'nin 7. zirvesine katılmak için İstanbul'a gelmiştir. Bu ziyaret, karşılıklı ekonomik ve siyasi ilişkilerin ivme kazanmasına katkı sağlamıştır.¹⁴³ İsmail Cem'in Şubat 2001 yılı İran ziyareti sonrasında Kasım 2001'de kurulan Türkiye-İran İş Konseyi'nin ana amacı, karşılıklı dış ticaret, ulaşım, inşaat ve yatırım alanlarını geliştirmek, diğer ülkeler dahil olmak üzere işbirliğini artırmaktır. Konseyin ilk

¹³⁹ Olson, s.142.

¹⁴⁰ Olson, s.144.

¹⁴¹ Nilüfer Karacasulu ve İrem Aşkar Karakır, s.112.

¹⁴² Eruysal, s.144.

¹⁴³ Economic Cooperation Organization, "The 7th Summit Report" 14 October 2002, ECO, s.1 https://www.eco.int/general_content/85470-7th-Summit-Istanbul-14-October-2002.html?t=General-content (Erişim Tarihi: 11.02.2023).

toplantısı, Türkiye Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in Haziran 2002'de gerçekleştirdiği İran ziyareti sırasında yapılmıştır. İki tarafın devlet içi faktörleri, uzun yıllar sonra Hatami-Sezer şeklinde birbirleriyle başlamıştır. Son olarak, Ekim 2003'te Türkiye, AK Parti döneminde Devlet Bakanı Kürşad Tüzmen'in Tahran'a 300 iş insanı heyetiyle birlikte ziyaret etmesi farklı alanlarda 200 milyon dolarlık sözleşmeler imzalanmıştır.¹⁴⁴

İran ve Türkiye arasında 2000'li yılların özellikle 2007 yılı, işbirliğinin arttığı bir dönem olmuştur. Bu işbirliği alanlarından biri enerji sektörüdür. Türkiye, İran'dan önemli miktarda enerji ithal etmeye başlamış ve Türk uluslararası şirketleri İran'da doğal gaz ve elektrik sektörlerinde yatırım yapmak için hazırlıklar yapmıştır. İkinci bir işbirliği alanı ise PKK-PJAK terörle mücadele konusudur. 1990'ların tersine, terörle mücadele artık bir kriz konusu olmaktan çıkarak işbirliği konusu haline gelmiştir. Bu işbirliğinin önemi, iki ülkenin bölgesel işbirliği düzeylerini arttırırken, uluslararası sistem kaynaklı engellere (ABD ve İsrail) karşı benzer işbirliği yolu tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır.¹⁴⁵

İran'ın turizm altyapısı, yeterli sayıda otel ve imkan sunmadığı için büyük turist akınına karşı yetersiz kalmaktadır. Ancak bu durum, iki ülke arasındaki karşılıklı yatırım ve turizm sektöründe bölgesel işbirliğine yardımcı olmaktadır.¹⁴⁶ Turizm noktasından mevcut dengesizlikte bir diğer temel neden, Türkiye'deki bazı çevrelerin medya ve diğer mecralarda İran karşıtı içerikler yayınlaması sonucu Türk insanının İran'a karşı olumsuz bir tutum geliştirmesidir.¹⁴⁷ Bu nedenle, Türkiye'nin İran'da yatırım yapması ve Türk insanının İran algısının olumlu yönde değişmesiyle turizm sektöründe ekonomik işbirliği potansiyeli yaratılmaktadır. 2000'li yıllarda iki ülke arasındaki ticaretin artırılmasında, karşılıklı ticari heyet ziyaretleri ve İran-Türkiye sınır illeri arasındaki görüşmelerde imzalanan mutabakatlar önemli bir rol oynamıştır. Sınır illeri toplantısıyla birlikte, iki ülkenin daha yerel düzeydeki yöneticilerinin ticaretin gelişimine katkıda bulunduğu görülmektedir. Bu durumun bir örneği olarak, 2009 Aralık ayında sınırdaş

¹⁴⁴ Eruysal, s.145.

¹⁴⁵ Kemal İnat, "Türkiye'nin İran Politikası 2007", Editörler (Kemal İnat, Muhittin Ataman, Murat Yeşiltaş), **Ortadoğu Yıllığı 2007** (Sayfa Aralığı:1-30), İstanbul Küre Yayınları 2009, s.1.

¹⁴⁶ Hüseyin Akçelik, "Ortadoğu'da Türkiye Dış Politikasının Dış Ticareti ile İlişkisi: İran Örneği" (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**), Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Coğrafyası Ve Jeopolitiği Anabilim Dalı, İstanbul 2018, s.42.

¹⁴⁷ Kemal, İnat, "Türkiye'nin İran Politikası 2010", Ortadoğu Yıllığı 2010, s.38.

illerin valileri, Urmiye/Razı-Van/Kapıköy sınır kapısının ticarete açılması ve İran'ın Urmiye şehrinden Van'a doğrudan uçuşların düzenlenmesine yönelik kararlar almışlardır.¹⁴⁸

İran ve Türkiye arasında terör örgütleri PKK ve PJAK'ın artan saldırıları, ABD'nin 2001 yılında Afganistan ve ardından 2003'te işgal ettiği Irak ile ortaya çıkan şartlar nedeniyle İran'ın kendisini bölgede çevrelenmiş hissetmesi sonucu ilişkilerinin gelişmesine neden olmuştur.¹⁴⁹ İki ülkenin PKK ve PJAK terör örgütlerine karşı ortak mücadelesi, 2000'li yıllarda karşılıklı ekonomik işbirliğinin artması ve bölgesel barışın sağlanmasına önemli katkılar sağlamıştır.¹⁵⁰ 2000-2001 yılları arasında PKK ve PJAK terör örgütleri ile mücadele, iki ülkenin önceliği haline gelerek dönemin dışişleri bakanı İsmail Cem'in İran ziyareti sırasında ticari heyetlerin de eşlik ettiği bir şekilde ele alınmıştır. Bu, iki ülkenin güvenlik konularına ek olarak ekonomik işbirliğine de önem verdiğinin bir işareti olmuştur.¹⁵¹

PKK-PJAK terör örgütüyle mücadele etme konusu, İran ve Türkiye arasında ekonomik işbirliği için olumlu bir bölgesel konu haline gelmiştir.¹⁵² İran ve Türkiye arasında yeniden elçilik düzeyli istikrarlı ilişkilerin kurulmasıyla birlikte, İsmail Cem ve Kemal Harrazi'nin Katar'da toplanan dışişleri bakanları zirvesinde, PKK'ya karşı ortak hareket düzenleme kararı alınmıştır. İran ve Türkiye arasında gelişimin ana ekseninde bölgesel barış ve işbirliğinin önemli derecede bağlı olduğu fikri mutabakatla karşılık bulmuştur ve bu durum, ekonomik işbirliğinin temelini oluşturmuştur.¹⁵³ Başbakan Erdoğan'ın 28-30 Temmuz 2004 İran ziyareti, terörle mücadele konusunda önemli bir işbirliği aşaması olarak görülmüştür. Özellikle PKK-PJAK terör örgütlerinin faaliyetlerine karşı, İran'ın Türkiye ile işbirliği yapma kararı aldığı bir anlaşmaya varılmıştır.¹⁵⁴ PKK'nın İran kolu olan PJAK'ın 2004 yılında İran'da kurulması ve terör faaliyetlerine başlaması, İran devletinin 2000'li yıllarda Türkiye ile işbirliğine girmesinin zeminini oluşturmuştur. İki ülkenin, Irak'ta PKK-PJAK terör örgütlerine karşı koordineli operasyonlar düzenlemesi

¹⁴⁸ Kemal İnat, "Türkiye'nin İran Politikası 2009", Ortadoğu Yıllığı 2009, s.29.

¹⁴⁹ Eruysal, s.130.

¹⁵⁰ Serhan Ünal ve Eyüp Ersoy, "Political Economy of Turkish-Iranian Relations: Three Asymmetries", **Ortadoğu Etütleri**, Volume 5, No 2, January 2014, s.145.

¹⁵¹ Akçelik, s.58.

¹⁵² Olson, s.22.

¹⁵³ Olson, s.81.

¹⁵⁴ Deutsche Welle, Erdoğan İranlı Yetkililerle Görüştü, 2004, <https://p.dw.com/p/AbBw> (Erişim Tarihi: 10.02.2023).

ise bu işbirliğinin somut adımları arasındadır. Bu operasyonlar, 2007 ve 2009 yıllarında gerçekleştirilmiştir.

2000'li yıllarda ABD'nin Irak işgalinin Kuzey Irak'ta ayrılıkçı Kürt hareketlerinin potansiyel bir ayrılıkçı girişim tehlikesi yarattığı bölgesel güvenlik bağlamında, İran ve Türkiye, hem kendi sınırları içinde hem de sınırları dışında PKK ve PJAK yanlısı hareketlere karşı mücadele etmek için sevk edilmiştir. İki ülke, Irak veya Suriye'de toprak bütünlüğünün bozulması durumunda Kürt terör hareketlerinin artması ve bölge dışı aktörlerin daha etkin faaliyet göstermesine izin vermesinin farkındaydı. Bu gelişmeler ışığında, 2000-2010 yılları arasında iki ülke ilk defa PKK ve PJAK terör hareketlerine karşı mücadele etmek için ortak bir güvenlik anlaşması imzalamıştır. İki ülkenin yıllardır düzenledikleri "Yüksek Güvenlik Komisyonu Toplantıları" bağlamında Nisan 2008'de, PKK ve PJAK terör örgütlerine karşı ortak operasyonlar düzenlemeleri için koordineli ve bilgi paylaşımı şeklinde anlaşmışlardır.¹⁵⁵ İki ülkenin güvenlik alanında vardıkları anlaşmalar sayesinde, 2008 yılında her iki tarafın koordineli şekilde istihbarat paylaşımı yaparak kendi sınırları boyunca PKK-PJAK terör örgütlerine eş zamanlı ve biçimli topçu birlikler ile Türkiye havadan, İran ise karadan operasyonlar düzenleyerek terör unsurlarına ciddi kayıplar verdirmiştir.¹⁵⁶

ABD Temsilciler Meclisi üyelerinin üst düzey danışmanlarının 2005 yılında Türkiye ziyaretinde, Türk Genelkurmay yetkililerinin brifing toplantısında İran'ın son aylarda PKK-PJAK'a karşı operasyonlar düzenlediği ve 40 PKK mensubunu Türkiye'ye iade ettiği bilgisi paylaşılmıştır. Türkiye, ABD'den benzer bir işbirliği talebinde bulunmuştur.¹⁵⁷ İran'ın kendi içindeki PJAK unsurlarını temizledikten sonra, ilk defa 2007 yılında PKK-PJAK unsurlarının Kuzey Irak'taki barınak ve yuvalarını ciddi şekilde sınır ötesi operasyonları kapsamında vurmasıyla İran ve Türkiye arasında nadir görülen bir güvenlik işbirliği gerçekleşmiştir. İran'ın yakaladığı PKK'lı terörist üyeleri Türkiye'ye iade etmesi, Aralık 2007'de imzaladığı İran-Türkiye Güvenlik Anlaşması'na

¹⁵⁵ Karacasulu ve Aşkar Karakır, s.114.

¹⁵⁶ Kemal İnat, "Türkiye'nin İran Politikası 2008", Ortadoğu Yıllığı 2008, s.15.

¹⁵⁷ Kemal İnat; "Türkiye'nin Ortadoğu Politikası 2005", Ortadoğu Yıllığı 2005, s.37.

zemin hazırlamıştır.¹⁵⁸ İki ülkenin güvenlik alanında yakınlaşması, PKK-PJAK örgütlerinin etkisinin artmasıyla gerçekleşmiştir.¹⁵⁹

2000’li yıllara geçiş sürecinde iki tarafın karşılıklı ihtiyacı bölgesel düzlemde devam edilmiştir. Türkiye’nin 1990’li yıllar ve 2000’li yılların başında ihtiyaç duyduğu sermaye nedeniyle İran ile iyi ilişki kurmasına neden olmuştur. Bu dönemlerde de İran’ın önceliği İslam rejimine meşruiyet sağlamak, Irak ile olan 8 yıllık savaşından sonra bölgesel ve uluslararası düzeyli izolasyonu azaltmak da ihtiyacı vardı.¹⁶⁰ 1990’li yıllarda İran ve Türkiye’nin ilişkilerinde Türkiye’nin İran’ın PKK’ya karşı etkin şekilde mücadele etmesini beklerken ancak bu faktör 1990’li yılların sonlarına doğru iki ülkenin ekonomik gelişim ihtiyaç duyduklarının artması sebebiyle Kürt terör sorunun önceliği azalmıştır. Türkiye’nin önündeki yıllarda enerji ihtiyacının olacağı ve İran’ın da büyük enerji kaynaklarını dünya piyasalarına iletmesi isteği giderek 2000’li yıllarda işbirliğinin daha çok olduğu dönemde ikili ekonomik ilişkilerin gelişmesine önemli değişim faktörüdür.¹⁶¹ Başka bir deyişle İran ve Türkiye’nin ilişkilerinde ivmenin PKK-PJAK hattında işbirliği, ekonomik ve özellikle enerji boyutlu işbirliği, İran’ın nükleer meselesinde Türkiye’nin olumlu siyaseti ve son olarak iki tarafın devlet içi faktörünün pragmatik ve ekonomik işbirliği fikrinde mutabık olmasıdır.¹⁶²

İran ve Türkiye, karşılıklı işbirliği kapsamında 2000’li yıllarda ticaret, enerji ve transit alanlarında önemli bir gelişme kaydetmiştir. Türkiye’nin 2001 yılından itibaren İran’dan ithal ettiği doğal gaz miktarı güvenlik ve ekonomik açıdan önemli bir seviyeye ulaşmıştır. İki ülke, transit açısından birbirlerinin Avrupa ve Orta Asya’ya açılan kapıları olduğundan, Ağustos 2009’da EİT kapsamında Pakistan’dan İran üzerinden Türkiye/İstanbul’a demiryolu transit projeleri imzalanmıştır. Ancak bu projeler 2021 yılına kadar gerçekleşmemiş olmasına rağmen, iki ülkenin ekonomik işbirliğinin boyutlarını açıklamaktadır.¹⁶³ İslamabad-Tahran-İstanbul (ITI) demiryolu projesinin ilk seferi 21 Aralık 2021 tarihinde İslamabad’dan başlayarak İran’dan geçtikten sonra toplamda 13 gün içinde Ankara’ya ulaşmıştır. Bu nedenle, İran ve Türkiye’nin enerji, ticaret, transit ve yatırım alanlarında ekonomik işbirliklerini artırma ve kurumsal

¹⁵⁸ Kemal İnat, “Türkiye’nin İran Politikası 2007”, Ortadoğu Yıllığı 2007, s.4.

¹⁵⁹ Kemal İnat, “Türkiye’nin İran Politikası 2007”, Ortadoğu Yıllığı 2007, s.6.

¹⁶⁰ Olson, s.12.

¹⁶¹ Olson, s.17.

¹⁶² Karacasulu ve Aşkar Karakır, s.117.

¹⁶³ Ebrahimi ve diğerler, s.73.

düzeyde sürdürme konusunda önemli bir kapasiteye sahip oldukları ve 2000'li yıllarda bu işbirliğinin yoğunlaştığı görülmüştür.¹⁶⁴

2009 yılında, İran-Türkiye özel sektör temsilcileri arasında karşılıklı iş görüşmelerinde yaklaşık 550 milyon dolarlık antlaşmalar imzalanmıştır. Aynı yıl, Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, 10. EİT zirvesi için gittiği Tahran'da, 2008 küresel ekonomik krizinin EİT'i nasıl etkilediğini ve bu konuda kurumsal bir çözüm bulunması gerektiğini tartışmıştır. 2009 yılında gerçekleşen diğer bir üst düzey ziyaret, Türkiye Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun İran nükleer meselesi ve enerji konuları üzerine yapılan görüşmelerdi. Son olarak, 2009 yılında Türkiye Başbakanı Erdoğan'ın İran'a yaptığı resmi ziyaret, iki ülkenin karşılıklı dış ticaret hacmini 2015 yılına kadar 30 milyar dolara çıkarmayı hedeflediği önemli bir adımdır. 2009 yılında gerçekleşen bu ziyaretlerin, İran ve Türkiye arasındaki ekonomik işbirliğine yönelik devlet içi ve bölgesel faktörlerin uyuşması nedeniyle önemli olduğu görülmektedir. İran-Türkiye İş Forumu'nda devletin özel sektörün ekonomik ilişkileri için destekçi bir konumda olduğunu ve aralarındaki işbirliğine devlet olarak karışmayacağını açıklaması da bu işbirliğinin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.¹⁶⁵

İki ülke arasında karşılıklı yatırımların teşvik ve korunmasıyla ilgili ilk resmi anlaşma 2001 yılın Aralık ayında iki ülkenin resmi kurumları olan İran'ın Yatırım ve Ekonomik-Teknik Yardımların Kurumu ve dönemin Türkiye'nin Hazine Müsteşarlığı Kurumları arasında imzalanmıştır. Bu antlaşmanın ilk maddesinde karşılıklı yatırımların gerek menkul, gayri-menkul ve ya gerekse finans piyasasında olması durumunda iki ülkenin kanunları tarafından teşviklenmesi ve korunması bağlamında devreye girmiştir. Nitekim iki ülkenin karşılıklı özel sektörün yatırımları iki devletin korunmasına tabii olması bir tür ulus-ötesi ilişkinin korunmasının gerektiği düşüncesi yatmakta ve ulus-ötesi ilişkilerin bir iç devlet faktörü olarak işbirliğine yardımcı oldukları anlaşılmaktadır.¹⁶⁶ Bu anlaşmalara rağmen İran ve Türkiye arasında 2000'li yıllarda işbirliği zemininin gelişmesine aralarında olumsuz iki yatırım projesi örneği

¹⁶⁴ Anadolu Agency, "Pakistan-Iran-Turkiye cargo train reaches Ankara, restarting route after 10 years", 2021, <https://www.aa.com.tr/en/economy/pakistan-iran-turkiye-cargo-train-reaches-ankara-restarting-route-after-10-years/2466105>, (Erişim Tarihi: 10.02.2023), s.1.

¹⁶⁵ Eruysal, s.147.

¹⁶⁶ İran İslami Meclesi/Parlementosu Araştırmalar Merkezi, "İran İslam Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti Yatırımların Karşılıklı Korunması ve Teşviği Anlaşması", 25 Ekim 2001, https://investiran.ir/Portals/0/torkiyeh_2222.pdf, [Erişim Tarihi: 10 Eylül 2020].

de bulunmaktadır. İlk örnek, Türkcell telekomünikasyon A.Ş'nin Güney Afrika menşeli MTN Grup telekomünikasyon şirketiyle birlikte katıldığı İran'daki telefon operatörlüğü ihalesinin Türkcell'in kazanmasıdır. İhalede %70 hisse payı ve 5 yılda bir yenileme anlaşması şeklinde kazandığı 18 Şubat 2004 tarihinde şeklinde kesinleşmiştir. Türkcell, anlaşmanın ilk imzalandığı zaman 300 milyon Euro ön ödeme yapmakla yükümlüydü ve sağladığı hizmetin kazandığından %28 oranını ve toplamda 16 milyon sim kart sağlamakla sorumluydu.¹⁶⁷ Bu yatırım, 1979 İslam Devriminden sonra İran'da yapılan en büyük doğrudan yabancı yatırım olup değeri 3 milyar dolar olacaktı.¹⁶⁸ Ancak, İran yönetimi, yabancı bir kuruluş karşısında ülkenin bazı güvenlik ve ekonomik menfaatlerinin tam olarak korunmadığı gerekçesiyle Türkcell'in payını %49'a düşürerek Türkcell'in İran ortağı olan İrancell'e %51 oranında yükseltmeyi ve anlaşmayı bu şekilde kabul etmiştir. Fakat Türkcell'in bu teklifi ret etmesi ihale Güney Afrikalı şirkete verilmiştir.¹⁶⁹ Diğer bir olumsuz yatırım vakası ise TAV Havalimanları şirketinin İran'ın İmam Humeyni havalimanının yer, bilişim ve güvenlik ve inşaat hizmetleri gibi havalimanı servislerini üstlenerek tamamlanmasından sonra olmuştur. Ancak bu vakada havalimanının tam açılış gününde İran güvenlik güçlerinin havalimanlıya inen ilk uçuştan sonra ikinci uçağın inmesine izin vermeyerek havalimanının pistini kapatmak zorunda kalmıştı. Buradaki müdahalenin özünde ise güvenlik gerekçesiyle havalimanı gibi hassas bir merkezin yabancı menşei bir şirkete işletmesinin karşı oldukları ve ilgili şirketin tüm hizmetlerinin durdurularak çıkarılması olmuştur.¹⁷⁰

¹⁶⁷ BBC Persian, "فشار محافظه کاران ایران، قدرت چانه زنی را از ترکسل گرفت" (İran muhafazakârlarının baskısı Türkcell'in pazarlık gücünü azaltıyor), 2005, https://www.bbc.com/persian/business/story/2005/05/050527_ra-iran-turkcell_2005, (Erişim Tarihi: 10.02.2023).

¹⁶⁸ Elik, s.168.

¹⁶⁹ Mashregh New, "تکرار تجربه تلخ ترکسل در قرارداد جدید وزارت نیرو" (Enerji Bakanlığının Yeni Sözleşmesi Türkcell'in Acı Tecrübesini Tekrarlıyor), 2016, <https://www.mashreghnews.ir/news/650657> (Erişim Tarihi: 10.02.2023).

¹⁷⁰ ISNA News Agency, "فرونگاه بین المللی امام(ره) چند ساعت پس از بهره برداری تعطیل شد" (İmam Humeyni Uluslararası Havalimanı faaliyete geçtikten birkaç saat sonra kapatıldı), 2004, <https://www.isna.ir/news/8302-08527> (Erişim Tarihi: 10.02.2023).

Tablo 1: İnan-Türkiye Karşılıklı İhracat Rakamları (2000-2010)

YILLAR	İRAN'IN TÜRKİYE'YE İHRACATI (BİN ABD DOLARI)	TÜRKİYE'NİN İRAN'A İHRACATI (BİN ABD DOLARI)	TOPLAM DIŞ TİCARET HACMİ (BİN ABD DOLARI)
2000	760,000	234,000	994,000
2001	693,000	358,000	1,051,000
2002	920,000	309,000	1,229,000
2003	1,860,000	532,000	532,000
2004	1,960,000	811,000	2,771,000
2005	3,496,000	911,000	4,407,000
2006	5,626,000	1,066,000	6,692,000
2007	6,615,000	1,441,000	8,056,000
2008	8,199,000	2,029,000	10,228,000
2009	3,405,986	2,024,000	5,429,986
2010	7,645,000	3,044,000	10,689,000

Kaynak: ATLAS of Economic Complexity ve Trade Map (ICT), İnan-Türkiye (2000-2010) İhracat-İthalat Verilerinden Derlenmiştir;

Yukarıdaki tabloda, İnan ve Türkiye arasındaki ticaret hacminin 2000-2010 dönemindeki gelişimi incelenmiştir. Bu dönemin ilk yıllarında ticaret hacmi 1 milyar dolar seviyelerindeyken, ara dönemde 5 milyar doları aşmış ve 2008 yılında 10 milyar doları geçmiştir. 2000 yılında Türkiye'den İnan'a yapılan ihracatta öne çıkan sektörler arasında tekstil, tarım, plastik, polimer ürünleri, makine-makine aksamları ve otomotiv sektörleri yer almaktadır. 2008-2010 döneminde ise sanayi bazlı sektörler öne çıkmış, özellikle makine-makine aksamları, tarım ve tekstil sektörlerinden sonra aydınlatma-elektronik sektörleri de önem kazanmıştır. Ayrıca, İnan'ın 2002-2010 döneminde Türkiye'ye ihracatında en önemli sektörün enerji tedarikçiliği olduğu görülmektedir. Petrol ve doğalgaz ihracatı bu dönemde öne çıkmıştır. İki ülkenin ticari ilişkileri incelendiğinde, negatif bir yan olarak İnan'ın tek kalem ürün tedarikçisi olması ve parasal değer olarak üstün kalması, Türkiye'nin ise çeşitli sektörlerle İnan'a ürün tedariki sağlamasına rağmen geri kalması görülmektedir. Bununla birlikte, pozitif bir taraf olarak iki ülkenin birbirini tamamlayan iki ticaret partneri haline gelmesi görülmektedir. İnan, Türkiye'den ihtiyaç duyduğu sanayi ve yarı mamul ürünlerinin bir kısmını temin ederken, Türkiye de ihtiyaç duyduğu enerji kaynaklarının önemli bir kısmını İnan'dan sağlamaktadır.

Türkiye ve İnan arasındaki ticari ilişkiler 2000'li yıllarda artmış ve her iki ülke de birbirinin ilk 10 ticaret ortağı olabilmıştır. 2000-2010 yılları arasında Türkiye'nin ilk 10 ihracat ortağı arasında İnan yer almamış, ancak 24. sıradan 14. sıraya ve nihayetinde 10.

sıraya yükselmiştir. Bu süreçte Türkiye'nin ihracat ortakları arasında öncelikli olarak Irak, Yunanistan, Rusya, Birleşik Arap Emirlikleri, Almanya ve ABD gibi ülkeler yer almaktadır. İran'ın Türkiye için önemli bir ihracat ortağı olduğu görülmektedir. Diğer taraftan, İran 2000-2010 yılları arasında Türkiye'nin 7. ithalat ortağı haline gelmiştir. Bu süreçte, iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkiler olumlu bir şekilde gelişmiştir. Dolayısıyla iki ülkenin 2000'li yılların ilk 10 senesinde ekonomik ve ticari ilişkilerinin daha çok pozitif şekilde işbirliğine vardığını karşılıklı ticari ilişkilerinden görülebilmektedir.¹⁷¹ Yukarıdaki tabloya bakıldığında, İran ve Türkiye'nin karşılıklı ekonomik ilişkileri 2000-2010 dönemi arasında 10 kat artmıştır. 2000 yılında 1.1 milyar dolarlık dış ticaret hacmi, 2010 yılında 10.7 milyar dolara ulaşmıştır. 2008-2009 yılları arasında küresel bir ekonomik kriz yaşanmış ve karşılıklı ticaret hacminin azaltılmasına sebep olmuştur. Ancak, ilerleyen yıllarda tekrar karşılıklı ticaretin arttığı görülmektedir.

Türkiye, 2000-2007 yılları arasında Ortadoğu ülkeleri arasında en önemli ticaret ortağı olarak İran'ı görmüştür. Bu dönemde Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı ülkeler sırasıyla Irak, Birleşik Arap Emirlikleri, İsrail, Suudi Arabistan ve İran'dır. İthalatında ise İran birinci sırada yer almıştır ve onu sırasıyla Suudi Arabistan, İsrail ve Suriye takip etmiştir.¹⁷² İki ülke, komşu olmaları ve bölgesel açıdan taşımacılık maliyetlerinin az olması sayesinde tüketici davranışları ve kültürel alışkanlıkların benzerliğiyle birlikte ticaret ve ekonomik işbirliği konusunda tamamlayıcı bir konumdadırlar.¹⁷³

2003 yılında Türkiye ve İran arasında siyasi rekabetin yanı sıra ekonomik işbirliği de görülmüştür. Türk Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün Tahran'da gerçekleştirdiği İslam İşbirliği Dışişleri Bakanları Konferansı ve Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın İran ile yeni bir sınır kapısı açmak için Gürbulak'ta olmaları önemlidir. Gül, İslamcı ve modern bir eğilimi olan AK Parti'nin İslam dünyası için gelişim ve modern dünya normlarına örnek olabilen Türkiye'yi bir model ülke olarak tanıtmaya çalışmıştır. Öte yandan Erdoğan'ın İran ile büyük bir alanı kapsayan Gürbulak sınır kapısının açılışı için Doğu Beyazıt ilçesine gitmesi, 169 dönümlük bir Pazar alanı, 400 bin kamyon ve 120 bin binek arabanın geçişini sağlayacak ve İran ile ekonomik ve sınır ticaretinin gelişimi için

¹⁷¹ Eruysal, s.153

¹⁷² Nurullah Altun ve Hakan Yavuz, "Türkiye'nin Ortadoğu Ülkeleri ile Dış Ticaretinin Yapısal ve Sektörel Analizi (1980-2008 dönemi)", **Ortadoğu Yıllığı 2009**, s.424

¹⁷³ Selim İnançlı ve Mehmet Zeki Ak, "Türkiye'nin Komşu Ortadoğu Ülkeleri ile Ticari İlişkilerine Ekonomik ve Siyasi Gelişmeleri Etkileri", Kemal, İnat; Ali, Balcı [Editörler], **Ortadoğu Yıllığı 2005**, Ankara, Yayın Yılı 2006, Nobel Akademik Yayıncılık, s.386.

önemli bir işbirliğine neden olmuştur. Bu dönemde açılan bir sınır kapısının, iki ülke arasında iki önemli faktöre işaret ettiği söylenebilir. İlk olarak, AK Parti ve İran'ın reformist Hatami hükümeti, ekonomik işbirliğine yönelik somut adımlar atmasıdır. İkinci olarak, ABD'nin Irak işgalinin ardından iki ay geçmesine rağmen, Türkiye, dönemin ABD yetkililerinin aksine İran'a yakınlaşmış bir süreci başlatmıştır.¹⁷⁴ 1999 yılında, sınır ticareti kapsamında İran ve Türkiye arasında 177 milyon dolarlık ticaret yapılmıştır. Bu dönemde Türkiye, İran'a 11.3 milyon dolarlık mal satarken, İran da Türkiye'ye 166.1 milyon dolarlık mal satabilmiştir. 2000 yılında sınır-ötesi ticaret 1 milyar dolara yaklaşırken, 2005 yılında ise 4 milyar dolara ulaşmıştır. İran ve Türkiye'nin 2000'li yıllara girerken ekonomik işbirliğinin gösterdiği diğer bir alan da sınır ticareti ve yeni sınır kapılarının açılmasıdır.¹⁷⁵

İran ve Türkiye arasında 2008 yılında imzalanan 4. ve 5. dönem Sınır Ticareti Ortak Komitesi Mutabakat Belgeleri, iki ülkenin ticaret ilişkilerinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Bu anlaşma ile birlikte gümrük vergilerinde azalma, dış ticaret bürokrasisinde azalma, ürün çeşitliliğinde artış ve karşılıklı olarak ithalat kotalarının artması gibi unsurlar yer almıştır. Bu tür uluslararası rejim niteliğinde anlaşmaların bölgesel düzlemde vuku bulunması, iki ülkenin dış ticaret hacminin ilk defa 10 milyar doların üzerine çıkmasına yardımcı olmuştur.¹⁷⁶ Sınır ticareti, normal ticaretten farklı olarak, nakliye ve ithalat-ihracat resmi düzenlemelerine takılmadan iki komşu ülke arasında yapılan ürün alışverişidir. Bunun yanı sıra, sınır ticareti, iki ülke için döviz ve para alışverişinin önemli bir kaynağıdır.¹⁷⁷ İran-Türkiye sınırında hala mevcut olan üç sınır kapısı arasında (Bazargan-Gürbulak, Razi-Kapıköy ve Sero-Esendere), en büyüğü gerek tır, ticari yük ve insan geçişi bakımından Bazagan-Gürbulak sınır kapısıdır.

2000'li yıllarda Türkiye ve İran arasındaki ekonomik ilişkilerin artışı, her iki ülkede faaliyet gösteren şirket sayısının artması gibi göstergelerle de desteklenebilir. Türkiye'den İran ile çalışan şirket sayısı, 2000 yılında yaklaşık 1300 iken 2005 yılında 3500'e, 2010 yılında ise 6000'in üzerine çıkmıştır. Bu şirketler, ekonomik ve ticari birlikler aracılığıyla iki ülke arasındaki ekonomik işbirliğine daha aktif bir şekilde

¹⁷⁴ Olson, ss.215-216.

¹⁷⁵ Elik, s.162.

¹⁷⁶ Kemal İnat, "Türkiye'nin İran Politikası 2008", s.28.

¹⁷⁷ Akçelik, s.32.

katılmışlardır.¹⁷⁸ İran menşeli şirketlerin Türkiye'de faaliyet gösterdiği alanlar daha çok ürün transiti ve aracılık işleridir; alt yapı ve ileri teknoloji alanında faaliyet gösteren şirketler daha azdır. İran bankalarına yönelik uluslararası yaptırımlar nedeniyle bu şirketler bir dönem sadece Halk Bank ve belirli İran bankaları aracılığıyla para nakli işlemi gerçekleştirebiliyorlardı. Ancak daha sonra bu sistem işleyemeyince, İstanbul Kapalıçarşı'daki belirli döviz şirketleri aracılığıyla veya ürün-altın şeklinde İran ile ödeme alışverişi yapılmıştır.¹⁷⁹

İran ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişiminde, 2001 yılında iki ülke arasında iş konseyinin kurulması ve 2 Şubat 2005 tarihli Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması'nın imzalanması önemli bir rol oynamıştır. Bu adımlar, 2000'li yıllarda uluslararası norm ve ilkeler temelinde liberal kurumsalcılığın benimsenmesi ile birlikte, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelecekteki gelişimine hukuki bir çerçeve sağlamıştır.¹⁸⁰ Bu adımların atılmasıyla birlikte, Türkiye'nin İran'a doğrudan yaptığı yatırımlar 2002-2013 yılları arasında 163 milyon dolara ulaşmıştır. Benzer şekilde, İran'ın Türkiye'deki doğrudan yatırımları da 101 milyon dolara yaklaşmıştır.¹⁸¹

İran-Türkiye enerji işbirliği, genel olarak olumsuz bir atmosferde gerçekleştiği zamanlarda 1990'ların sonunda imzalanan 25 yıllık doğal gaz sevkiyat projesi ile başlamıştır. Bu projenin imzalanmasında, Türkiye'deki İslam karşıtı siyasi durum ve İran'da iktidara gelen reformist Mohammad Hatami'nin hükümetinin etkisi olmuştur. İran-Türkiye Doğal Gaz Boru Hattı, yıllık 16 milyar metreküp doğal gaz iletim kapasitesine sahiptir ve Tebriz'den başlayarak iki ülkenin Bazargan/Gürblak sınır noktasından geçerek Türkiye/Erzurum'a kadar uzanmaktadır. İki ülke arasındaki doğal gaz işbirliği, boru hattının yapımının 1999 yılında tamamlanmasına rağmen, ilk doğal gaz sevkiyatının 2001 yılında başlamasıyla gerçekleşmiştir. Bu dönemde, ABD'nin İran'da yatırım yapan şirketlere uyguladığı ILSA yaptırım paketine rağmen doğal gaz işbirliği gerçekleşebilmiştir. Türkiye'nin İran'da doğrudan yatırım yapmaması nedeniyle, ABD perspektifinden bir engel teşkil etmemiştir. İki ülkenin doğal gaz

¹⁷⁸ Eruysal, s.155.

¹⁷⁹ Kemal Genççiftçi, "Ak Parti Hükümetler Döneminde Türkiye-İran İlişkileri", (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları, 2015, s.103.

¹⁸⁰ Serhan Ünal ve Eyüp Ersoy, s.149.

¹⁸¹ Serhan Ünal ve Eyüp Ersoy, s.150.

işbirliği, bölgesel çıkarlar noktasında önemli olduğundan, devlet içi ve uluslararası sistem engellerine rağmen 2000'li yıllarda olumlu sonuçlar vererek devam etmiştir.¹⁸²

İran ve Türkiye, 2007 yılında ABD'nin yaptırım baskısına rağmen doğal gaz Mutabık Zaptı Anlaşması'nı imzalayarak önemli bir ekonomik işbirliği girişiminde bulunmuşlardır. Bu anlaşma, Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) şirketinin, İran'ın Güney Pars doğal gaz sahalarının 22-23-24 fazlarında doğal gaz çıkarması ve Türkmenistan'ın gazını İran üzerinden Türkiye ve Avrupa'ya iletilmesi işbirliği anlaşmasını içermektedir. Aslında, 2007 doğal gaz mutabık zaptı bağlamında TPAO, aynı sahada doğal gaz işletme hakkı kazanan diğer önde gelen uluslararası şirketlerle birlikte önemli bir proje tecrübesi kazanabilirdi.¹⁸³ Ancak, yeni bir anlaşma çerçevesinde mutabakata varmak istendiği Ağustos 2008'de, İran'ın istediği yatırım ve fiyat ile Türkiye'nin sağlayacak durumda olmaması ya da ABD'nin Türkiye üzerinde kurduğu baskı nedeniyle nihai anlaşmaya varılamamıştır.¹⁸⁴ İran ve Türkiye arasında enerji işbirliği konusunda gerçekleştirilen başka bir işbirliği de, 20 Kasım 2007'de elektrik sektöründe gerçekleşmiştir. İki ülke arasında imzalanan 10 milyar dolarlık elektrik anlaşması kapsamında, İran'da ikisi ve Türkiye'de biri olmak üzere 3 adet elektrik üretim santrali kurulması planlanmıştır. Santrallerin her biri 2000 megavat elektrik üretecek ve yakıtları İran'ın sağlayacağı doğal gaz kapsamında gerçekleştirilecektir. Bu anlaşmanın imzalanmasında, ABD'nin yaptırım baskısına rağmen, iki ülkenin enerji bakanları Perviz Fettaah ve Hilmi Güler'in ekonomik işbirliğinde kararlılığı önemli bir rol oynamıştır.¹⁸⁵

İran ve Türkiye arasında gerçekleşen doğal gaz anlaşmalarının ekonomik ve stratejik sebepleri bulunmaktadır. Türkiye'nin önemli bir kısmı doğal gaz kaynaklı elektrik üretimine bağımlı olduğu için İran'dan doğal gaz alımı önemli bir ekonomik meseledir. İran, dünyada en büyük doğal gaz rezervlerine sahip ülkelerden biri olduğu için Türkiye ile uzun vadeli bir enerji ortaklığı kurulması stratejik bir adım olarak değerlendirilebilir.¹⁸⁶ Türkiye için doğal gaz, sadece elektrik üretimi değil, aynı zamanda farklı sanayi sektörlerinde doğal gaz bazlı üretim ve konut sektöründeki

¹⁸² Elik, s.167.

¹⁸³ Kemal, İnat; "Türkiye'nin İran Politikası 2007", s.18.

¹⁸⁴ Karacasulu ve Aşkar Karakır, s.116.

¹⁸⁵ Kemal İnat, "Türkiye'nin İran Politikası 2007", s.25.

¹⁸⁶ Serhan Ünal ve Eyüp, Ersoy; s.152.

ısıtma ihtiyacını da karşılamak için önemli bir konudur.¹⁸⁷ Türkiye'nin çeşitli kaynaklardan doğal gaz temin etmesi, bir-iki kaynağa bağlı kalmamak amacıyla stratejik bir boyut da taşımaktadır.¹⁸⁸ Kemal İnat, Türkiye'nin İran'la işbirliğine girmesinin hayati önem taşıyan sebeplerini dört başlık altında açıklamaktadır. İlk olarak, Türkiye'nin artan enerji ihtiyacıdır. İkinci faktör, İran'ın önemli bir doğal gaz rezerv ülkesi olmasıdır. Üçüncüsü, Türkiye'nin enerji iletim ülkesi olma potansiyelidir. Son olarak, Davutoğlu'nun "*karşılıklı bağımlılık yoluyla barışın ve kalkınmanın tesisi*" dış politika tezinin Türkiye'nin ekonomik kalkınması için işbirliğinin kurulmasının rasyonel olduğuna dair bir zemin oluşturmasıdır.¹⁸⁹ İran ve Türkiye arasında, Almanya ve Fransa arasındaki gibi bir çatışmacı geçmiş olmamasına rağmen, ilişkilerinin çatışmacı merkezli değil, liberal kurumsalcılığın ifade ettiği iki tarafın çıkarlarına uygun işbirliği merkezli olması gerekmektedir. Bu, enerji ve yüksek potansiyeli ekonomik işbirliği konularına bağlıdır.¹⁹⁰

Türkiye, 2000'li yıllarda İran'ın nükleer meselesiyle ilgili ABD'nin uyguladığı ambargoya katılmak yerine İran ile diyalog kurmanın daha etkili olacağını bildirmiştir. Bu konuda, AK Parti liderlerinin dış politikaya bakış açılarının ABD'li liderlerden farklı olabileceği mesajı verildi. Dönemin Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ve Dışişleri Bakanı Ali Babacan, İran'ın nükleer meselesine liberal bir perspektiften yaklaşarak, eğer diğer ülkelerin zarar ve kayba uğramasına neden olmuyorsa (silah amaçlı değilse) barışçıl olduğunu savunacaklarını ifade ettiler. Karacasulu ve Karakır'a göre, Türkiye'nin İran'ın nükleer meselesinde Batı'nın baskı ve tehdit politikasına katılmama kararı, Türkiye'nin İran ile olan ekonomik ilişkilerinin önemli olması ve aynı zamanda Türkiye'nin kendisi gelecekte nükleer alanda ilerleme isteği ile ilişkilendirilebilecek ifade etmişlerdir.¹⁹¹

2000'li yıllarda Türkiye'nin İran'ın nükleer meselesine yaklaşımı, "bekle-gör" politikasıyla başlamış ve daha sonra P5+1 ülkeleri ve İran arasında arabuluculuk seviyesine yükselmiştir. Bu politika, İran'ın nükleer meselesinin BMGK'ye girmeden önce ve sonra değişmiştir. Türkiye, P5+1 ülkelerinin İran'ın nükleer meselesine nasıl

¹⁸⁷ Serhan Ünal ve Eyüp Ersoy, s.153.

¹⁸⁸ Serhan Ünal ve Eyüp, Ersoy, s.155.

¹⁸⁹ Kemal İnat, "Türkiye'nin İran Politikası 2008", s.34.

¹⁹⁰ Kemal İnat; "Türkiye'nin İran Politikası 2008", s.36.

¹⁹¹ Karacasulu ve Aşkar Karakır, s.116.

yaklaştıklarını izlemek ve kendi aralarında çözüp çözemediklerini değerlendirerek "bekle-gör" politikasını uygulamıştır. Ancak 2006 yılında İran'ın nükleer meselesi BMGK'ye taşındığında, Türkiye P5+1 ve İran arasında tarafsız kalmayı ve iki taraf arasında görüşmeler yaparak güvenilir bir arabulucu olmayı hedeflemiştir. İran, Türkiye'yi Tahran-Washington arasında arabuluculuk yapması teklifini kabul etmemiş olsa da, Türkiye ise yine iki taraf arasında arabuluculuk yapabileceğini belirtmiştir.¹⁹²

İran'ın nükleer meselesi, 1979'dan beri İran ve ABD arasındaki ilişkilerin kesilmesinden sonra etkisi bağlamında günümüzde bir uluslararası sorun haline gelmiştir. Bu sorun, diğer aktörlerin eklenmesiyle birlikte daha da uluslararası bir nitelik kazanmıştır. Türkiye, nükleer silahların önlenmesi politikasını benimsediği için İran'ın nükleer silaha sahip olmasının kendi güç dengesini önemli ölçüde düşüreceği fikrini benimsetmiştir. Ayrıca, İran'a yönelik baskıların sonucunda olası bir askeri harekâtın büyük bir bölgesel istikrarsızlığa yol açabileceğini dikkate alarak, İran'ın nükleer meselesi Türkiye'nin dış politika ajandasında önemli bir yer tutmuştur.¹⁹³

2000'li yıllarda Türkiye, İran'ın nükleer meselesini kendi dış politikası ve bölgesel perspektifinden önemli olması sebebiyle, 2010 yılı Mayıs ayında Tahran Anlaşması'nın oluşması için çaba göstermiştir. Tahran Anlaşması, İran, Türkiye ve Brezilya arasında gerçekleştirilen iki günlük yoğun görüşmeler sonucunda, 17 Mayıs 2010 tarihinde üç ülkenin dışişleri bakanları arasında imzalanan, karşılıklı güvenin oluştuğuna dair bir nükleer yakıt takas anlaşmasıdır. Bu 10 maddelik anlaşmanın beşinci maddesi, İran'ın zenginleştirdiği 1200 kg uranyumu İran'a ait olacak şekilde Türkiye'de korunmasını öngörmektedir.¹⁹⁴ Anlaşmanın yedinci maddesi ise, Viyana Grubu ülkeleri (ABD, Rusya, Fransa ve UAEK), İran'ın Türkiye'ye verdiği bu miktar uranyum karşısında 1 yıl içinde Tahran Araştırma Reaktörü için gereken 120 kg yakıtı ulaştırmakla yükümlüdür.¹⁹⁵ Ancak P5+1 ülkeleri, bu diplomatik ve önemli meseleyi çözmek için İran, Türkiye ve Brezilya'nın böyle bir platform kurduklarını, kendi uluslararası

¹⁹² Eruysal, s.139.

¹⁹³ Akçelik, s.24.

¹⁹⁴ Kemal İnat, "Türkiye'nin İran Politikası 2010", s.24.

¹⁹⁵ Kemal İnat, "Türkiye'nin İran Politikası 2010", s.25.

sistemdeki güç alanlarına karışan bir faktör olarak görerek Tahran Anlaşması'ndaki diplomatik çabaları görmezden gelmişlerdir.¹⁹⁶

ABD'nin 20 Mart 2003 tarihli Irak askeri operasyon işgalinin Türkiye-İran ilişkilerine önemli derecede etkisi olmuştur. Operasyonun yapılmadan 20 gün öncesinde ABD'nin Türkiye'nin liman ve hava üslerini kullanma talebi, Türkiye'nin savaşa dahil olma beklentisini ortaya çıkarmıştır. Ancak bu mesele, Türk Büyük Millet Meclisi'nin 1 Mart 2003 tarihli tezkeresi ile reddedilmiştir.¹⁹⁷ ABD'nin işgal hareketinin İran'da Mohammad Hatami'nin "Milletlerarası Diyalog" sloganından sonra yapılması İran'ın yeni bölgesel konjonktürde pragmatik davranmasına sevk etmiştir. Bu bağlamda İran komşu ülkeleriyle gerek rekabet niteliği ilişkileri olan Türkiye gerekse stratejik çatışmaları olan Suudi Arabistan ile bile yakınlaşma ihtiyacı hissetmiştir. ABD'nin 2003 Irak işgalinin başlamasından önce Türkiye'nin 1 Mart 2003 tezkeresinin mecliste ret alması, İran-Türkiye ilişkilerine olumlu etkilemiştir. Bu gelişmeden sonra İran PKK'yı terör örgütü olarak tanımlaması ve iki ülkenin PKK-PJAK terör örgütlerine karşı ortak mücadele başlatılması sürecine evirilmiştir.¹⁹⁸

2.3.3.Uluslararası Sistem Faktörler

1979 İslam Devrimi'nden sonra, İran'a karşı uluslararası ekonomik yaptırımlar çeşitli bahanelerle ve dönemler boyunca uygulanmıştır. Bu yaptırımların önemli uygulayıcıları arasında ABD, BM ve AB ülkeleri yer almaktadır. Örneğin, 1979'da ABD Başkanı Jimmy Carter, İran'daki tüm ABD mal varlıklarının dondurulması emrini vermiştir.¹⁹⁹ Bir diğer örnek, ABD Başkanı Clinton'un Nisan 1995'te İran ile yatırım ve ticaret yapılmasının yasaklanması kararının alınmasıdır. 1996'da İran-Libya Yaptırımlar Yasası (ILSA) yaptırımları, İran'ın nükleer silah teknolojisine ulaşmak için değil, aslında ülkenin enerji sektörüne yatırım yaparak sanayileşmesine katkı sağlayacak uluslararası şirketlere uygulanmıştır. Bu yaptırımlar, İran'ın reformist ve Batı ile iyi ilişkiler kurmaya çalışan cumhurbaşkanı Hatami'nin görevde olduğu 2000'li yıllara kadar sürmüş ve etkileri artmıştır. 2000'li yılların başlarında, ABD'nin İran'ı "Şer Ekseni" olarak tanımlaması ve 2003 yılında İran'ın Natanz kentinde uranyum zenginleşmesine ilişkin haberlerin yayınlanması, uluslararası toplumun İran'a karşı yeni ekonomik

¹⁹⁶ Kemal İnat, "Türkiye'nin İran Politikası 2010", s.29.

¹⁹⁷ Olson, s.177.

¹⁹⁸ Genççiftçi, s.87

¹⁹⁹ Elik, s.170.

yaptırımlar uygulamasını başlatmıştır. Bu çerçevede, 2006 yılından itibaren BM Güvenlik Konseyi, İran'a karşı silah ambargoları ve İran'ın önde gelen bazı kişi ve bankalarının yurtdışı mal varlıklarının dondurulması gibi çeşitli yaptırımlar uygulamaktadır.²⁰⁰ Bu olaylar, İran'a karşı finansal ilişkilerin uluslararası sistemde yeniden değerlendirilmesine yol açmıştır. Bununla birlikte, Türkiye, 2000-2010 yılları arasında tüm bu ekonomik yaptırım dalgalarına rağmen, 14 Temmuz 2007'de BOTAŞ'ın İran'daki 5.5 milyar dolarlık enerji işbirliği yatırım mutabakatını imzalayarak karşılıklı ekonomik ilişkilerinin gelişmesini tercih etmiştir.²⁰¹ Burada, iki ülke için enerji ticaretinin önemli olduğu ve olası ABD askeri saldırısının bölgesel bir krize neden olabileceği endişesi nedeniyle, iki ülkenin 2000-2010 döneminde çeşitli ticari ve yatırım konularına yoğunlaştıklarını ve nitekim liberal kurumsalcılığın temel argümanı olan uluslararası nitelikte ekonomik işbirliğine odaklandıklarını gözlemliyoruz.

Ayrıca, 2010 yılında Tahran Anlaşması (nükleer yakıt takası anlaşması) ile başlayan süreç, BM Güvenlik Konseyi tarafından kabul edilen 1929 sayılı kapsamlı yaptırım kararının devreye girmesiyle sonuçsuz kalmıştır. Türkiye ve Brezilya, dönemin geçici BM Güvenlik Konseyi üyeleri iken BMGK'nin yaptırım kararına ret oyu vermişlerdi. Lübnan ise çekimser oy kullanmıştı. Ancak, İran-Türkiye ticari ilişkileri yaptırımlar nedeniyle olumsuz etkilenmiş ve Türkiye, BM Güvenlik Konseyi'nin kararına uymak zorunda kalmıştır. Bu yaptırımlar, İran ile her türlü ağır askeri silah, uranyum üretim-ticareti ve İran'ın nükleer çalışmalarına finansal destek sağlayan kuruluşları kapsamaktadır.²⁰²

Öte yandan, Türkiye'nin 2008-2009 uluslararası ekonomik krizi sonucunda dış ticareti kötü etkilenmiş ve 2008 yılında %22,6'lık ihracat ve %30,2'lik ithalat düşüşü yaşanmıştır. Bu durum, 2008 yılında 334 milyar dolarlık bir dış ticaret hacmi yakalayan Türkiye'nin 2009 yılında yaklaşık 100 milyar dolarlık bir azalışla 243 milyar dolara düşmesine neden olmuştur. Krizde, Türkiye'nin ana dış ticaret ortakları olan Avrupalı ülkelerin Türkiye'den yapmış oldukları alımların büyük ölçüde azalması en önemli faktör olarak öne çıkmıştır. Bu nedenle, Türkiye ihracat hedef pazarlarını krizlerden

²⁰⁰ Elik, s.171.

²⁰¹ Elik, s.172.

²⁰² Kemal İnat, "Türkiye'nin İran Politikası 2010", s.35.

daha az etkilenmek için Avrupa dışındaki Ortadoğu ve Afrikalı ülkelere yoğunlaştırmıştır.²⁰³

²⁰³ Eruysal, s.110.

BÖLÜM 3: İRAN-TÜRKİYE EKONOMİK İLİŞKİLERİN ANALİZİ (2010-2020)

İran ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler, özellikle 2000'li yıllarda AK Parti hükümetinin iktidara gelmesiyle birlikte Türkiye'nin dış politikadaki tercihlerindeki değişimle birlikte önemli bir ivme faktörü olmuştur. İki ülke arasındaki ilişkileri genel olarak değerlendirmek için, iç, bölgesel ve uluslararası politik koşulların birleşimi dikkate alınmalıdır. Bu bağlamda, Türkiye'nin iç ekonomik koşulları, merkez sağ ekonomik eğilimli AK Parti gibi iktidar partisinin Türkiye'de etkili olmasında önemli bir etken olmuştur. Uluslararası boyutta, 2000'li yıllarda tek kutuplu bir uluslararası sistem benimsenmesi, iki ülke arasındaki ilişkileri etkilemiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, İran ve Türkiye, Kafkasya ve Orta Asya bölgelerinde yeni işbirliği ve rekabet alanlarıyla karşı karşıya kalmıştır. ABD'nin 2003 Irak işgalinin Ortadoğu'da politik anlamda daha yakınlaşmalarına neden olması, iki ülke arasındaki bölgesel yakınlığı artırmıştır.²⁰⁴

İki ülkenin 2000'li yıllarda ekonomik ilişkilerindeki ivmenin ana çarkları nelerdir sorusunun kabaca cevabi iki maddede açıklanabilir. İlk olarak iki ülkenin 2000'li yılları itibarıyla karışıklı olarak bir iç devlet faktör olan pragmatik politika üretmeleri birbirlerine karşı olarak örtüşen bir eğilim oluşturdu. Pragmatikten kasıt yani hem İran ve hem de Türkiye pragmatik ekonomik ilişki kurabilme fırsatını bulabilmişlerdir. Bu bağlamda Türkiye'nin yeni hükümeti olan AK Parti'nin dış politika eğiminde komşularına karşı 1990'li yılların hükümetlerin aksine karşılıklı işbirliği eğilimi politika tercihi ve İran'ın da işbirliğinden yana tercihi 2000'li yıllarda diğer faktörlere göre öne çıkmasıdır. İkinci etken ise bölgesel noktasından kaynaklı olarak bakılabilecek ABD'nin 2003 Irak işgalinin İran-Türkiye'nin ortak bölgesel tehdit algı oluşturması iki ülkeyi birbirlerine yakınlaştırmıştır.²⁰⁵

²⁰⁴ Eruysal, s.125.

²⁰⁵ Eruysal, s.2.

3.1. Uluslararası, Bölgesel ve Devlet İçi Faktörler Işığında Ekonomik İlişkiler: 2010-2016

Ticari İlişkiler

İran ve Türkiye'nin ilişkilerine genel olarak baktığımızda, 2000 yılı sonrası 1990'lı yıllara göre pozitif bir atmosfere girdiği söylenebilir. 2000-2010 arası dönemde, birçok pozitif gelişme kaydedilmiş olsa da, özellikle bölgesel krizlerin etkisiyle ilişkilerin genel seyri 2010 yılının son günlerinde başlayan Arap Baharı kriziyle olumsuz etkilenmiştir.²⁰⁶ 2010-2016 yılları arasındaki dönemde ise, İran ve Türkiye'nin ekonomik ilişkileri siyasal ve güvenlik gelişmelerin etkisi altında olsa da, karşılıklı norm ve kurumlar çerçevesinde uyum ve uzlaşının nasıl sağlanabileceğini tecrübe ederek kovaladıkları bir dönem olmuştur.²⁰⁷

İran ve Türkiye'nin 1990'lı yılların ticari verileri karşılaştırıldığında, bu yıllarda iki ülkenin ticari ilişkilerinin bir önceki on yıla kıyasla önemli ölçüde azaldığı görülebilir. Bunun başlıca nedeni, söz konusu dönemdeki ticari verilerin ekonomik olmayan ilişkilerdeki olumsuz gelişmelerden etkilenmesidir.²⁰⁸ AK Partinin 2002 yılında iktidara gelmesi ile Türkiye-İran arasındaki ekonomik işbirliği alanları da göz görünür şekilde artmıştır. 2002 yılında iki ülkenin ticaret hacmi 2.4 milyar dolar iken, bu hacim 2011 yılında 16 milyar dolara yükselmiş ve 2012 yılında 22 milyar dolara ulaşmıştır. Ancak, 2013 yılında ABD ve AB'nin tek taraflı ambargoların neden olduğu engeller nedeniyle iki ülkenin ticaret hacmi 15 milyar doların altına düşmüştür. Buna ilaveten iki ülke arasında özellikle Suriye krizi bağlamında oluşmuş bölgesel anlaşmazlıkların etkisi ile bu yeni engel doğrultusunda 2014 yılındaki ticaret hacmi 13.9 milyar dolar ve 2015 yılında ticaret hacmi bir önceki seneye göre azalarak 9.7 milyar dolara inmiştir. İki ülke arasındaki ticaret en çok enerji ve sanayi ürünler bağlamında gerçekleşmiştir.²⁰⁹ 2011-2016 döneminde iki ülkenin ilişkilerini olumsuz etkileyen bölgesel krizlerin ağırlığı daha fazladır. İki ülkenin siyasi ilişkileri, birbirlerini tarihsel olarak stratejik rakip/aktör olarak değerlendirdikleri güvenlik ve askeri alanlarda

²⁰⁶ Eruysal, s.1.

²⁰⁷ Tamer, s.28.

²⁰⁸ Eruysal, s.97.

²⁰⁹ Mohammad Ghiabi, "اقتصاد سیاسی روابط ایران و ترکیه در دوره حکومت حزب عدالت و توسعه" (AK Parti döneminde İran-Türkiye İlişkilerinin Ekonomik Politikası), *Iran Foreign Policy Journal*, June 2016, Vol 30, No:2, s.90.

sağlam bir düzene oturtulamamaktadır. Bu nedenle, olumsuz bir döngü oluşmakta ve ekonomik ilişkilere de olumsuz yansımaları olmaktadır.²¹⁰

İran ve Türkiye arasındaki ticari ilişkiler, üç boyutlu bir niteliğe sahiptir. İran, enerji mamulleri ihracatı konusunda tek taraflı bir üstünlük sağlamıştır. Parasal değeri yüksek olduğundan dolayı bu durum, İran-Türkiye ticaretinde tam bir denge oluşmadığını göstermektedir. İran, Türkiye'ye ihracat yaptığı miktardan daha az ithalat yapmaktadır. İkinci nitelik ise, ticari ilişkilerin temel sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. İki ülke arasında ticaret edilen ürün çeşitliliği azdır. Bu durum, ticari açıdan önemli mesele olan az aktif ürün ve sektörün bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple, iki ülkenin ticaret hacmi ekonomik dış faktörlere karşı direnç/hassasiyet düzeyini azaltmaktadır. Üçüncü boyut ise, İran'a uygulanan hukuksuz ekonomik yaptırımların, olası bir uluslararası yaptırım ile birlikte Türkiye'ye karşı büyük çaplı bir etkiye sahip olabileceğidir. Bu durumda, herhangi bir bölgesel veya uluslararası kriz patlak verdiğinde, ikili ekonomik ilişkilerin hassasiyeti ve direnci azalmış olacağından, olumsuz etkilenme riski bulunmaktadır. Sonuç olarak, İran ve Türkiye arasındaki ticari ilişkilerin tam bir dengeye sahip olmaması, az çeşitlilikteki ticari ürünler ve İran'a uygulanan ekonomik yaptırımlar gibi faktörler, ticari ilişkilerin hassasiyet ve direncini azaltmaktadır. Bu durum, herhangi bir bölgesel veya uluslararası krizde olumsuz etkilere yol açabilir.²¹¹

2011 yılında Arap Baharı ve Suriye krizi gibi önemli olaylara rağmen, İran ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler 2000'li yıllar öncesine benzer bir düşüş göstermemiştir. Özellikle enerji sektöründeki nispi karşılıklı bağımlılık, iki ülke arasında doğrudan askeri çatışma veya diplomatik ilişkilerin kesilmesine neden olmamıştır. İki ülkenin 2011 yılındaki toplam ticaret 16 milyar dolar olup bu rakamın 12 milyar doları enerji ticaretine aittir.²¹² Buna karşılık, İran-Suudi Arabistan veya Türkiye-Mısır ilişkilerinde böyle bir süregelen ekonomik işbirliği düzeyi olmadığından, siyasi ve diplomatik krizlerde karşılıklı ilişkiler tamamen kesilme riski taşımaktadır. Arap Baharı'nın neden

²¹⁰ S.Yahya Safavi ve diğerler, (The Factors of Divergence and Economic Convergence Affecting The Relations Between The Islamic Republic of Iran and Turkey) عوامل واگرایی و همگرایی مؤثر اقتصادی با ایران اسلامی جمهوری روابط بر مؤثر اقتصادی همگرایی و واگرایی عوامل (با ایران اسلامی جمهوری روابط بر مؤثر اقتصادی همگرایی و واگرایی عوامل) فصلنامه مطالعات دفاعی استراتژیک; "ترکیه Strategic Defence Studies, Spring 2020, Vol.18, No:79, s.6.

²¹¹ Eruysal, s.161.

²¹² De Neve, s.7.

olduğu siyasi kriz, Türkiye-Mısır ticari ilişkilerini daha olumsuz etkilemiştir.²¹³ Türkiye, 2012 yılında gerçekleşen genel seçimlerde seçilen Müslüman Kardeşler lideri Muhammed Mursi'yi tamamen desteklemiştir. Ancak bir yıl sonra yapılan askeri darbe ile Mursi iktidardan alındığında, Türkiye'nin sert tepkisine yol açmıştır. Bu bağlamda, Türkiye-Mısır ilişkileri gerilerek karşılıklı büyükelçiliklerin geri çekilmesi seviyesine kadar düşmüştür.²¹⁴

İran ve Türkiye arasındaki karşılıklı ticaret hacmi 2010-2016 döneminde incelendiğinde, ilk üç yılın bir yükseltme ve zirve dönemini, sonraki üç yılın ise çeşitli engeller nedeniyle bir düşüşe sahne olduğu görülmektedir.²¹⁵ 2012 yılında, İran-Türkiye ticaretinde altın-enerji takası gerçekleştirilmiştir. İran, Türkiye'ye ihraç ettiği doğal gazına karşılık olarak Türk Lirası üzerinden altın satın almış ve bu altını Türkiye'den çıkartarak İran'a ulaştırmıştır.²¹⁶ Bu işlem normal şekilde bankalar aracılığıyla para transferiyle gerçekleştirilirken, ABD ve Avrupalı ülkelerin yaptırımları ikili ticareti olumsuz etkilemiştir. 2013 yılından itibaren İran'ın merkez bankası ve diğer bankaları, Bankalararası Finansal Telekomünikasyon Derneği'nden (SWIFT) çıkarılmıştır. Bu durum, İran'ın genel olarak ihracat ve ithalat ödemelerinin uluslararası niteliğini kaybetmesine neden olmuştur. Böylece, bir ülkenin uluslararası kurumsal ekonomik çıkarlarından çıkarılmasıyla diğer aktörleriyle olan ticari ilişkilerini kötüye etkileyecektir. İran-Türkiye ticari ilişkilerinde 2012 yılında zirve yaşanmış, iki ülke arasındaki ticaret hacmi 22 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. Ancak İran'ın SWIFT sisteminden çıkarılmasıyla altın-enerji takasına yönelmiştir.²¹⁷ İlginç nokta ise İran ve Türkiye'nin 2012 yılında ticaretlerinde tüm zamanların en yüksek seviyeye çıkmasının bölgesel olarak iki ülkenin genel Arap Baharı ve özel olarak Suriye krizinin yaşandığı dönemde olmasıdır. Bu dönemde iki ülkenin ticaret hacminin 22 milyar dolara ulaşmasında iki ülkenin 2002 yılından beri en çok bölgesel faktör ardından iç devlet ve uluslararası sistem bağlamında yakınlaşmalarının ekonomik alana yansımaya yorumlanabilir. Bu noktada Türkiye ve İran'ın karşılıklı ticaretlerini arttırma meyli ve

²¹³ Kemal Kağan Turan ve Çiğdem Özari ve Esra Demi, "Kümeleme Analizi İle Türkiye ve Ortadoğu Ülkelerinin Ekonomik Göstergeler Açısından Karşılaştırılması". **İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi**, Mart 2016, 8 (29) , s.157.

²¹⁴ Mustafa Said Yazıcıoğlu ve Uğur Yasin Asal, "Türk Dış Politikası ve İslam Dünyası İlişkilerinin Seçilmiş Ülkeler Üzerinden Analizi: Mısır, İran, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri Örneği", **Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi**, 9 (2021), s.234.

²¹⁵ De Neve, s.31.

²¹⁶ Yusuf Sayın, Orta Doğu Bölgesinde Türkiye ve İran'ın İşbirliği İmkânları (**Yayınlanmış Doktora Tezi**), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, 2015, s.48.

²¹⁷ De Neve, s.32.

İran'ın da uluslararası yaptırımların izolasyonundan çıkmasına yönelik çabaları iki ülkenin bir fırsat olarak bankalarla döviz transferi yerine altın ile ticaret yapmalarına olanak olmuştur.²¹⁸

Tablo 2: İran-Türkiye Karşılıklı Dış Ticaret Hacmi (2010-2016)

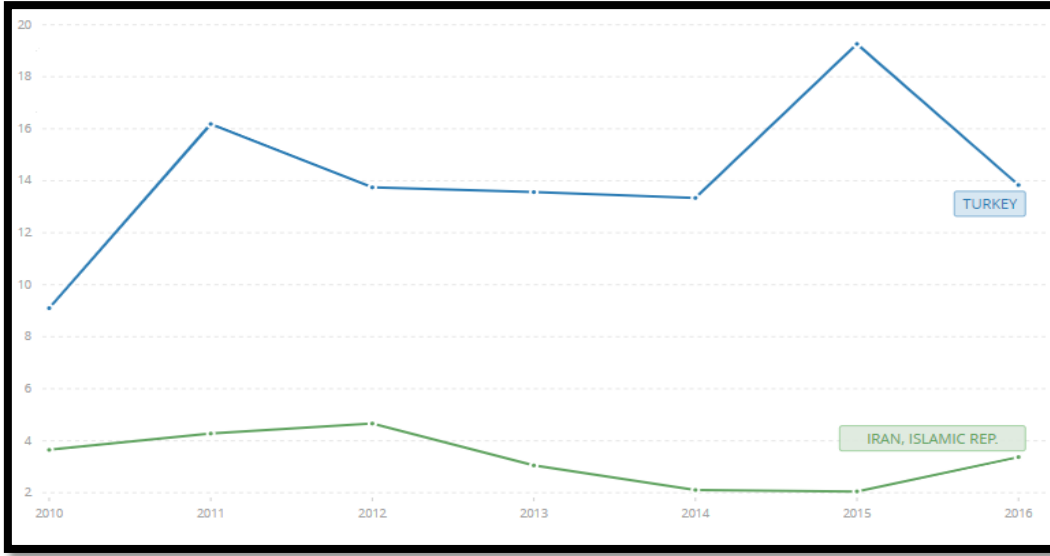
Yıl	İran'ın Türkiye'ye İhracatı (Bin ABD Doları)	Türkiye'nin İran'a İhracatı (Bin ABD Doları)	Toplam Dış Ticaret Hacmi (Bin ABD Doları)
2010	7,645,007	3,044,177	10,689,184
2011	12,461,532	3,589,634	16,051,166
2012	11,964,778	9,921,602	21,886,380
2013	10,545,622	4,456,195	15,001,817
2014	10,076,090	4,142,394	14,218,484
2015	6,162,029	4,115,205	10,277,234
2016	4,800,638	5,462,153	10,262,791

Kaynak: TÜİK Verilerinden Derlenmiştir, 2022,

<https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104>

İran ve Türkiye arasında yapılan ticarete, 2010-2016 yılları arasında ihracat edilen ürünlerin GTİP bazlı sıralaması İran'ın Türkiye'ye ihraç ettiği ürünlerin ıskalası neredeyse sabit kalmıştır. İran'dan Türkiye'ye yapılan ihracatta 27. fasıl ürünleri %87.78'lik bir oranla mineral yakıtları, yağları ve bunlardan türetilen yan ürünleri içermektedir. İran'ın geri kalan ihracatı ise 39, 74, 76 ve 38. fasıl ürünlerinden oluşmaktadır ve bu ürünler mineral yakıtları ve yağları içermemektedir. Türkiye'nin İran'a ihracatı, rakamsal olarak sabit bir seyir izlemesine rağmen ürün çeşitliliği bakımından İran'ın Türkiye'ye ihracatından daha fazladır. Türkiye'nin İran'a en çok

²¹⁸ Serhan Ünal ve Eyüp Ersoy, "Political Economy of Turkish-Iranian Relations: Three Asymmetries", **Ortadoğu Etütleri**, Volume 5, No 2, January 2014, s.147.

Şekil 1: İran ve Türkiye’de Doğrudan Yabancı Yatırım Grafiği (2010-2016)

Kaynak: Dünya Bankası:

https://data.worldbank.org/indicator/bx.klt.dnv.cd.wd?contextual=default&end=2016&locations=tr-ir&most_recent_year_desc=false&start=2010&view=chart&year=2017

İran’da yatırım yapılmasında potansiyel ve dezavantajları mevcuttur. Yatırım potansiyellerinde başlıca avantajları maden, uzman insan kaynağı gibi temel girişimlere sahiptir.²²¹ Ancak yine İran’da yatırım yapmanın gerek uluslararası sistem kaynaklı yaptırımlar gerekse kendi iç düzenlemeler nedeniyle engeller barındırmaktadır. İran’a karşı konulan uluslararası ve özellikle ABD menşei yaptırımlar yine İran’ın diğer ülkeler ve Türkiye ile olmak üzere en önemli engel olarak devam edilmektedir. Burada yabancı yatırımcının güvenle yatırım yapması ve kolaylıkla para transferi yapabilmesi işlevini olumsuz etkilemektedir.²²² Bunlara rağmen akademik kaynaklardan bazıları kasten veya sehven dile getirdiği bir yanlış bilgi olarak yabancı bir şirketin İran’da şirket ve ya şube açamaması konusudur. Tam aksi ise İran’da yabancı bir şirketin öz sermayesiyle İran’da yeni bir şirket ve ya şube açması tamamen yasal ve serbesttir. Ancak akademik kaynakların çoğu yanlış dile

²²¹ İran Ekonomik ve Finans Bakanlığı, İran Ekonomik ve Finans Bakanlığının Yönetim ve Faaliyet Raporu (Ekim 2018-Haziran 2021), “Doğrudan Yabancı Yatırımlar”, (77-91) Temmuz 2021, https://www.investiniran.ir/Portals/0/tajarob_modiriaty_aban_1400.pdf, s.83.

²²² İran Ekonomik ve Finans Bakanlığı, İran Ekonomik ve Finans Bakanlığının Yönetim ve Faaliyet Raporu (Ekim 2018-Haziran 2021), s.84.

getirdiği İran Anayasasınının 81. Maddesini atıf yaparak İran'da şirket kurmanın yasak olduğu ise İran'da yabancı bir şirketin özel imtiyaz vererek istediği taktirde kanun ve hak yürütmesi yasaktır. Nitekim diğer yandan bakıldığında engellerle beraber söz konusu yabancı şirket İran devletinin belirlediği yasalar çerçevesinde 100% oran ile şirket kurabileceklerini ifade etmektedir.²²³ İran'da yabancı yatırımcıların doğrudan yatırım yapmaları taktirde vergi ve enerji mamulleri bedellinden muaf tutuldukları benzerinde teşviklere de sahip olabileceklerdir.²²⁴

İran ve Türkiye arasında doğrudan yatırımların artırılması konusunda anlaşma, Nisan 2005'te imzalanmıştır.²²⁵ İki ülke arasındaki karşılıklı yatırımların ana prensibi, özel sektör temsilcilerine risksiz ve güvenli bir yatırım ortamı sağlamaktır. Ancak, daha önce de değindiği üzere İran'da TAV şirketine verilen havaalanı işletme hakkının, havaalanının açılış gününde geri alınması, karşılıklı dış ticaret ve turizm dışı gelir sağlayan sektörlerde güvensizlik ve engel faktörü olarak kalmaktadır.²²⁶ Bazı yazarlar, İran Meclisi'nin TAV şirketinin işletme hakkını iptal etmesini, dönemin reformist Cumhurbaşkanı Hatami ile muhafazakâr kanadın ekonomik ve sermaye rekabetinden dolayı karşı çıktığını savunmaktadır. Ancak diğer yazar kitleleri, İran'ın bu tavrının, bu tür projelerin milli güvenlik bakımından hassas olması nedeniyle yabancı unsura işletmesine karşı İran Devrim Muhafızları tarafından karşı çıktığı şeklinde olduğunu belirtmiştir.²²⁷ Ayrıca, Türkcell'in İran'da yatırım yapma girişimi de örnekler arasında yer almaktadır. İran Meclisi, TAV'in aksine Türkcell'in yatırım talebini kabul etmiştir. Ancak, Türkcell'in daha önce imzaladığı en az yatırım ihalesinin %51'ini kazanmaması durumunda yatırım yapmayacağı iddiasında bulunmuştur. Bu nedenle İran Meclisi, ikinci bir yabancı telekomünikasyon firması olan Güney Afrikalı MTN'ye %49 payla İran merkezli İrancell liderliğinde ihaleyi kabul etmiştir.²²⁸ Genel olarak İran'daki hükümetlerin, yabancı yatırımlara karşı olmadığı ancak yatırımların

²²³ Armani Sabt Şirketi, "Yabancı Uyruklu Kişilerin İran'da Şirket Kaydı", <https://armanisabt.com/registration-company-foreigners>, [Erişim Tarihi: 01 Nisan 2021].

²²⁴ Uzun, s.17.

²²⁵ İran Yatırım, Ekonomik ve Teknik Destek Kurumu, "İran Karşılıklı Yatırım Anlaşmaları", <https://www.investiran.ir/en/Agreements>.

²²⁶ Fatma Sarıaslan, "2000'li Yıllarda Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri", *Akademik Orta Doğu: Altı Aylık Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 2013, Cilt 7, Sayı 14, s.83.

²²⁷ Donyaye Eqtasad Haber Ajansı, "2004 Yılı İmam Humeyni Havaalanının Açılış Fiyaskosu", 09 Mart 2017, <https://www.donya-e-eqtasad.com/fa/tiny/news-3182805>, [Erişim Tarihi: 01 Nisan 2020].

²²⁸ Atay Akdevelioğlu, "Türk Şirketlerinin İran'da Yatırım Girişimleri, Tav Ve Turkcell Örnekleri", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Vol/Cilt:2, No/Sayı:3*, 2015, s157.

belli düzen ve düzeylerde olması gerektiği düşüncesine sahip oldukları görülmektedir. Buna örnek, İran'da faaliyet gösteren Türk menşei Hayat Holding'in kurduğu fabrikada 1200 personel çalışmaktadır.²²⁹ "Pars Hayat" adlı şirketiyle İran'da hijyen ve hızlı tüketim mallarının üretimine devam eden Hayat Holding, 2011 yılında 100 milyon euro yatırımla uluslararası yaptırımlara maruz kalan İran'da yabancı bir ulus-ötesi aktörün yatırım yapabilmesine işaret etmektedir.²³⁰

3.1.1.Kurumsal Ekonomik İşbirliğine Yönelik Kırılma Dönemleri

Arap Baharı ve İran-Türkiye

Arap Baharı sürecinin başlaması, sadece etkisini gösterdiği Arap ülkeleriyle sınırlı kalmayarak Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesindeki tüm ülkeleri, özellikle de İran ve Türkiye'nin çıkar ve güç kapasitelerini etkilemiştir. Bu bağlamda, iki ülkenin Arap Baharına farklı bakmalarının temelde iki nedeni bulunmaktadır. İlk olarak, Özüm S. Uzun gibi bazı uzmanlara göre, İran ve Türkiye'nin her biri, kendi siyasal ve ekonomik modelleri açısından bu köklü değişimlere baktıkları için farklı bir bölgesel ayırım sergilemiştir. İran ve Türkiye gibi Orta Doğu bölgesinde etkili güçlü ülkeler olmaları, hangi ülkenin yeni kurulan düzen için bir model ülke olabileceği amacıyla farklı dış politika tercihlerine yönelmelerine neden olmuştur. Türkiye'nin bakış açısına göre, dönemin dışişleri bakanı Ahmet Davutoğlu'nun ifade ettiği gibi, Arap isyanlarını halkın doğal haklarını talep etme süreci olarak nitelendirilmiştir. Türkiye, bu gelişmeleri normal bir süreç olarak değerlendirerek, aslında demokratik siyasal ve ekonomik düzenin örnek alınmasına dikkat çekmiştir.²³¹ İran ise, Arap Baharı sürecini "İslamî Uyanış" olarak tanımlayarak, 1979 İslam Devrimi'nin bir devamı olarak görmüştür. İki ülkenin Arap Baharına farklı bakmalarına neden olan diğer bir faktör ise, Arap sokaklarında artan isyanların ilgili ülkelerin iç faktörlerinin sonucu mu, yoksa bölge dışı müdahalelerin sonucu mu olduğu konusundaki farklı değerlendirmelerdir. Türkiye, söz konusu isyanları ilgili ülkelerin iç faktörlerinin bir sonucu olarak değerlendirirken, İran

²²⁹ Hayat Holding, "Dünya'da Hayat", <https://www.hayat.com/tr-tr/dunyada-hayat/>, [Erişim Tarihi: 10 Eylül 2020].

²³⁰ Khabarban Akıllı Haber Derleme Ajansı, "Pars Hayat İran'ın En Büyük Çocuk Bezi Üreticisi", <https://khabarban.com/a/23401648>, [Erişim Tarihi: 10 Eylül 2020].

²³¹ Özüm S. Uzun, "The Arab Spring and its Effect on Turkish-Iranian Relations", s.149.

ise bölge dışı müdahalelerin ilgili ülkelerin bazılarında etkili bir şekilde var olduğu kanısını sürdürmüştür.²³²

İran ve Türkiye, 2011 yılında Suriye krizi başladığında Beşar Esad hükümetinin politik reformlara ihtiyacı olduğunda hemfikirdiler ve halkın taleplerinin yerine getirilmesiyle halk ayaklanmalarının duracağına inanıyorlardı. Ancak Suriye hükümeti ayaklanmaları bastırmaya devam edince, İran ve Türkiye farklı bir görüş ile konuya yaklaştılar. İran, Beşar Esad hükümetinin düşmesinin bölgenin uluslararası hegemonyası etkisi altına girmesine neden olacağından ve uzun vadede bölgesel düzenin kötüye gideceğinden ve radikal aşırı grupların ortaya çıkmasından zarar göreceğinden dolayı hükümetin düşmesini istemiyordu. Türkiye ise halkın bastırılmasının yanlış olduğunu düşünüyor ve Batı kampına yaklaşarak hükümetin değiştirmesini talep ediyordu.²³³ İran, Beşar Esad hükümetini desteklemek için askeri, ekonomik ve politik destek sağladı. Türkiye ise, halkın bastırılmasının yanlış olduğunu düşünüyor ve Batı kampına yaklaşarak hükümetin değiştirilmesini talep ediyordu. Başka bir deyişle, İran ve Türkiye'nin bölgesel bağlamda güç ve çıkar faktörlerini aynı noktadan değil, ayrı noktalardan değerlendirdikleri görülmüştür.²³⁴ Türkiye'nin Arap Baharı ve Suriye krizindeki bakış açısı, krizin başlamasından kısa bir süre sonra Beşar Esad hükümetini meşru olmadığı kanaatine varmıştır. Bu nedenle Türkiye, Suriye hükümetine uluslararası baskı uygulamak ve Özgür Suriye Ordusu'na yardım etmek suretiyle Beşar Esad hükümetinin düşebileceğini düşündü. Ancak, Suriye hükümetinin en yakın müttefiklerinden biri olan İran, askeri ve finansal destek sağlayarak Beşar Esad hükümetini desteklemekteydi. Ardından Rusya'nın da Suriye'ye destek vermesiyle 2015 yılında yeni bir bölgesel kriz başladı.²³⁵ Bu çalışmada, 2010-2020 döneminde İran ve Türkiye'nin ekonomik ilişkileri, büyük siyasi ve güncel krizlerin ekonomik alana yansıtılmaması yönündeki çabalarına rağmen, düşük seviyede seyrettiği sonucuna varıldı. Bu dönemde, Arap Baharı'nın patlak vermesi, ABD askerlerinin Irak'tan çekilmesi ve Suriye krizinin kısır döngüye girmesi ekonomik ilişkilere olumsuz etki yaptı. Aynı zamanda, iki ülke arasındaki bu yeni dinamikler nedeniyle bölgedeki siyasi nüfuzlarını arttırmak için

²³² Özüm S. Uzun, "The Arab Spring and its Effect on Turkish-Iranian Relations", s.150.

²³³ Tamer, s.23.

²³⁴ H.Akın Ünver, "Turkish-Iranian Energy Cooperation and Conflict: The Regional Politics", **Middle East Policy**, Vol. 23, No. 2, Yaz 2016, s.135.

²³⁵ De Neve; s.28.

rekabetleri arttı.²³⁶ 2010-2020 dönemin diğer özelliği ise İran ve Türkiye arasındaki ilişkiler, kriz faktörünün bir süre devam etmesine rağmen, önceden kurulmuş çeşitli ekonomik işbirliği alanları ve diplomatik kültür değerler kurumsal nitelikte olmaları sayesinde karşılıklı krizlerin kontrol altında tutulabilmesine olanak sağlamıştır.²³⁷

Suriye Krizi, İran-Türkiye ekonomik ilişkilerine bölgesel düzeyde temel zarar vermiştir. İki ülke arasında ilk kez doğrudan aşırı güvensizlik ve gergin siyasi ilişkilerin ortaya çıkması, karşılıklı suçlamaların yaşanmasıyla sonuçlanmıştır.²³⁸ Türkiye'nin, Suriye krizinde İran'dan farklı bir görüşe sahip olması, Suriye'nin Beşar Esad hükümetinin 2011 yılında Arap Baharı'nın girmesiyle halkın ayaklanmalarına askeri yöntemlerle karşılık vermesinden ötürü ilişkilerin kesilmesine neden olmuştur.²³⁹ İran ve Türkiye'nin 2011 yılı sonrasında Arap Baharı ve özellikle Suriye krizi nedeniyle karşılıklı olarak rekabet ve olumsuz etki-tepki girişimleri olduğu doğrudur. Ancak, bu rekabetin, iki ülkenin birbirlerini hasım ve düşman olarak tanımlamaması nedeniyle "jeopolitik olmayan" bir rekabet türü olduğunu belirten Majid Rouhi'ye göre, daha az önemli olduğu ifade edilmiştir. İran'ın bölgedeki diğer ülkelerle ilişki düzeyine bakıldığında ise, Suudi Arabistan ile ilişkilerinde iki tarafın genel olarak kültürel, ekonomik, politik ve jeopolitik perspektiflerden zıt düştüğü için "jeopolitik" bir rekabetin varlığı daha yüksek bir paya sahiptir.²⁴⁰

Suriye krizi sırasında İran, Suriye hükümetinin meşruluğunu savunarak sosyal, siyasal ve ekonomik reformların gerçekleşmesini öngördü. Ancak İran, krizin bir komplo ve bölge düzeninin İran aleyhine bozulmasına yönelik bir dış tasarım olduğunu savunarak kriz boyunca bu konuyu gündemde tuttu.²⁴¹ Bu durum, iki ülke arasındaki karşılıklı ekonomik bağımlılığın azaldığı bir dönemde gerçekleşti ve liberal kurumsalcı yaklaşımın uygulanmadığı bir süreçti. Başka bir deyişle, ekonomik ilişkilerinin kurumsal veya bir rejime dayalı uzun vadeli çıkarlarından uzaklaştılar. İran-Türkiye'nin Arap Baharı ve özellikle Suriye krizi bağlamında düşünüldüğünde, iki ülkenin kurumsal ekonomik işbirliği için önemli bir engel teşkil ettiği görülmektedir.²⁴²

²³⁶ Ghiabi, s.103.

²³⁷ Tamer, s.35.

²³⁸ Tamer, s.11.

²³⁹ Kirgöz; s.114.

²⁴⁰ Dehboneh Rouhi, s.115.

²⁴¹ Kirgöz, s.154.

²⁴² Eruysal, s.58.

Dolayısıyla İran ve Türkiye'nin ilişkileri paylaştıkları bölge içerisinde krizlerle karşılaştıklarında ilişkilerinde sorun oluşturabilecek ancak belli süre sonra ekonomik menfaatlar ve diplomatik girişimler onaları tekrar işbirliği sürecine sevk etmektedir. Bu konuda Suriye krizine örnek verilebilecektir.²⁴³ Bölgesel olarak bakıldığında iki ülkenin AK Parti'nin ilk yıllarında ideolojik çekişmeleri bırakarak PKK/PJAK ve İran'ın nükleer meseleleri hakkında pozitif işbirliği yaptıkları sonucunda 2008 yılında 1990'li yıllara nazaran karşılıklı ticaret hacmi 16 kat artarak 10 milyar dolara ulaşmıştır. 2011 yılının sonlarında Arap Baharı ve Suriye krizi bağlamında farklı ideolojik ve bölgesel değerlere yönelmelerine sebep olmuştur. Ancak iki ülkenin Arap Baharı ve Suriye krizi bağlamında yaşadıkları siyasal ilişkilerindeki kırılma her ne kadar ekonomik ilişkilerine önemli zararlar verse bile 1990'li yıllara benzer ekonomik ilişkilerin ilerlemesinin önü kapatıldığı bir durum olmamıştır.²⁴⁴ 2011-2016 yılları arasında, İran-Türkiye'nin bölgesel bağlamda ilişkileri, bölgesel siyasal gerginlikler nedeniyle ekonomik açıdan dalgalı bir seyir izledi. İki ülke, Suriye krizinde birbirleriyle rekabet halinde oldular ve boşalan güç boşluğundan faydalanarak kendi çıkarları ve değerlerine göre hareket etmek istediler. Suriye krizi özelinde, İran, Suriye hükümeti Beşar Esed'i korumanın gerekliliğini savundu, ancak Türkiye ise Beşar Esed hükümetinin meşruiyetinin olmadığına inanarak iktidardan ayrılmasını talep etti. Örneğin, 2011-2016 dönemi boyunca, İran-Türkiye ilişkileri, mantık ve karşılıklı kurumsal işbirliği çabalarının yerini kaybetmiş ve realist yaklaşımın "kazan-kaybet" mantığı daha belirgin hale gelmiştir.²⁴⁵ İran ve Türkiye'nin Suriye krizi özelinde farklı perspektiflere sahip olmaları, bölgesel güç ve çıkar faktörlerini farklı bakış açılarından değerlendirmelerine neden olmuştur. Türkiye, krizlere demokratik ve gelişen ekonomik yapısıyla öncülük ederek, "model ülke-model lider" algısını bölgede pekiştirmiştir. Diğer yandan İran, krizleri İslam Uyanışı olarak görürken, Suriye'deki gelişmelerin bölgesel güvenlik sorunu haline gelmesiyle iki ülke arasında zıtlığa yol açmıştır.²⁴⁶

²⁴³ Khalejpour, s.22.

²⁴⁴ Kemal İnat, "Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün 30. Yılında Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri", s.10.

²⁴⁵ Dehboneh Rouhi, s.125.

²⁴⁶ Yalçın Sarıkaya, "Başlangıçtan 15 Temmuz'a AK Parti Dönemi Türkiye-İran İlişkileri", *Turkish Studies - Social*, 2020, s.1434, <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies>.

NATO Füze Kalkanı

Türkiye, NATO'nun hava savunma füze sistemi olan füze kalkanını güney doğu bölgesine yerleştirmesi, İran-Türkiye ikili ilişkilerinde gerginliğe sebep olan önemli bir faktör olmuştur. Bu sorun, 2002-2010 arasında pozitif bir seyir izleyen ikili ekonomik ve ticari ilişkilerin tersine, karşılıklı işbirliğinin yerini güvensizlik fikrine bırakmıştır. Türkiye, 2011 yılının son aylarında resmi olarak katıldığı füze kalkanı projesiyle İran'ın kendisine karşı tehdit girişimleri algılayarak Türkiye aleyhine sert açıklamalar yapmıştır.²⁴⁷ Türkiye'nin füze kalkanı projesi, NATO'nun Kasım 2010 zirvesinde kabul edilmiştir. Bu proje, NATO ve özellikle ABD'nin bölgesel çıkarlarını Rusya ve İran gibi ülkelerin olası balistik füze tehditlerine karşı savunmak için tasarlanmıştır. Türkiye, NATO Lizbon zirvesinde İran ve diğer ülkelerin adının geçmemesi için çaba gösterse de, füze savunma sistemi İran tarafından Türkiye'de İsrail'i olası bir saldırı durumunda koruma amacı taşıyan bir girişim olarak algılanmıştır.²⁴⁸

Batı Merkezli Kurumsal İran Yaptırımları

İran-Türkiye'nin ekonomik ilişkilerinde sürekliliği uzun zaman olan engel faktörü İran'a uygulanan uluslararası yaptırımların etkisidir. Bu yaptırımların özellikle ABD ve Batı merkezli olması nedeniyle İran'ın uluslararası finans ve ticaret ilişkilerinde kurumsal engellerle karşılaşması kaçınılmaz olmuştur. Uluslararası yaptırımların hukuka dayalı olup olmadığına bakıldığında, ekonomik ve finansal sektörlerin kapsamına girdiği zaman, ilgili devletin banka sektörüne uluslararası finans ağından bağlantı kurmasını engelleyecektir.²⁴⁹ Bu nedenle, uluslararası yaptırımlar, İran ve Türkiye arasında kurumsal ve ekonomik işbirliğinin gelişmesini olumsuz etkileyen bir faktördür. Bu faktör, 1979 İran devriminden beri geçerli olsa da, 2000'li ve 2010'lu yıllarda belli dönemlerde öncelikli bir engel faktörü olarak karşımıza çıkmıştır.

Yaptırımların kapsamı

ABD ve Avrupalı ülkelerin İran'a yönelik yaptırımları tarihçesi 1950'li yıllara kadar uzanmaktadır.²⁵⁰ Ancak, İran'ın ABD'nin ekonomik yaptırımlarına ilk maruz kalması

²⁴⁷ Tamer, s.22.

²⁴⁸ Kirgöz; s.118.

²⁴⁹ Kirgöz, s.148.

²⁵⁰ Neyire Akpınarlı ve Hamideh Dehbani Nejad, "Hukuksal ve Kavramsal Çerçeve: ABD'nin Tek Taraflı Yaptırımlarının Uluslararası Hukuk Temelinde Analizi", İnat, Kemal; Burhanettin, Duran [Editörler]; **İran**

1979 İslam devriminden sonra başlamıştır. ABD'nin İran'a uyguladığı yaptırımlar genel olarak sürekli bir şekilde uygulanmıştır, ancak bazı dönemlerde diğer aktörlerin de yaptırımlar uyguladığı görülmüştür. Ayrıca, ABD'nin uyguladığı tek taraflı yaptırımlar bazı uluslararası gelişmeler sonrasında daha da uluslararası boyut kazanmıştır. Son olarak, ABD'nin İran'a yönelik yaptırımlarının kapsamı diğer ülkeleri de önleyici görünüşlü ancak cezalandırıcı bir nitelik kazanmıştır.²⁵¹

İran-Türkiye ekonomik ilişkilerindeki en önemli engellerden biri, İran'a uygulanan tek veya çok taraflı ekonomik yaptırımlardır, özellikle de uluslararası sistem tarafından dayatılan yaptırımlar. Örneğin, eski ABD Başkanı Barack Obama tarafından uygulanan tek taraflı "Kapsamlı İran Yaptırımları - CISADA (*Comprehensive Iran Sanctions, Accountability, and Divestment Act*)" 1 Temmuz 2010'da yürürlüğe girdi. Bu yaptırımların amacı, İran'ın petrol ihracatını azaltmak ve İran'ın benzin ithalatı yapan kişi ve şirketleri cezalandırmaktı. Bu durum İran-Türkiye arasındaki ticareti olumsuz yönde etkiledi ve 2011-2012 yılları arasında İran'ın Türkiye'ye petrol ihracatı %25 oranında azaldı. Ancak Türkiye de bu durumdan zarar gördüğü için ABD yönetimi ile müzakere ederek kendini İran'a uygulanan CISADA ekonomik yaptırımlarından muaf tutmayı başardı.²⁵²

Yaptırımların Amaçları

Ekonomik yaptırımlar, bir ülkenin dış ticaret döviz gelirini ve ihtiyaç duyduğu ürünlerin teminini olumsuz etkileyerek hedef ülkeyi ekonomik krize sokmak amacıyla taşır.²⁵³ 2012 yılında Obama tarafından en önemli yaptırım dalgaları olarak İran Merkez Bankası'na bağlı tüm mal varlıklarına el konulmasını içeren kararname çıkarılmıştır. Bu durum, İran'ın ABD'deki tüm mal varlıklarına el koyması, üçüncü ülke vatandaşlarının Suriye ve İran üzerinde uygulanan kısıtlamaları ihlal etmeleri durumunda mal varlıklarının dondurulması ve Amerika'ya girişinin yasaklanması

Yaptırımları: Hukusal Boyut Bölgesel ve Küresel Yansımalar Türkiye'ye Etkileri, SETA Kitaplar, Ağustos 2019, İstanbul, s.40.

²⁵¹ Neyire Akpınarlı ve Hamideh Dehbani Nejad, ss.41-42.

²⁵² Ghiabi, s.101.

²⁵³ Şerif Dilek, "Hukusal ve Kavramsal Çerçeve: Uluslararası İlişkilerde Yaptırım Kavramı", İnat, Kemal; Burhanettin, Duran [Editörler]; **İran Yaptırımları: Hukusal Boyut Bölgesel ve Küresel Yansımalar Türkiye'ye Etkileri**, SETA Kitaplar, Ağustos 2019, İstanbul, s.29.

anlamına gelmektedir.²⁵⁴ Keneth Katzman'a göre, ABD'nin İran'a karşı uyguladığı tek taraflı yaptırımların esas amacı, İran'ın Ortadoğu ve yakın çevresinde kurmak istediği stratejik kültür nüfuzunu kırmaktır. Bu yaptırımların birinci ve önemli özelliği, "ikincil yaptırımları" (*secondary sanctions*) içermesidir. ABD'nin bu politikası, liberal kurumsalcı yaklaşımın ulus-ötesi işbirliği ilkesine zarar vererek uluslar arası şirket ve şirket ve kişileri kendi yaptırımına zorlamaktır. 2011-2015 dönemi boyunca, ABD'nin Obama yönetiminin İran yaptırımları, İran'ın ekonomik olarak sıkışmasına ve 2015 yılında İran Nükleer Anlaşması (Kapsamlı Ortak Eylem Planı) adıyla da bilinen anlaşmaya girmesine neden oldu. Ancak, İran'ın stratejik varlığı sadece kendisine sınırlı olmadığı için yaptırımların stratejik amacına ulaşamadığı söylenebilir.²⁵⁵ Bu bağlamda Katzman'ın belirttiği gibi, 2015 İran Nükleer Anlaşması İran'ın dış politika davranışlarını değiştirmede ve İran, Suriye'de Beşar Esad'a yardım etmeye devam etti, Balistik füze gücünü artırdı ve Fars Körfezi'nde jeopolitik olarak güçlü bir varlığını göstermeye çalıştı.²⁵⁶

ABD'nin İran'a yönelik yaptırımları, liberal ekonomik rejimi etkilemeden ancak fiilen içeriğini ihlal ederek siyasal-ekonomik kendi menfaatlerini artırmak için kullanılmaktadır. Bu yaptırımların bir örneği, ABD'nin kaya gazı üretim ve ihracatını artırmak için İran'ın zaten az olan doğal gaz ihracatını daha da azaltma girişimidir. Diğer yandan, yaptırımlar İran'ın dünyanın ikinci büyük doğal gaz rezervine sahip olmasına rağmen üretimini artıramamasına engel olarak, ABD'nin sıvılaştırılmış doğal gaz ihracat fırsatını artırmaktadır.²⁵⁷ ABD'nin tek taraflı yaptırımları, enerji bakımından bakıldığında, dünya enerji piyasasını kontrol etme ve İran'ın en önemli gelir kaynağını kısıtlama amacını taşımaktadır. Bu nedenle, ABD'nin yaptırım politikası artık tamamen politik amaçlar barındırmaktadır ve hukuki bir temele dayanmamaktadır.²⁵⁸

²⁵⁴ Hasan Yücel, "Hukuksal ve Kavramsal Çerçeve: ABD İç Hukuku Açısından İran Yaptırımları", İnat, Kemal; Burhanettin, Duran [Editörler]; **İran Yaptırımları: Hukuksal Boyut Bölgesel ve Küresel Yansımalar Türkiye'ye Etkileri**, SETA Kitaplar, Ağustos 2019, İstanbul, s.69.

²⁵⁵ Kenneth Katzman, "Iran Sanctions", Iran Sanctions Updated April 6 2021, **Congressional Research Service Report**, Washington, April 2021, s.Summary.

²⁵⁶ Seyed Amir Niyakuei ve Mohsen Zamani, "واکاوي عوامل مؤثر بر خروج ایالات متحده آمریکا از برجام" [A Survey on the Factors Affecting the Exit of the United States from the JCPOA], **Studies of International Relations Journal**, http://prb.iauctb.ac.ir/article_665653.html?lang=en, Volume 12, Issue 45 - Serial Number 45 June 2019 s.111.

²⁵⁷ Omid Shokri Kalehsar, "The Geopolitics of U.S. Energy Sanctions Against Iran", **Middle East Policy**, Vol. XXVII, No. 2, Summer 2020, s.115.

²⁵⁸ Özbey, s.100.

AK Parti döneminde, İran ve Türkiye arasındaki ilişkileri etkileyen konulardan biri, 2013 yılında ortaya çıkan Rıza Zarrab ve Halk Bankası yolsuzluk skandalıydı. Rıza Zarrab meselesi, 17 Aralık 2013 tarihinde dönemin Cumhuriyet Savcısı ancak daha sonra 15 Temmuz firarisi olan Cemal Kara tarafından başlatılan "yolsuzluk ve rüşvet operasyonları" soruşturması kapsamında ortaya çıkmıştır. Bu soruşturma, iki ülkeyi ilgilendiren bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. İstanbul Emniyet Müdürlüğü tarafından yürütülen operasyonlar kapsamında, 61. hükümetin dört bakanı ve üç oğlu ile birlikte İranlı bir iş insanı olan Reza Zarrab da dahil olmak üzere diğer kişiler de yer almaktadır. Bu mesele, ulus-ötesi ilişkilerdeki yaptırımların oluşturduğu engel ile gayri-resmi kanalların ticarete dahil olmasıyla risk faktörü olarak yolsuzluk ve sorunların çıkabileceği meselesini ortaya çıkarmıştır. Nitekim Zarrab'ın İran'daki ortağı olan Babek Zencani'nin, İran petrolünün Türkiye'ye Zarrab aracılığıyla satılması ve karşılığında altın alması sürecinde yolsuzluk ve rüşvetlerin ortaya çıkabileceği iddia edilmiştir.²⁵⁹

2011 yılında Türkiye'nin altın ticaretinde ihracatı 1.5 milyar dolar ve ithalatı 6.20 milyar dolar iken, ancak 2012-2013 yıllarında Türkiye'nin altın ihracatı sırasıyla 13.30 milyar dolar ve 13 milyar dolar olarak kaydedildi. Türkiye'nin altın ticaretindeki artışın temel nedeni, ABD'nin İran'a karşı uyguladığı yaptırımların etkisiyle İran'ın uluslararası ticarete yaşadığı zorluklardan kaynaklanmaktadır. ABD'nin Obama dönemindeki yaptırımlarının en önemli amacı, İran'ı nükleer meselesiyle ilgili en yakın zamanda bir anlaşmaya çekebilmesiydi. 2012 yılından itibaren, ABD'nin tek taraflı hukuksuz yaptırımları, İran ile ticaret yapan ülkeler arasında karşılıklı bankalar arası ödemelerin ödenmesinde önemli bir engel oluşturmuştur. Ancak yaptırımlar, İran devletinin kurumlarına uygulanmış olup İranlı özel kişilerin altın ticareti yapabileceğine olanak sağlamıştır. Bu örnek, teorik çerçevesi bağlamında, uluslararası serbest ekonomik rejimlerin bir devletin tek taraflı uluslararası hukuka aykırı simetrik finans ve yaptırım gücü olması nedeniyle ihlal ederek diğer ülke veya kurumların uluslararası ekonomiden izole edilmesi amacını barındırdığını göstermektedir.²⁶⁰ ABD'nin tek taraflı hukuksuz yaptırımları, ikili ekonomik ilişkileri kötü etkilemesine rağmen, iki ülkenin yaptırımların anti-liberal ekonomik etkisinden nasıl dolandırabileceğini veya

²⁵⁹ Yalçın Sarıkaya, s. 1436

²⁶⁰ De Neve, s.34.

atlayabileceğini öğrenerek buna bölgesel bir işbirliği zeminine de çevirebildikleri durumların olduğunu göstermektedir.²⁶¹

İran, Türkiye ve Hindistan gibi ülkelere sattığı petrol ve doğal gazın bedelini Halk Bank aracılığıyla altına dönüştürerek elde etmiştir. Ancak ABD, 2013 yılı Şubat ayında İran ile değerli taşlarla ticaret gerçekleştirenleri de yaptırım listesine eklemiştir. Bu nedenle özel sektör temsilcisi olan Halk Bank bankası, İran ile yaptığı ticaretten zarar görmüştür. Yaptırımların olumsuz etkisi finans ve enerji sektörleriyle sınırlı kalmamış, inşaat sektöründe de kendini göstermiştir. Polimeks adlı firmanın, İran'dan satın aldığı ürünler karşılığında altın dolu kutularla İstanbul Sabiha Gökçen Havaalanı'ndan Türkmenistan üzerinden İran'a sevk edilmesi girişimi, havaalanında yakalanmış ve ABD'nin İran-Türkiye ticaretindeki ikincil yaptırımlarının olumsuz etkilerinden biri olarak görülmüştür.²⁶²

3.1.2.Kurumsal Ekonomik İşbirliğine Yönelik Yakınlaşma Dönemleri

İran-Türkiye Uzlaşma Belgesi (MoU) Antlaşması

Bu antlaşma, 2011 yılında dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Şubat ayı İran ziyaretinde imzalanmış olup, iki ülkenin karşılıklı ticaret hacmini belirli bir çerçevede düzenleyerek 2015 yılına kadar 30 milyar dolar seviyesine ulaşmasını öngörmüştür.²⁶³ Bu girişim, iki ülkenin liberal kurumsalcı yaklaşımlarının belirli unsurlarının ortak ve işbirliğine uygun olabileceği potansiyelini öngördükleri için, iki ülke arasında bir anlaşma imzalanarak bir hedef doğrultusunda hareket etmeyi tercih etmişlerdir. Başka bir deyişle, iki ülkenin belirli ekonomik işbirliği normları ve hedefleri birleştirilerek zamanla bir potada toplanmıştır ve bu sayede iki ülkenin devlet içi faktörleri pozitif yönde etkilenecek kurumsal işbirliği potansiyelleri ortaya çıkmıştır.

İran'a Karşı Hukuksuz Yaptırımları ve Türkiye'nin Tutumu

Türkiye ve Brezilya, İran'la uranyum takası anlaşması imzalayarak ABD'nin uluslararası hukuka aykırı yaptırımlarına karşı durduklarını göstermiştir.²⁶⁴ Türkiye'nin İran'ın nükleer krizindeki rolü arabuluculuk olmuştur. İran'ın nükleer meselesi, 2000'li yılların

²⁶¹ Sarıaşlan, s.87.

²⁶² Kemal İnat, "Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün 30. Yılında Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri", s.15.

²⁶³ Khalejpour, s.19.

²⁶⁴ Kirgöz, s.130.

başından 2010'lara kadar, İran ve Amerika ile Avrupa devletleri arasında tartışmalı bir konu haline gelmiştir. Batı bloğu, İran'ın nükleer faaliyetlerine şüpheyle yaklaşırken, İran ise uluslararası kurallara uygun hareket ettiğini ve askeri amaçları olmadığını savunmuştur. Türkiye, İran'ın fazla uranyumunu alarak İran'a karşı uygulanan haksız ambargolara karşı çıkmış ve özellikle 2010'dan sonra arabuluculuk rolü üstlenmiştir.²⁶⁵

Türkiye, İran'ın nükleer enerji alanındaki müttefiki olduğu NATO ve Batılı devletlerin anlayışından farklı bir tavır sergilemiştir. Komşularla sıfır sorun ilkesini benimseyen AK Parti hükümeti, İran'ın nükleer çalışmalarını askeri boyutu olarak lanse etmeksizin, komşusu İran'ın nükleer çalışmalarını uluslararası hukuk çerçevesinde olduğu sürece destekleyeceğini açıklamıştır. Bu durum, Türkiye'nin İran ile olan ekonomik ve politik ilişkilerinde pozitif bir değişikliğe işaret etmektedir. Bu gelişme, bu çalışma görüşünden önemlidir çünkü uzun vadede devam edilmesi durumunda, pozitif kurumsal ekonomik ilişkilerin oluşmasına uygun bir zemin oluşacağı anlamına gelmektedir.²⁶⁶ Ancak, İran'ın Tahran Deklarasyonu kapsamında Türkiye ve Brezilya ile imzaladığı nükleer yakıt takas anlaşması, Türkiye'nin işbirliğiyle yapılması planlanmasına rağmen, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin İran'a yönelik yeni yaptırımları nedeniyle sekteye uğramıştır.²⁶⁷ Ayrıca İran, Türkiye ve Brezilya ile imzaladığı nükleer yakıt takas anlaşmasına karşı bazı tereddütler taşımaktaydı. Bunun nedeni, İran'ın ABD ve İsrail'e karşı ciddi endişelerinin, bu anlaşma aracılığıyla Türkiye üzerinden aktarılması ihtimalinin bulunmasıdır. Buna ilaveten İsrail'in, benzer anlaşmalar yapmasına rağmen Irak, Suriye ve Sudan'a müdahale etmesi, İran'ın tedirginliğini artırmıştı. İran ayrıca, Avrupa'ya düşük oranlı zenginleştirilmiş uranyumu vereceği ve karşılığında kendi reaktörlerinin ihtiyacı olan %20 zenginleştirilmiş uranyumu Avrupa'dan alacağı anlaşmasında, Avrupa'nın gerekli yakıtları zamanında teslim edememe endişesini de barındırmıştı.²⁶⁸

2015 İran Nükleer Anlaşması (KOEP)

İran Cumhurbaşkanı Hassan Rouhani hükümeti döneminde, İran ile P5+1 ülkeleri (ABD, Rusya, Çin, İngiltere, Fransa ve Almanya) arasında imzalanan İran Nükleer Anlaşması 14 Temmuz 2015 tarihinde Viyana'da imzalanmıştır. Bu anlaşma bu tez

²⁶⁵ De Neve, Ss.20-21.

²⁶⁶ Kemal İnat, "Türkiye'nin Son Dönem İran Politikası: Barış ve Kalkınma İçin Karşılıklı Bağımlılık", s.12

²⁶⁷ Sarıaslan, s.86

²⁶⁸ Kemal, İnat; "Türkiye'nin İran Politikası, 2010", Ortadoğu Yıllığı 2010, s.21

çalışmanın teorik yaklaşımı bakımından ehemmiyetli sahibidir. İran'ın nükleer silah üretmemesi ve nükleer tesislerini Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (UAEK) tarafından denetlenmesi şartını kabul etmesini taşıırken. Diğer yandan, ABD ve diğer uluslararası nükleer temelli yaptırımların İran üzerinden kaldırılması kapsamını taşımaktadır.²⁶⁹ Bu bağlamda;

“Finans, bankacılık ve sigorta sektörleri ile enerji ve petrokimya sektörü, gemicilik, gemi inşası, liman işletmeciliğine dair işlemler, altın ve diğer değerli metaller ticaretine yönelik yaptırımlar ile sınıai üretimde kullanılan hammaddeler (alüminyum, çelik, kömür) ve yazılım ürünleri ile otomotiv sektörüyle ilgili mal ve hizmetlerin satışı, tedariki ve transferine yönelik yaptırımlar Avrupa Birliği tarafından ve ayrıca üçüncü ülkelere yönelik olmak üzere ABD tarafından uygulamadan kaldırılmıştır. (Başka bir ifadeyle, söz konusu alanlarda uygulanan yaptırımlar Amerikan Hükümeti tarafından sadece ABD vatandaşı olmayan kişiler ve ABD dışında faaliyet gösteren kurumlar için kaldırılmıştır). Avrupa Birliği; hammadde veya yarım halde metallerin transferi ve satışına uygulanan yasaklamayı kaldırmış ancak izne tabi tutmuştur. Keza, yazılım sektörüne ilişkin uygulanan yaptırım da AB tarafından kaldırılmakla birlikte, şayet yazılım nükleer veya askeri sanayide kullanılacak ise izne tabi olacaktır.”

Dünya Bankası'nın değerlendirmesine göre, İran'a 2012-2014 yılları arasında uygulanan yaptırımların ekonomik zararı 17.10 milyar dolar olarak belirtilmektedir. Ancak, KOEP anlaşmasıyla birlikte İran'a uygulanan yaptırımların 8+2 yıl içinde kademeli olarak kaldırılması planlanmıştır. Bu planlama, 5 aşamalı bir süreci içermekte olup, ilk aşama KOEP'in 14 Temmuz 2015 tarihinde imzalanmasıdır (imzalama günü). İkinci aşama, anlaşmanın kanunlaştırıldığı (kanunlaşma günü) 18 Ekim 2015 tarihidir. Üçüncü aşama, Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu'nun (UAEK) İran'ın anlaşmayı uyguladığına dair teyidi sonrasında, yaptırımların kaldırılması gerektiği 16 Ocak 2016 tarihindedir. Dördüncü aşama, UAEK ve BM tarafından İran'ın tüm nükleer santrallerinin barışçıl amaçlarla kullanıldığına dair teyit edildiği geçiş günü olan 18 Ekim 2023 tarihindedir. Beşinci ve son aşama, 18 Ekim 2025 tarihi olup bu tarihte BM Güvenlik Konseyi

²⁶⁹ DEİK, İran Ülke Bülteni 2017, Ekim 2017, <https://www.deik.org.tr/uploads/iran-ulke-bulteni-ekim-2017-2.pdf> s.4.

tarafından nükleer konunun tamamen kapatıldığı ve geri kalan tüm nükleer ile ilgili yaptırımların kaldırılması gerektiği belirtilmektedir.²⁷⁰

İran ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişimi, özellikle Türkiye'nin diğer bazı İran komşularından farklı olarak ABD'nin İran'a yönelik askeri saldırı tehdidi veya tek taraflı yaptırımlarına katılmamaya çalışması nedeniyle ikili ilişkilerinde olumlu bir seyir izlemiştir.²⁷¹ 2000-2006 yılları arasında Türkiye'nin İran nükleer krizinde *bekle-gör* politikası izlemesiyle birlikte izlemiştir. 2006'dan sonra ise bölgesel ve karşılıklı ekonomik işbirliği ağlarının büyümesi nedeniyle ABD ve AB tarafından tek taraflı olarak uygulanan İran yaptırımlarına karşı olan bir Türkiye görülmektedir.²⁷² İran-Türkiye arasında İran'ın nükleer meselesi yaptırımlardan dolayı genel ekonomik ilişkilerine engel olsa da, tarafların haksız yaptırımlara karşı olma tercihi, ilişkilerinde bir ekonomik işbirliğine olanak sağlamıştır.²⁷³

2015 yılının Temmuz ayında, İran ve P5+1 ülkeleri arasında yapılan "İran Nükleer Anlaşması" (KOEP), İran-Türkiye ekonomik ilişkileri noktasından önemli bir işbirliği temeli sağlamıştır. Anlaşma sayesinde, iki ülkenin ilişkilerinde nisbi öngörülük, uzun vadeli işbirliği planlama zemini oluşmuştur. Anlaşmanın etkisiyle iki ülkenin ticaret hacmi 30 milyar dolara ulaşma umuduyla artmış, karşılıklı üst düzey siyasi ve ekonomik ziyaretler artmıştır.²⁷⁴ İran'ın nükleer programıyla ilgili ilk kapsamlı yaptırım dalgası, 2010 yılında ABD Kongresi'nin Kapsamlı İran Yaptırımları Yükümlülük ve Tasfiye Yasası (CISADA) isimli kanunun ortaya çıkmasıyla başlamıştır. Bu yaptırımların etkisiyle, İran'ın petrol sanayisi tekrar yaptırım kapsamına girmiştir.²⁷⁵ İran, nükleer yaptırımların 2015 yılı sonrasında KOEP'in planlanmasına göre kalkmasıyla tekrar dünya enerji piyasasına etkin bir şekilde girmeyi hedeflemiştir.²⁷⁶ İran nükleer yaptırımların 2015 yılı sonrası KOEP'in planlanmasına göre kalkmasıyla

²⁷⁰ DEİK ve TİM ve KPMG, "Ambargo Sonrası İran Ekonomik ve Ticari Etki Analizi"; Haziran 2016, https://www.deik.org.tr/uploads/ambargo_sonrasi_iran_ekonomik_ve_ticari_etki_analizi.pdf, s.34.

²⁷¹ Elik, s.163.

²⁷² Eruysal, s.141.

²⁷³ Eruysal, s.139.

²⁷⁴ Tamer, s.35.

²⁷⁵ Yücel, "Hukuksal ve Kavramsal Çerçeve: ABD İç Hukuku Açısından İran Yaptırımları", s.68.

²⁷⁶ Özbey, s.102.

İran-Türkiye'nin petrol ticareti de göz görünür şeklinde yükselerek 2017 yılında Türkiye'nin en çok petrol ithal ettiği ülke İran kayda geçmiştir.²⁷⁷

Temmuz 2015'te KOEP'in yürürlüğe girmesiyle birlikte İran-Türkiye ticari ilişkilerinde olumlu bir gelişme yaşanmıştır ve 2018 yılına kadar Türkiye'nin dış ticaretinde (ithalat-ihracat) İran, Türkiye'nin ilk 12 ticaret ortağı arasına girmeyi başarmıştır. Ancak çok geçmeden ABD'nin Trump yönetimi 2018 yılında KOEP'ten tek taraflı olarak çıkmaya karar vermiştir. Böylece 2018 yılının ortalarından 2019 yılının sonuna kadar yürütülen bir süreç olarak İran ile neredeyse tüm ekonomik faaliyetleri gerçekleştiren resmi ve özel aktörleri tekrar KOEP öncesi gibi yaptırım altına girmiştir. Bunun sonucunda Türkiye'nin İran'dan ithalat sıralaması 2018 yılından sonra 20. ülke ortağına gerilemiştir.²⁷⁸

2015 yılında İran nükleer anlaşması imzalandıktan yaklaşık bir yıl sonra, 5 Mart 2016 tarihinde İran-Türkiye İş Forumu düzenlenmiştir. Bu toplantıya, Türkiye'den Başbakan Ahmet Davutoğlu ve ilgili bakanlar, İran'dan ise Cumhurbaşkanı Birinci Yardımcısı İshak Cihangiri ve ilgili bakanlar katılmıştır. Toplantıda, iki devletin özel sektörlerinin karşılıklı yatırım ve ticaret faaliyetlerini nasıl güçlendirebileceği konusunda odaklanılmıştır. Ahmet Davutoğlu, iki ülke arasında ekonomik işbirliğini geliştirebilecek 3 ana unsurun varlığına dikkat çekmiştir: ekonomik tamamlayıcılık ilkesi, güçlü siyasi irade ve girişimci sınıfın varlığı potansiyeli olarak belirtti. Özellikle tamamlayıcılık ilkesi, iki ülkenin birbirlerini tamamlayan potansiyelleri olan enerji, turizm ve transit alanlarında işbirliği yapabileceğini belirtmiştir.²⁷⁹

15 Temmuz Darbe Girişimi

15 Temmuz başarısız darbe girişiminden sonra, İran, Türkiye'nin devlet ve siyasal düzenine tam destek veren ilk ülkelerden biri olmuştur. Bu durum, iki ülke arasındaki dayanışma temaslarının artmasına ve yüksek düzeyli doğrudan görüşmelerin olmasına yardımcı olmuştur.²⁸⁰ İki ülkenin ilişkileri, rekabetten daha çok işbirliğine

²⁷⁷ Büşra Zeynep Özdemir, "İran Yaptırımları: Türkiye-İran Enerji İlişkilerine Etkileri"; Seta; Kasım 2018, Sayı:260, s.20.

²⁷⁸ Iran Trade Promotion Organization (İran Ticaret Geliştirme Örgütü), "شرکای تجاری ترکیه (Türkiye'nin Ticaret Ortakları)", <https://tpo.ir/countries/%D8%AA%D8%B1%DA%A9%DB%8C%D9%87>, [Erişim Tarihi: 05 Haziran 2021].

²⁷⁹ DEİK, "İran – Türkiye İş Formu Sonuç Raporu", 07 Nisan 2016, <https://www.deik.org.tr/uploads/iran-turkiye-is-forumu-sonuc-raporu.pdf>, s.5, (Erişim Tarihi:01 Nisan 2021).

²⁸⁰ Tamer, s.35.

yoğunlaşmıştır. Özellikle, 15 Temmuz'dan sonra İran'ın dışişleri bakanı Cevat Zarif'in Türkiye'nin devlet ve siyasal bütünlüğüne yönelik hızlı destek açıklaması, iki ülkenin gergin ilişkileriyle bilinen 2011 yılından beri yaşanan "yumuşama" dönemine girmelerine tek olmayan ama önemli bir faktör olmuştur.²⁸¹

3.2.Uluslararası, Bölgesel Ve Devlet İçi Faktörler Işığında Ekonomik İlişkiler: 2017-2020

Ticari İlişkiler

2017 yılında İran ve Türkiye arasındaki ticaret hacminin, 2012 yılından sonra görülen düşüş trendinin ardından ilk kez yükselişe geçtiği kaydedilmiştir. İki ülkenin toplam ticaret hacmi 2017 yılında 10.70 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. İran ve Türkiye, 2011 yılında aralarındaki ticaret hacmini 30 milyar dolara çıkarmak için bir hedef belirlemiş olsalar da, 2017-2020 döneminde bölgesel krizlerin devamı ve özellikle uluslararası sistemin tek taraflı hukuksuz girişimleri, 30 milyar dolarlık ticaret hedefine ulaşmalarını engellemiştir.²⁸² İki ülke, 2012 yılında 22 milyar dolara yaklaşarak hedeflerine ulaşmış olsa da, sonraki yıllarda özellikle 2017-2020 döneminde tek haneli dış ticaret hacmine düşmüştür. ABD'nin tek taraflı hukuksuz İran yaptırımları, ekonomik yaptırımların Türkiye tarafından da uygulanması ve Korona Virüs salgınından kaynaklanan ticaret hareketsizliği, ticaretin önemli ölçüde azalmasına neden olmuştur. Siyasal ilişkilerin ticari ilişkilerle orantılı şekilde gelişmemesi, 2017-2020 yılları arasında ticaretin potansiyelinin altında kalmasına diğer sebep olmuştur. İki ülkenin gümrük tarife sistemlerinin anlaşılmamış olması, bölgesel anlaşmazlıklar, karşılıklı ticari rekabet nedeniyle aşırı gümrük ve transit vergi uygulamaları, ekonomik ilişkilerde çoğunlukla engel olarak kabul edilir. Bu nedenle, ticari ve siyasi ilişkilerdeki orantısızlık, iki ülkenin liberal kurumsal ekonomik temelinde sağlanmasına izin vermemiştir.²⁸³ Son 10 yıllık dış ticaret dengesi verilerine bakıldığında, Türkiye aleyhine bir açık vermiştir. Bu durumun en önemli nedeni, Türkiye'nin İran'dan yüksek seviyede enerji mamulleri ithal etmesidir. Bu bakımından ekonomik ilişkilerin istenilen

²⁸¹ De Neve, s.37.

²⁸² De Neve, s.40.

²⁸³ Ali Heidari, گزارش-ایران-و-ترکیه-چالش-های-همپای-روابط-تجاری-با-روابط-سیاسی (İran ve Türkiye-Ticari ilişkilerin Siyasal İlişkilerle Ayak uydurmasındaki Zorluklar); Tasnim News Agency, May 2020, <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1399/02/28/2267596/>, s.4, (Erişim Tarihi: 01.Kasım.2021).

potansiyeye doğru gelişmesi için ticaret dengesinin iki ülkenin lehine bir duruma getirilmesi gerekmektedir. Bu dengesizliği gidermek için, iki ülkenin ticarete tabii olan ürün sayısı arttırılmalıdır.²⁸⁴ İran ve Türkiye ekonomik ilişkilerinde çeşitli ürünlerin değiş tokuşu yapılmaması, bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.²⁸⁵

Tablo 4: İran-Türkiye Karşılıklı Dış Ticaret Hacmi (2017-2020)

YIL	İran'ın Türkiye'ye İhracatı (Bin ABD Doları)	Türkiye'nin İran'a İhracatı (Bin ABD Doları)	Toplam Dış Ticaret Hacmi (Bin ABD Doları)
2017	7.607.956	3.860.566	11.468.522
2018	7.040.696	2.765.863	9.806.559
2019	3.608.219	2.737.240	6.345.459
2020	1.192.718	2.253.118	3.445.836

Kaynak: TÜİK Verilerinden Derlenmiştir 2022; <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1>

İran-Türkiye arasındaki dış ticarete 2018 yılının sonundan itibaren, 2020 yılı dahil olmak üzere bir düşüş kaydedilmiştir. Bu düşüşün iki ana nedeni vardır. İlk olarak, ABD'nin Trump yönetimi altında 2015 yılında imzalanan İran Nükleer Anlaşmasından hukuksuz şekilde çekilmesi ve sonrasında İran ile iş yapan resmi ve uluslararası şirketlere tek taraflı yaptırım uygulamasıdır. İkinci neden, 2019 yılının sonlarında dünyada patlak veren ve 2020 yılıyla birlikte olumsuz etkilerini gösteren Kovid-19 virüs krizidir. Kovid-19 virüsünün dünya genelinde yayılması, insanlar arasındaki enfekte hızının yüksek olması nedeniyle, uluslararası hareketliliği ve ticaret ihtiyacını azaltmıştır.

2011 Arap Baharı ve özellikle Suriye krizi gibi bölgesel krizler nedeniyle İran ve Türkiye'nin siyasi ilişkileri derinleşti. Ancak, 2017'den sonra iki ülke arasında ekonomik işbirliğinde yeni alanlar açılarak nisbi bir bölgesel toparlanmaya gidildi.

²⁸⁴ Özbey, s.107.

²⁸⁵ Serkan Kekevi, "Yakın Dönem Türkiye-İran İlişkileri: Siyasi ve Ekonomik Perspektiften Bir Bakış", **Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt/Vol. XXXV, Sayı/No. 1, 2016, s.51.

Örnek olarak, 2015 İran Nükleer Anlaşması, Suriye krizi konusunda Rusya ile işbirliği oluşturmak ve İKBY'nin gerçekleştirdiği referanduma karşı çıkan İran ve Türkiye ekonomik ilişkilerde pozitif bir ivme göstermiştir. Ancak, ABD'nin Trump yönetiminin Mayıs 2018'de İran Nükleer Anlaşmasından tek taraflı çıkması ve İran'a karşı tekrar tek taraflı yaptırım rejimini uygulaması sonucunda İran-Türkiye'nin ekonomik ilişkileri önemli bir engel ile karşılaştı.²⁸⁶ Bu nedenle, Türkiye'nin İran'a ihracatı 2018 yılında bir önceki yıla göre tahminen %27 düşüşle 2,39 milyar dolara, İran'ın da Türkiye'ye ihracatı neredeyse %7,5 düşüşle yaklaşık 7 milyar dolara düştü.²⁸⁷ Amerikan yaptırımların ilk aşaması uygulamaya geçmeden bir ay önce Türkiye'nin İran'dan ithal ettiği petrole düşüş seyri başlamıştır. 2018 Nisan ayında TÜPRAŞ'ın toplam ithal ettiği petrolün İran'dan aldığı payı %67'i seyrederken Haziran 2018'de ise sert bir düşüş ile %15'e inmiştir.²⁸⁸ Böylece aslında Türkiye ABD'nin yaptırımlarına ayak uydurması ve liberal kurumsalcılığın karşılık bulunmadığı bir dönemi getirmiştir.

İran ve Türkiye arasındaki ticarete en çok tercih edilen iki ürün doğal gaz ve petrol enerji ürünleridir. Türkiye'nin yıllık 50 milyar metreküp doğal gaz ihtiyacının %17'si yani 8 milyar metreküpü İran'dan sağlanmaktadır. Ayrıca Türkiye'nin 2017 yılı sonrası toplam petrol ithalatının %17'si yani 11,5 milyon tonu da İran'dan gelmektedir.²⁸⁹ ABD'nin KOEP anlaşmasından çıkmasıyla birlikte İran ile ticaret yapmanın zorlaşması, Türkiye'nin İran'dan petrol ithalatına devam etmesi durumunda Türkiye-ABD ilişkilerine zarar verebilecektir. Bu durum, Türkiye-ABD ticaretinde ihracat-ithalat düşüşüne neden olabilecektir. ABD'nin, Türkiye'nin yaptırımlar sonrası İran ile petrol ticaretine devam ettiğini fark etmesi durumunda Trump yönetimi, Türkiye'den İran'dan petrol ithalatını azaltmasını isteyebilir. Bu önyargı, Türkiye'nin ABD ile ilişkilerinde güç ve bağımlılık konuları göz önünde bulundurulduğunda, uluslararası sistemin Türkiye için çok dengeli bir mekanizma sağlamadığı için İran ile petrol ticaretinde düşüşe ve hatta tamamen kesilmesine neden olmuştur.²⁹⁰ Böylece İran-Türkiye arasında

²⁸⁶ Kemal İnat ve Şerif Dilek, "ABD'nin İran'a Yönelik Yaptırımlarının Türkiye Ekonomisine Etkileri ve Türkiye'nin Tavrı", İnat, Kemal; Burhanettin, Duran [Editörler]; **İran Yaptırımları: Hukuksal Boyut Bölgesel ve Küresel Yansımalar Türkiye'ye Etkileri**, SETA Kitaplar, Ağustos 2019, İstanbul, s.258.

²⁸⁷ Kemal İnat, Şerif Dilek, "ABD'nin İran'a Yönelik Yaptırımlarının Türkiye Ekonomisine Etkileri ve Türkiye'nin Tavrı", s.259.

²⁸⁸ Özdemir, , s.23.

²⁸⁹ Özbey, s.113.

²⁹⁰ Özdemir, s.24.

güç-çıkarcı konuların farklı noktalardan değerlendirilmesi nedeniyle siyasal ekonomik işbirliklerine yön verilmiştir.

Doğrudan Yabancı Yatırım

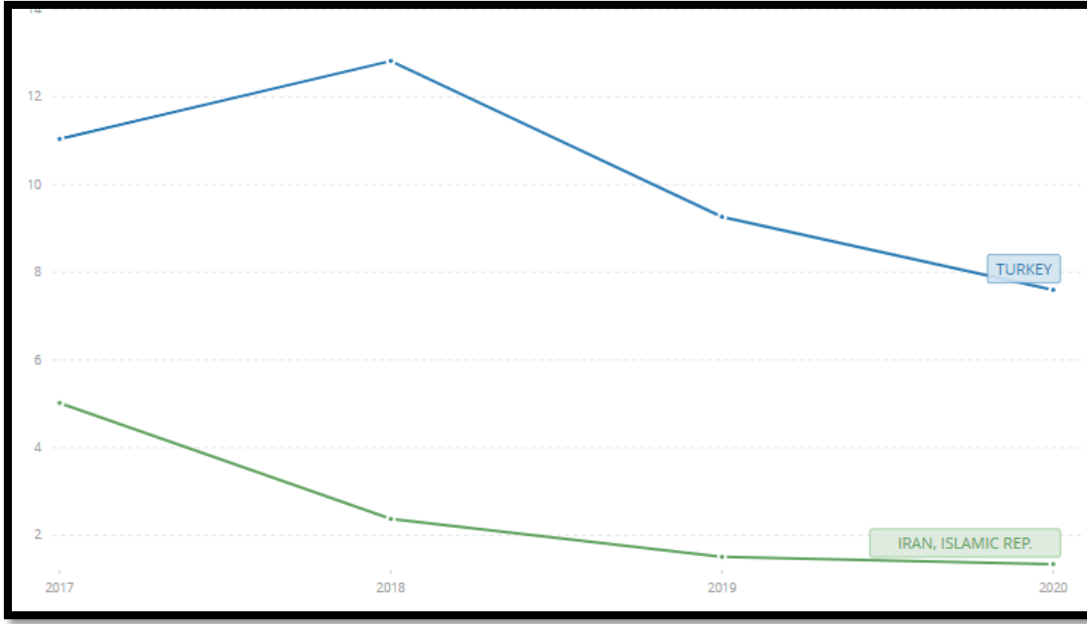
Birleşmiş Milletler 2021 Dünya Yatırım Raporuna baktığımızda İran ve Türkiye'nin 2017-2020 yılları arasında cezbettikleri doğrudan yabancı yatırım (DYY) oranı aşağıdaki tabloda derlenmiştir.²⁹¹

Tablo 5: İran ve Türkiye'de Doğrudan Yabancı Yatırım Oranları (2017-2020)

İran'da Doğrudan Yabancı Yatırım Miktarı / Bin ABD Doları	Yıllar	Türkiye'de Doğrudan Yabancı Yatırım Miktarı / Bin ABD Doları
5,019,000	2017	10,965,000
2,373,000	2018	12,840,000
1,506,000	2019	9,290,000
1,342,000	2020	7,880,000

Kaynak: United Nations Conference on Trade and Development (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı), **Dünya Yatırım Raporu 2021**, https://unctad.org/system/files/official-document/wir2021_en.pdf, s.250

²⁹¹ United Nations Conference on Trade and Development (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı), **Dünya Yatırım Raporu 2021**, https://unctad.org/system/files/official-document/wir2021_en.pdf, s.250.

Şekil 2: İran ve Türkiye’de Doğrudan Yabancı Yatırım Grafiği (2017-2020)

Kaynak: World Bank (Dünya Bankası), 2017-2020 İran-Türkiye Yabancı Yatırım Çekimi Karşılaştırılması, https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?contextual=default&end=2020&locations=TRIR&most_recent_year_desc=false&start=2017&view=chart&year=2017, [Erişim Tarihi: 09 Haziran 2021].

2017 yılında, İran'da gerçekleşen yabancı yatırım oranı 2015 ve 2016 yıllarıyla karşılaştırıldığında iki katına çıkmıştır. İran nükleer anlaşması ile birlikte kaldırılan uluslararası yaptırımlar, yabancı yatırımcıların İran'da ulus-ötesi işbirliği fırsatlarını arttırdığını göstermiştir. Ancak, yabancı yatırımların hedefli ve uzun vadeli olarak artması için uzun vadeli bir vizyon gerekmektedir. ABD'nin İran nükleer anlaşmasını ihlal etmesi ve anlaşmadan tek taraflı çıkması, İran'ın ulus-ötesi işbirliği potansiyelindeki yabancı yatırım olanaklarını belirsiz hale getirmiştir. İran'a yapılan yatırımlara bakıldığında, Türkiye'nin 2015, 2016 ve 2017 yıllarındaki yatırımı yaklaşık 123 milyon dolarlık bir tutara ulaşmıştır.²⁹² Kaynak ülkelere bakıldığında, Birleşik Arap Emirlikleri %30, Hollanda %22, Çin %20, Türkiye %10 ve Almanya %9 oranında yatırım yapmıştır. Sektörel olarak ise, sanayi %98, ticaret %1.88 ve maden %0.12 oranında yabancı yatırım çekmiştir.²⁹³ Türkiye'ye yapılan yabancı yatırımların toplamı 2003 yılından 2020 yılının ilk üç ayına kadar 225 milyar dolar seviyesine ulaşmıştır. Bu

²⁹² T.C. DAKA, “İran’da Yabancı Yatırımlar”, <https://www.dakairanmasasi.com/discover-iran/yatirimci-rehberi/iran-da-yabanci-yatirimlar#:~:text=s.3.,> (Erişim Tarihi:03.03.2021).

²⁹³ Birkan Kemal Ertan, “İran’da 1398 Yılında Doğrudan Yabancı Yatırımlar”, **İRAN**, Nisan 2020, s.1, <https://iramcenter.org/iranda-1398-vilinda-dogrudan-yabanci-yatirimlar/>, (Erişim Tarihi: 06.04.2022).

yatırımların %50'den fazlası Avrupalı şirket ve sermaye tarafından yapılmıştır.²⁹⁴ İran tarafında ise 2020-2021 yılının ilk 5 ayında yabancı yatırım ortağı %90'dan fazlası Birleşik Arap Emirlikleri olmuştur ve Türkiye'nin payı çok düşük kalmıştır. Bu nedenle, iki ülke arasında karşılıklı yatırımların az olduğu görülmektedir. Ayrıca, her iki ülkenin doğrudan yabancı yatırım miktarında azalma yaşandığı gözlemlenmektedir.²⁹⁵ Şekilde görüldüğü üzere İran ve Türkiye'nin her iki ülke için doğrudan yabancı yatırım miktarında azalma yaşanmıştır.

3.2.1. Kurumsal Ekonomik İşbirliğine Yönelik Kırılma Dönemleri

Korona Virüs Salgını

İran-Türkiye ilişkileri, Kovid-19 salgınının bir dışsal etken olarak negatif bir şekilde etkilediği söylenebilir. Salgının, Çin'den sonra küresel boyutta yayılmaya başladığı zamanlarda, İran'ın bir Ortadoğu ülkesi olarak en yüksek düzeyde Kovid-19 enfekte sayılarına maruz kalma riski taşıdığı bilinmektedir. Bu nedenle, Türkiye, İran'dan gelebilecek bir enfeksiyon riskine karşı önlem almak amacıyla tüm kara ve hava sınırlarını 24 Şubat 2020 tarihinde kapamıştır. Bu durum, İran-Türkiye ilişkilerinin hareketliliğini azaltmıştır. Türkiye, "temassız ticaret" formülü geliştirerek, iki ülke arasında ticareti sürdürmek amacıyla Kapıköy Demir Gümrük Kapısı üzerinden tren vagonları ve tır dorseleri yoluyla mal taşımacılığı gerçekleştirmiştir. Bu ticaret formülü, ticaret hacminin düşük düzeyde de olsa devam etmesini sağlamıştır.²⁹⁶ Sonuç olarak, pandemi süresince iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler doğal olarak düşük seviyede kalmış olmasına rağmen, iki ülkenin siyasi ve ekonomik temsilcileri olumsuz durumu pozitif çevirmek için iletişimlerini kesmemişlerdir.²⁹⁷

²⁹⁴ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Yatırım Ofisi, "Türkiye'de Uluslararası Doğrudan Yatırım" <https://www.invest.gov.tr/tr/whyturkey/sayfalar/fdi-in-turkey.aspx> [Erişim Tarihi: 06 Nisan 2022].

²⁹⁵ Kemal Ertan, s.2.

²⁹⁶ Mustafa Caner, "Koronavirüs Gölgesinde Türkiye-İran İlişkileri", **SETA Perspektif**, Mayıs 2020, Sayı 283, s.1.

²⁹⁷ Mustafa Caner, "Koronavirüs Gölgesinde Türkiye-İran İlişkileri", s.4.

ABD'nin Nükleer Anlaşmasından Çıkması ve Tekrardan Yaptırım Rejimi Politikası

Uluslararası yaptırımlar, devletlerin politik amaçlara ulaşmak amacıyla diğer devletler veya aktörler üzerinde uyguladıkları baskı mekanizmalarıdır. Bu yaptırımlar, hedeflenen aktörün davranışlarını değiştirmek veya cezalandırmak amacıyla kullanılan zorlama araçlarıdır ve bazen askeri güçle birlikte veya bütünleyici olarak kullanılırlar.²⁹⁸ ABD Başkanı Donald Trump'ın, İran nükleer anlaşmasından çekilmesi, uluslararası rejim ve uluslararası hukuk perspektifinden uyuşmayan bir politikayı tercihte bulunmuştur. Bu hareket, liberal kurumsalcı perspektiften bakıldığında, KOEP tarafları için özellikle İran'a istenen ekonomik faydayı sağlamadığından bir uluslararası rejim niteliğini fiilen kaybetmiştir.²⁹⁹ Bu çerçevede, ABD'nin İran'a karşı uyguladığı tek taraflı yaptırımlarını uluslararası ilişkilerin tüm aktörlere dayatması bir tür uluslar arası rejim ihlali konumundadır.

Amerika Birleşik Devletleri'nin İran nükleer anlaşmasından çekilmesi, bölgesel bağlamda birden fazla sebebe dayanmaktadır. Bunlar, hem Ortadoğu'da bölgesel olarak hem de 1979 İslam Devrimi'nden sonra devam eden gerilimli ABD-İran ilişkilerinde kaynaklanmaktadır. ABD'nin nükleer anlaşmadan çıkmasında Suudi Arabistan ve İsrail'in önemli bir rolü vardı. Bu durum, İran'ın bölgesel ve uluslararası sistemdeki etkisini Suudi Arabistan ve İsrail tarafından bir "tehdit" olarak algılanmasıyla ilgilidir. Bu sebeple, ABD'nin nükleer anlaşmadan çekilmesinin en önemli faktörü, İsrail ve Suudi Arabistan'ın bu anlaşmayı kötü bir anlaşma olarak algılaması ve İran'ın bölgedeki nüfuzunu artırabileceği endişesidir. Bu iki bölgesel Ortadoğu devleti, ABD'nin nükleer anlaşmadan çıkmasına önemli bir zemin oluşturmuştur. Trump'ın nükleer anlaşmadan çıkması, İran'ın Ortadoğu'daki artan askeri ve siyasi nüfuzunun İsrail ve Suudi Arabistan'a verebileceği zararları hesaplayarak oluşturulmuş bir strateji olarak değerlendirilebilir.³⁰⁰

Türkiye'nin en üst düzey siyasi ve ekonomik makam ve kurumları, ABD'nin tek taraflı yaptırımlarının hukuksuz olduğunu çeşitli platformlarda dile getirmişlerdir. Cumhurbaşkanı Erdoğan, 6 Kasım 2018 tarihinde yürürlüğe giren ikinci aşama

²⁹⁸ Dilek, "Hukuksal ve Kavramsal Çerçeve: Uluslararası İlişkilerde Yaptırım Kavramı", s.27.

²⁹⁹ Kemal, İnat ve Burhanettin Duran, "İran Yaptırımlarının Bölgesel ve Küresel Yansımaları Hukuksal ve Kavramsal Çerçeve", İNAT, Kemal; BURHANETTİN, Duran [Editörler]; *İran Yaptırımları: Hukuksal Boyut Bölgesel ve Küresel Yansımalar Türkiye'ye Etkileri*, SETA Kitaplar, Ağustos 2019, İstanbul, s.12.

³⁰⁰ Seyed Amir Niyakuei ve Mohsen Zamani, s.106.

yaptırımlarının ertesi günü TBMM'de yaptığı bir açıklamada, yaptırımların "uluslararası hukuk ve diplomasiye aykırı" olduğunu belirtmiştir. Ancak bu siyasi söyleme rağmen, Türkiye'nin kamu ve özel sektöründeki çeşitli aktörlerin, AB şirketleri ve kamu kurumları gibi, İran ile olan ticaretlerini olması gereken düzeyde fiilen kuramadıkları ifade edilmelidir.³⁰¹ İran'a uygulanan yaptırımlar, Trump hükümetinin KOEP'ten tek taraflı olarak çekilmesi sonrasında Mayıs 2018'den sonra başlamıştır. Ardından, ABD eski dışişleri bakanı Mike Pompeo, İran tarafından yerine getirilmediği takdirde cezalandırılacağı 12 maddelik sert şartları içeren bir açıklama yapmıştır.³⁰² ABD'nin KOEP'ten çıkması sonrasında, İran'a yönelik yaptırımlar üç ayrı paket şeklinde uygulanmıştır. İlk paket 6 Ağustos 2018'de, ikinci paket 5 Kasım 2018'de ve son yaptırım paketi 8 Mayıs 2019'da eklenmiştir. 2018 yılından sonra uygulanan yaptırımlar, İran ekonomisini uluslararası ekonomiden neredeyse tüm sektörlerinde izole etmeyi amaçlamaktadır.³⁰³

Donald Trump'ın İran Nükleer Anlaşması'ndan çıkması, dış politikası ve uluslararası devlet ilişkilerinde bağlı olunacak bir norm, nokta veya kurum olmadığı perspektifini yansıtmaktadır. Bu perspektifle, ABD hükümeti, İran Nükleer Anlaşması'ndan çıkmanın ABD'ye bir fayda sağlamadığına inanarak bu kararı doğru olarak yorumlamıştır. "Fayda" burada, Amerika'nın bu anlaşmada bir çıkar sağlamadığını ifade etmektedir. ABD, İran'ın balistik füze gücünü sınırlama getirmediğini savunarak yeni bir anlaşmaya ihtiyaç olduğunu öne sürmektedir. Bu nedenle, bu tez çalışmasının perspektifinden bakıldığında, ABD'nin yeni bir ekonomik-politik uluslararası rejim oluşturma niyetinde olduğunu iddia edilebilecektir.³⁰⁴ ABD'nin KOEP'ten çekilmesi, iki ülke arasındaki ticaret ve ekonomik işbirliğine verdiği etki nedeniyle liberal kurumsalcılık yaklaşımından realist yaklaşıma kayan bir eğilimi yansıtmaktadır.

ABD, Trump döneminde çeşitli bahanelerle İran'ın teröre verdiği destek iddialarını kullanarak İran'ın enerji sektörünü ikincil yaptırımlarla hedef almıştır. Bu amaçla ABD, 1996 yılında İran Yaptırım Yasası'nı (ILSA/ISA) dış politika aracı olarak çıkarmıştır. Bu yasa, İran'ın enerji sektöründe yatırım yapmakta olan diğer ülkelerin enerji

³⁰¹ Kemal İnat ve Şerif Dilek, "ABD'nin İran'a Yönelik Yaptırımlarının Türkiye Ekonomisine Etkileri ve Türkiye'nin Tavrı", s.277.

³⁰² Neyire Akpınarlı ve Hamideh Dehbani Nejad, s.43.

³⁰³ Neyire Akpınarlı ve Hamideh Dehbani Nejad, s.44.

³⁰⁴ Seyed Amir Niyakuei ve Mohsen Zamani, s.104.

şirketlerini hedef almaktadır. Bu şekilde, liberal kurumsallaşmaya yönelik ulus-ötesi işbirliğini engelleyen bir önlem olduğu görülmektedir. ILSA/ISA yaptırımları, KOEP ile kaldırılmıştı, ancak ABD'nin bu anlaşmadan çıkmasıyla yeniden yürürlüğe girmiştir.³⁰⁵ ABD'nin tek taraflı olarak İran'a uyguladığı yaptırımların kendi iç kanunlarına dayandırması ve diğer tüm uluslararası aktörlere bunu dayatması, bu tür yaptırımların uluslararası hukuka tamamen aykırı olduğunu göstermektedir. ABD'nin BM'nin 2231 sayılı kararıyla kabul ettiği bir anlaşmadan çekilmesi, İran'ın nükleer faaliyetlerinin barışçıl olduğunu kanıtlayan UAEK raporlarına ters düşerek, uluslararası hukuk ve liberal kurumsalcı yaklaşımına tamamen aykırı bir davranış sergilemiştir.³⁰⁶

ABD'nin Başkanı Donald Trump'ın seçilmesiyle birlikte İran'a yönelik uygulanan ilk yaptırım paketi, Hasımlarına Yaptırımlar Yoluyla Karşılık Verme Yasası (CAATSA) yaptırımlarıydı.³⁰⁷ 2018'den sonra ABD'nin İran nükleer anlaşmasından çıkması ve İran-Türkiye enerji ilişkilerine etkisiyle birlikte yaptırımlar, Türkiye'nin önde gelen ham petrol ve doğal gaz tedarik ve üretiminde faaliyet gösteren BOTAŞ ve TÜPRAŞ firmalarını etkiledi.³⁰⁸ Dikkat edildiğinde, Trump yönetimi İran'ın önemli ekonomik sektörlerine iktidara geldikten sonra yaptırımlara başvurmuştur. Bu, ABD'nin İran ekonomisinin üretim kapasitesinin yüksek olduğu sektörlerle yönelik daha önceden planlanmış bir sürecin sonuna geldiğini göstermektedir.³⁰⁹ ABD'nin koymuş olduğu yaptırımların önemli bir kısmı, İran'ın teröre destek verdiği iddiasıyla uygulandı. Bu alanda, daha önceden kurulmuş batı merkezli uluslararası kurumlar ve rejimlerden faydalanılmıştır. Bunlardan birisi, Kara Paranın Aklanmasının Önlenmesine İlişkin Mali Çalışma Grubu (FATF) anlaşmasıdır. Bu antlaşmanın özünde, terör örgütleri finanse eden ülkelerin finans sistemlerini uluslararası ekonomiden uzaklaştırılması amaçlanmış olsa da, aslında uluslararası sistemin kabul etmek istemediği ülkeleri çeşitli terör bahaneleriyle yaptırıma maruz bırakma güdümünü taşıyabilir.³¹⁰ ABD'nin Trump yönetimi tarafından uygulanan ikinci paket yaptırımlar, 5 Kasım 2018'den sonra İran'ın petrol sektörüne yönelik olarak uygulanmıştır. Bu yaptırımlar, Ulusal İran Petrol Şirketi (NIOC), Ulusal İran Tanker Şirketi (NITC) ve İran Nakliye Hatları (IRISL) gibi gemi

³⁰⁵ Katzman, s.11.

³⁰⁶ Kemal İnat ve Burhanettin, Duran, “İran Yaptırımlarının Bölgesel ve Küresel Yansımaları”, s.14

³⁰⁷ Yücel, s.70.

³⁰⁸ Özdemir, s.247.

³⁰⁹ Özdemir, s.9.

³¹⁰ Katzman, s.29.

ve petrol ticareti yapan şirketleri de kapsamına almıştır. Bu yaptırımlar nedeniyle Türkiye'nin İran'dan petrol ithalatı sıfıra doğru azalmıştır.³¹¹ ABD'nin tek taraflı İran petrol yaptırımları, İran'ın günlük 3 milyon varil petrol ihracatını yarı yarıya düşürerek 1.5 milyon varile indirmiştir.³¹² ABD'nin İran petrolüne yönelik yaptırımları, İran petrolünü müşterisi olan ülkelere yaptırımlar uygulayarak "risk" faktörü oluşturarak İran petrolünün satışını önemli ölçüde düşürmeyi başarmıştır. Bu durum, ABD'nin kendi ekonomik etkisini artırırken, liberal kurumsalcı esaslara dayanan uluslararası ekonomiye zarar vermesi anlamına gelmektedir.³¹³ Türkiye, 5 Kasım yaptırımlarından sonra İran'dan aldığı petrol açığını telafi edebilmek için İran petrolüne yakın bir başka Ortadoğu ülkesinden petrol ithalatını arttırmayı amaçlamıştır. Bu bağlamda, Türkiye/TÜPRAŞ, Irak ve Suudi Arabistan üzerinden ham petrol ithalatını arttırmıştır. Böylece, Türkiye, attığı ticari pozisyon adımını ikame edebilirliğini sağlamak ve ABD'nin yaptırımlarından uzak kalmak amacıyla bu adımı atmıştır.³¹⁴ ABD'nin İran yaptırımlarının İran'ın enerji sektörünü izolasyona sokma ve olumsuz etki yaratma amacı taşıdığı bir örneği Türkiye'nin İran'ın yaptırımlarına fiilen maruz kalması sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı inşasında, İran'ın petrol kaynaklarının kontrolünden uzak durması amacıyla, ABD'nin dolaylı şekilde onay vermesiyle tasarlanmıştır.³¹⁵

3.2.2.Kurumsal Ekonomik İşbirliğine Yönelik Yakınlaşma Dönemleri

Irak Kürt Bölgesel Yönetimi Hukuksuz Bağımsızlık Referandumu

2017 yılında, Suriye krizine yönelik Astana süreciyle birlikte Ortadoğu'da patlak veren iki bölgesel kriz, İran ve Türkiye'nin yakın dış politika üretmelerine neden olmuştur. Bu krizler, ilk olarak Katar abluka krizi ve ikincisi, Kuzey Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'nin hukuksuz bağımsızlık referandumudur.³¹⁶ İran ve Türkiye, Eylül 2017'de gerçekleşen Kuzey Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'nin bağımsızlık referandumu kararını ciddi şekilde reddedeceklerini belirterek güvenlik bakımından son derece hassas bir konuda mutabık kalmışlardır. Bu, her iki ülkenin uluslararası hukuk ve normlara saygı göstermeye

³¹¹ Özdemir, s.250.

³¹² Özbey, s.102.

³¹³ Shokri Kalehsar, "The Geopolitics of U.S. Energy Sanctions Against Iran", s.109.

³¹⁴ Özdemir, s.252.

³¹⁵ Katzman, s.24.

³¹⁶ De Neve, s.39.

devam ederek potansiyel işbirliği alanlarında birlikte hareket etme olasılığı olduğunu göstermiştir.³¹⁷

Astana Barış Süreci (Üçlü Normlar Mekanizması)

Suriye krizinde sahada olan değişikliklerin sonucunda tarafların belli bir norm ve anlaşma çerçevesinde toplamaları gerektiğini fark etmeleri, İran-Türkiye-Rusya gibi devlet aktörlerinin Suriye krizinin çözümü için 2016 yılının son aylarında başlattıkları çözüm sürecine yol açtı. Bu süreç İran-Türkiye ilişkilerinde bölgesel anlamda iki tarafın görüşleri birbirleriyle yakınlaştığını gösterdi. Bu da kritik bir sorunun aralarında bıraktığı olumsuz etkilerini azaltmak için bir norm ve anlaşma çerçevesinde toplayabildiklerini gösterdi.³¹⁸ Suriye krizi, 2017 Soçi mutabakatından sonra kurumsal bir şekilde çözüme kavuşması için İran-Türkiye'nin siyasal ve diplomatik işbirliğinin tezahürüdür. Bu işbirliği sayesinde üç aktörün ilk olarak Suriye meselesinin siyasal çözümü için ortak düşündükleri zamanın geldiği anlaşıldı. İkinci adım ise, Astana barış süreci, Suriye meselesinin süreç kapsamında müzakereler ile çözülmesi ve uluslararası bir aktör olarak BM'nin bu krizi dondurarak şeklinde çözmesinden yana olmadıklarını belirttiler. Son olarak diplomasi kanallarının sürekli 3 garantör ülke arasında kullanılması krizin sahada çözüme kavuşabileceğine yardımcı oldu.³¹⁹ Nitekim 3'lü Soçi müzakerelerin İran-Türkiye ilişkileri bağlamında kurumsal işbirliği ile bölgesel sorunları çözüme kavuşturabileceğini tecrübe kaynağını barındırmaktadır. İran, Türkiye ve Rusya'nın Astana platformunda toplanmasındaki süre aralarındaki kriz ve rekabet eğimlerinin belli noktalarda çözmek istedikleri bir alan olmuştur. Astana platformunda aktörleri bir norm merkezinde toplanmasındaki faktör bölgesel kriz ve işbirliğinin beraber kontrol edebilir olmasıdır. Böylece Astana süreciyle ilk kez İran-Türkiye yıllar sonra bir dolaylı çatışma ve kriz sonrası ilk kez bir barış işbirliği platformunda birleşmişlerdir. Bu bağlamda 2016 Aralık ayında tarafların Moskova'da toplanmasıyla Suriye'nin toprak bütünlüğünün korunmasında bir yumuşama-işbirliği sürecini başlatmıştır.³²⁰

³¹⁷ Tamer, s.37.

³¹⁸ De Neve, s.38.

³¹⁹ Keyhan Berzegar, “جانبه گرا نظم چند” (Çok Yönlü Düzen)”, **Center for Middle East Strategic and Scientific Studies**, 2017, <https://www.cmess.ir/Page/View/2017-11-28/2243>, [Erişim Tarihi: 01.12.2020].

³²⁰ Tamer, s.28.

BÖLÜM 4: İRAN-TÜRKİYE EKONOMİK İLİŞKİLERİN LİBERAL KURUMSALCI YAKLAŞIMI ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ: ULUSLAR ARASI SİSTEM, BÖLGESEL VE DEVLET İÇİ FAKTÖRLER

4.1. Uluslararası Sistem Faktörü

İran ve Türkiye arasındaki işbirliği ve çatışma noktaları uluslararası sistemden önemli derecede etkilenmektedir. Bunun temel sebebi, her iki ülkenin dış politika mantığından kaynaklanmaktadır. İran ve Türkiye, uluslararası sistemin hegemon yapısına başvurmak yerine, çok kutuplu bir dış politika alanına doğru hareket etmek istemektedirler.³²¹ İran-Türkiye ilişkilerinin uluslararası sistem ve hegemon güçlerin etkisi altında kaldığı bir gerçektir. Örneğin, Türkiye-ABD arasında derin bir askeri yakınlaşma olduğunda İran-Türkiye ilişkileri soğumaya veya bazen gerginleşmeye yönelmektedir. Diğer yandan, Türkiye-ABD ilişkilerinde kırılma ve kriz dönemine gidildiğinde Türkiye-İran ilişkileri yakınlaşmaktadır. Bu durum AK Parti döneminde de geçerlidir. 2003 yılında ABD'nin Irak işgali döneminde Türkiye'nin kendi toprakları üzerinden Irak'a müdahale etmesine karşı çıkması ve 2003 Mart Tezkeresi'nin TBMM'de onaylanmaması, İran'a Türkiye'nin güvenebilir bir aktör imajı vermiştir. Ancak 2012 yılında Türkiye'nin Malatya/Kürecik'te Amerikan devleti tarafından NATO kapsamında inşa edilmiş Kürecik Radar Üssü, Türkiye-İran arasında yeni bir krize ve güvensizlik durumuna neden olmuştur.³²²

4.1.2.ABD'nin İran Yaptırımları

ABD ve AB'nin İran'a yönelik yaptırımları önemli ölçüde farklılık göstermektedir. KOEP'ten sonra AB İran'a yönelik bazı yaptırımları haricinde kalan diğer tüm yaptırımlarını kaldırmıştır. Ancak ABD'nin ambargoları, İran'ın nükleer programı, insan hakları, füze savunma sistemi ve teröre destek konularını kapsayan ayrı konu başlıklarına ayrılmıştır. ABD, KOEP anlaşmasıyla İran'ın nükleer programı konusunda yaptırımların kaldırılmasına ve diğer ülkelere yönelik ikincil yaptırımların da

³²¹ Tamer, s.7.

³²² Kemal İnat, "Türkiye'nin İran Politikası 2011" (9-29), Kemal İnat, Bilal Yıldırım, Fuat Aydın, Muhittin Ataman [Editörler], **Ortadoğu Yılığ** 2012, Açılım Kitap, Yayın Yılı 2012, s.14.

kaldırılması konusunda taahhütte bulunmuş ancak diğer yaptırım türlerinden taviz vermemiştir³²³ Dolayısıyla İran'a uygulanan yaptırımlardan söz edilirken ABD'nin İran'a karşı yürüttüğü yaptırım rejime odaklanması gerekir.

İran ve Türkiye arasındaki ticaret, İran'a yönelik uluslararası yaptırımların etkisiyle olumsuz etkilenmiştir. Bu yaptırımlar, ABD'nin tek taraflı yaptırımları İran ile bağlantılı olan tüm ülkelerin ilişkilerine politik ve ekonomik sorunlar oluşturmuştur.³²⁴ İran, 1979 İslam Devrimi'nden sonra ABD tarafından öncülük edilen ekonomik yaptırımların hedefi olmuştur. Bu yaptırımlar nükleer programı nedeniyle de artarak devam etmiştir. İran, nükleer programının sadece enerji ve tıbbi alanlarda faaliyet göstermek amacıyla olduğunu savunurken ABD yönetimi İran'ın nükleer silah geliştirmeye çalıştığını iddia etmektedir. ABD yönetimi, 1979 yılından bu yana İran'a yönelik ithalat, ihracat ve yatırım yapmayı yasaklama gibi çeşitli yaptırımlar uygulamıştır. ABD'nin Obama yönetimi ise İran'ı müzakere masasına çekebilmek için daha ağır yaptırımlar uygulamıştır. Bu yaptırımlar arasında, İran'ın bankacılık sektörünün uluslararası ödeme trafiği SWIFT ödeme sistemi dışına çıkarılması, İran Merkez Bankası'nın yurt dışı varlıklarının dondurulması ve İran'ın petrol ve benzeri stratejik alanlarda küresel ekonomiden izole edilmesi gibi adımlar yer almaktadır.³²⁵ ABD tarafından tek taraflı olarak uygulanan İran yaptırımları, İran'ın uluslararası ticarete serbest hareket etmesini engelleyerek hem İran halkının hem de devletin ticaret yapmasına kısıtlama getirerek İran'ın egemenliğine sınırlamalar getirmiştir.³²⁶ Uluslararası ekonomik yaptırımlar, küreselleşmiş dünya ekonomisine ve liberal ekonomik yaklaşımına ters konumdadır. Dünya ekonomisinde önde gelen ülkelerin, diğer rakip pozisyonda olan ülkelerin ulus-ötesi aktörlere karşı uyguladıkları dayatmacı eylemler, hukuksuz sınırlamalar, boykotlar, ambargolar ve finansal kısıtlamalar gibi uygulamalar yoluyla uluslararası ekonomi alanını monopolleştirmeye yönelik bir amaç taşımaktadır. Örneğin, ABD'nin Trump hükümeti, Çin merkezli teknoloji şirketi Huawei'nin, ABD'nin İran'a karşı tek taraflı yaptırımlarını delmekle suçlanarak CEO'sunun Kanada'da tutuklanmasını talep etmiştir.³²⁷

³²³ DEİK ve TİM ve KPMG, "Ambargo Sonrası İran Ekonomik ve Ticari Etki Analizi", s.35.

³²⁴ Kemal İnat ve Burhanettin Duran, "İran Yaptırımlarının Bölgesel ve Küresel Yansımaları", s.11.

³²⁵ DEİK ve TİM ve KPMG, "Ambargo Sonrası İran'da Ekonomik ve Ticari Etki Analizi", s.33.

³²⁶ Kemal İnat ve Burhanettin Duran, "İran Yaptırımlarının Bölgesel ve Küresel Yansımaları", s.15.

³²⁷ Şerif Dilek, "Hukuksal ve Kavramsal Çerçeve: Uluslararası İlişkilerde Yaptırım Kavramı", s.31.

ABD'nin dünya ekonomisi bakımından güçlü bir pozisyonda olması ve diğer aktörlere dayattığı tek taraflı İran yaptırımları, uluslararası rejim ve kurumların niteliğini kendi gücünü arttırmak ve küresel rekabeti kendi lehine çevirmek için kullandığını göstermektedir. Bu bağlamda, ABD'nin diğer aktörlere karşı uyguladığı tek taraflı hukuksuz yaptırımların ikincil yaptırımlar mantığını taşıması, yeni bir tür uluslararası ekonomik-politik rejim kurmak istediğine işaret etmektedir.³²⁸ ABD'nin İran nükleer anlaşmasından çıkmasının, 4 farklı açıdan incelendiğinde bir ilk niteliği taşıdığı görülmektedir. İlk olarak, herhangi bir hukuki gerekçe göstermeden anlaşmadan çıkması, ahde vefa ilkesinin ihlalidir. İkincisi, İran tarafından herhangi bir ihlal olmaksızın anlaşmadan diğer üyeler ile işbirliği yapmayarak ayrılması, uluslararası hukuka tamamen zıttır.³²⁹ Hatta ABD'nin üçüncü devletlere ve şirketlere İran'a uygulanan yaptırımları uymaları yönünde açıkça tehditler savurması, serbest ticaret ilkelerinin ihlalini göstermektedir. Ayrıca, yaptırımların İran'daki insanların ekonomik ve yaşam sorunlarına neden olması, insan haklarının ihlal edilmesine yol açmaktadır. ABD'nin İran'a karşı tek taraflı yaptırımları, uluslararası hukuka ve serbest ticaret ilkelerine aykırıdır. Bu yaptırımlar, küresel ekonomik rekabeti bozmakta ve İran'da yaşayan insanların yaşamını olumsuz etkilemektedir.³³⁰

İran, ABD'nin 2018'den sonra uyguladığı tek taraflı yaptırımlarını "ekonomik terörizm", "İran halkına düşmanlık" ve "ekonomik savaş" olarak adlandırmaktadır. Bu yaptırımlar, bir uluslararası aktörün, sahip olduğu ekonomik, finansal ve saha gücünü kullanarak uluslararası rejimin temel değer ve ilkelerine karşı tek taraflı baskı uygulaması sonucu, liberal kurumsal işbirliği zeminine büyük zarar vermiştir.³³¹ ABD'nin İran'a karşı uyguladığı tek taraflı yaptırımların diğer ülkeleri etkileyecek pozisyona gelmesi, 1996 yılında ABD Kongresi tarafından kabul edilen İran-Libya Yaptırımları Kanunu'nun (ILSA) onaylanmasıyla başlamıştır. Bu kanuna göre, yabancı tüm firmalar, İran'ın petrol sanayisinde 20 milyon dolardan daha fazla yatırım yaparlarsa, kanunun belirlediği şekilde yaptırımlara maruz kalacaklardır. Bu nedenle, ilk kez başka ülkelere ait firmalar kapsam içine alınmış ve üçüncü ülke şahıslar ve firmalar cezalandırılma riskiyle karşı karşıya kalmışlardır. İkincil nitelikteki yaptırımların asıl amacı, üçüncü ülkelerin İran ile

³²⁸ Şerif, Dilek, "Hukuksal ve Kavramsal Çerçeve: Uluslararası İlişkilerde Yaptırım Kavramı", s.31.

³²⁹ Neyire Akpınarlı ve Hamideh Dehbani Nejad, s.57.

³³⁰ Neyire Akpınarlı ve Hamideh Dehbani Nejad, s.58.

³³¹ Neyire Akpınarlı ve Hamideh Dehbani Nejad, s.60.

olan ticari bağlantılarını durdurmak olduğu belirtilmektedir.³³² KOEP, ABD'nin iç hukuk açısından sadece "*bağlayıcılığı olmayan salt siyasi bir yürütme anlaşması*" şeklindedir. Bu anlaşma, ABD Kongresi'nden onay almadan sadece ABD Başkanı'nın, Kongre'nin daha önce çıkardığı kanunlardan aldığı yetki gücü ile yaptırımları kaldırabileceği veya tekrar uygulanabileceği bir yetkiye sahiptir. Bu nedenle, KOEP ABD'nin iç hukuku noktasından ne bir iç hukuk bağlayıcısı ne de bir uluslararası hukuk anlaşmasıdır.³³³ ABD'nin İran yaptırımları, İran'ı uluslararası ekonomiden izole etmeye yönelik tasarlanmıştır. İran'a yönelik yaptırımlar, uluslararası para transferi ve mali yardım almasını engellediği gibi, İran'dan geçen petrol ve doğal gaz boru hatlarının inşası da ILSA/ISA yaptırımları kapsamındadır. Bu nedenle, İran-Pakistan arasında faaliyete geçemeyen Barış Doğal Gaz Boru hattı bu yaptırımlardan etkilenmiştir.³³⁴ ABD'nin İran Yaptırım Yasası (ILSA/ISA) uyarınca, ABD Başkanı, yasadan aldığı yetki ile bazı ülkeleri İran ile ilgili ISA yaptırımlarından muafiyet verebilmektedir. Ancak bu muafiyetlerin verilmesi, ilgili ülkenin İran'ın kitle imha silahları kullanma iddiasında olmadığını ve ABD'nin ulusal güvenlik çıkarına uygun hareket edeceğini beyan etmesine bağlıdır. Uluslararası ticaret ve hukuk bağlamında değerlendirildiğinde, bu hareketin meşru olmadığı ve ABD'nin ulusal hukukunu uluslararası hukukun önüne geçirdiği görülmektedir.³³⁵ Türkiye'nin İran'dan boru hattı aracılığıyla doğal gaz alabilmesi, ABD'nin ISA yaptırımları kapsamına girmediği için mümkün olmuştur. Ayrıca Türkiye'nin enerji güvenliğinin hayati bir güvenlik meselesi taşıdığı için ISA yaptırım kapsamına yer alınmamıştır.³³⁶ Ulus-ötesi/Ulus-aşırı bağlamında değerlendirildiğinde İran'ın diğer ülkeler ile kurduğu uzun vadeli stratejik işbirliği girişimi iki tarafın birbirlerine karşı olabildiğince bağımlı oldukları ve diğer dayatıcı aktörler karşısında pazarlık potansiyelin arttığını görülmüştür.³³⁷ Ancak bu tür bağımlılığın işbirliğinin artması için kurumsal adımlar atılmaz ise fonksiyonunu kayıp etmiş olacaktır.

³³² Hasan Yücel, "Hukuksal ve Kavramsal Çerçeve: ABD İç Hukuku Açısından İran Yaptırımları", ss.65-66.

³³³ Hasan Yücel, "Hukuksal ve Kavramsal Çerçeve: ABD İç Hukuku Açısından İran Yaptırımları", s.71.

³³⁴ Katzman, s.15.

³³⁵ Katzman, s.17.

³³⁶ Katzman, s.47.

³³⁷ Mehr News, ساختار وزارت خارجه کارآمد نیست/ زمینه مذاکره با آمریکا وجود ندارد (Dışişleri Bakanlığın Yapısı İşlevsel Değildir/ABD ile Müzakere için Uygun Ortam Bulunmamaktadır), 2021, <https://www.mehrnews.com/news/5245171> (Erişim Tarihi: 20 Temmuz 2021), s.2.

2012 yılında ABD'nin İran'a yönelik yaptırımları, İran'ın Avrupalı ülkelerle ticaret yapmasının zorlaşması sonucu Doğu Asya ülkeleriyle ticarete ağırlık vermesine neden oldu. Yaptırımlar, İran'ın önceden ticaret yaptığı Avrupa ülkeleri yerine Çin, Güney Kore ve Almanya gibi ülkelerle ticaret yapmasına yol açtı.³³⁸ Bu durum, yaptırımlardan etkilenen ülkelerin yeni uluslararası rejimler kurmalarına veya kendi aralarında ticari modeller oluşturmaya çalışmalarına neden oldu. İran ve Türkiye, ABD yaptırımlarının etkisini azaltmak için yerli para ile ticaret yapmaya başladılar. Bu, diğer döviz türleri yerine ulusal para kullanımını teşvik etti. Ancak bu ödeme sisteminin uzun vadeli olabilmesi için iki ülke arasındaki ticaretin süreklilik taşıması gerekmektedir.³³⁹ Yaptırımlara karşı direnmenin en önemli yollarından biri, yaptırıma karşı olan devletlerin bir araya gelerek yeni bir rejim kurması ve ticari-finans düzeni oluşturmasıdır.³⁴⁰ İran ve Türkiye, jeopolitik alanda çekişmeleri olmasına rağmen, özellikle enerji ilişkileri alanında karşılıklı işbirliğine devam edebilirler. Bu işbirliği için en önemli faktörler, yerli para ile ticaret ve coğrafi yakınlık gibi mekanizmalardır.³⁴¹ Sonuç olarak ABD yaptırımların etkisi İran'ın ticaret şeklini ve diğer aktörlerin buna cevabı zamanla farklılıklar getirmiştir.

4.2. Bölgesel Faktörü

4.2.1. Ekonomik İlişkilerinde Rekabet & İşbirliği Unsurları

İran ve Türkiye ilişkilerindeki rekabet kavramı iki ülkenin birbirlerini güvenlik bakımından düşman olarak görmeden belirli ekonomik ve siyasi alanlarda birbirleriyle yarış halinde olmalarını ifade eder. Bu durum, İran ve Türkiye'nin birbirleriyle ekonomik ve siyasi işbirliği için daha aktif ve hızlı kararlar almasını sağlar.³⁴² Yakınlaşma kavramı, iki aktörün belirli bir ortak nokta ve hedefe yönelmelerini ifade ederken, uzaklaşma ise ortak bir noktadan kendi belirledikleri farklı hedeflere yönelmelerini ifade eder.³⁴³ İran ve Türkiye'nin ekonomik ilişkileri bağlamında

³³⁸ Özbey, s.108.

³³⁹ Heidari, s.2.

³⁴⁰ Kemal İnat ve Şerif Dilek, s.267.

³⁴¹ Wald, s.137.

³⁴² Dehboneh Rouhi, s.117

³⁴³ Safavi ve diğerler, s.9.

birbirlerini nasıl algıladıkları, ekonomik ilişkilerinin gelişme seyrinin belkemiğini oluşturur. Bu mesele, her iki tarafın tüm ilişkilerinde dönemden döneme öne çıkan konuların neler olduğunu ve ekonomik ilişkileri nasıl etkilediğini gösterir. Örneğin, 2012 yılında Arap Baharı sürecinde Suriye krizi bir bölgesel mesele olarak iki ülke arasında odak noktası haline geldiğinde İran ve Türkiye'nin ikili ticaretini olumsuz etkilemeye başladı. Akabinde her iki tarafın birbirlerini güvensiz bir rakip olarak algılamasına neden olup karşılıklı ekonomik işbirliği için adımların atılmasını zorlaştırdı.³⁴⁴

İran ve Türkiye arasındaki ilişkilerin genel çerçevesi, rekabet ve işbirliği karışımı niteliği taşımaktadır. İki ülke arasındaki rekabet özellikle güvenlik ve politik alanlarda görülmekte, işbirlikleri ise daha çok ekonomik konularda yoğunlaşmaktadır. İran-Türkiye arasındaki siyasal ve ekonomik ilişkilerin incelenmesi iki ana özellik göstermektedir. İlk olarak, liberal kurumsalcı yaklaşım çerçevesinde, siyasal ilişkilerin ekonomik ilişkilere oranla yeterince gelişmediği görülmektedir. İkinci olarak, ekonomik ilişkilerde enerji sektörü ve doğal gaz ticareti haricinde uzun vadeli bir işbirliği sektörü güçlü bir şekilde oluşturulamamıştır. Bundan dolayı iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin kısa vadeli ticaret ve yatırım şeklinde sınırlı kalması, uzun vadeli işbirliği konusunda norm oluşturulamamasına neden olmuştur.³⁴⁵ İran-Türkiye arasındaki ekonomik rekabet ve işbirliği, İran'da gerçekleşen İslam devrimi sonrası İran'ın devlet anlayışının değişmesi yön almıştır.³⁴⁶ Bununla birlikte, iki ülkenin de kadim devlet geleneğine sahip olmaları, kurumsal ekonomik işbirliği ilişki oluşturmalarına olanak sağlamıştır. İki ülkenin ilişkileri kriz ve işbirliği arasında sallanırken iki ülkenin genel olarak ekonomik ilişkilerinde düşüş yaşansa bile, uzun vadeli işbirliği için çaba gösterdikleri görülmektedir.³⁴⁷

İran ve Türkiye'nin birbirleriyle olan algıları zaman içinde değiştiği için ekonomik ilişkileri üzerinde etkisi oldu. Bu durumda, iki ülkenin birbirlerini tehdit olarak algıladığında ekonomik işbirliğine zarar verdiği ve bir kurumsal ilişkiden bahsetmenin zor olduğu belirtilmektedir.³⁴⁸ İran ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin uzun

³⁴⁴ Kekevi, s.47.

³⁴⁵ Ghiabi, s.108.

³⁴⁶ Ünver, s.133

³⁴⁷ Tamer, s.28.

³⁴⁸ Betül Özyılmaz, "Türkiye-İran İlişkilerinde Belirleyici Etmen Olarak Karşılıklı Algılar", Soyalp, TAMÇELİK (Editör); **İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye-İran İlişkileri**, Ankara: Gazi Kitabevi, 2014, s.282.

vadeli olarak kurumsal işbirliğine ulaşmasını engelleyen birkaç faktör olduğu söylenmektedir. Bunlar arasında en önemlisi, tarih boyunca süregelen bölgesel jeopolitik krizler ve 2000'li ile beraber ABD'nin İran üzerine uyguladığı tek taraflı ekonomik yaptırımların olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte, İran ve Türkiye 2011 yılında Suriye iç savaşı sırasında dolaylı olarak çatışırken 2017'de Irak Kürt Bölgesel Yönetimi'nin bağımsızlık referandumu sırasında bölgesel bir krize karşı çıkarak işbirliğine girdikleri de görülmüştür.³⁴⁹ Örneğin ticari perspektifinden bakıldığında İran Orta Asya ülkelerine ürün taşıyan Türk tırlarına yüksek transit geçidi uygulamıştır. Öte yandan, Türkiye İran'ın mevsimsel ihracat potansiyeli olan karpuz meyvesine %300'lük bir ithal vergisi uygulamak veya gümrük kapısında bekletilerek bozulmasına neden olarak ticareti engellemektedir.³⁵⁰ Ancak tüm bunlara rağmen, İran ve Türkiye'nin ekonomik ilişkileri iki ülkenin ekonomik dış ilişkilerinde inişli-çıkışlı dönemlerde nisbi bir istikrar ile ilerlemiştir. İran, net enerji ürünleri sağlayıcısıyken Türkiye ise net enerji ihtiyacı olan bir ülkedir. Bundan dolayı İran-Türkiye'nin ekonomik ilişkilerinin rekabet ve işbirliği özelliklerine sahip olduğu belirtilmektedir.³⁵¹

4.2.2.İran-Türkiye Arasında Aktif Ekonomik Temelli Kurumlar

İran ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin ivme kazanmasının temelini her iki ülkenin ticari devlet dış politika tercihlerinde mutabık kalmasıdır. Türkiye'nin Turgut Özal yönetimi döneminde 24 Ocak 1980 Kararları ile edindiği yeni ekonomik sistem ve Irak-İran savaşının Türkiye'ye etkisi onu ticari devlet eğilime yönelmiştir. Aslında bu süreçte İran ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin kurumsallaşması, 1980'li yıllarda İran-Türkiye Ortak Ekonomik Komisyonu'nun kurulmasıyla başlamıştır. Bu komisyonun ana amacı, iki ülkenin ekonomik ilişkilerini farklı alanlarda kümelendirerek özel sektör arasındaki bağı daha aktif düzeye ulaştırmaktır.³⁵² İran ve Türkiye'nin liberal kurumsal ekonomik anlayışları çerçevesinde, 2000'li yılların başından itibaren başlattıkları karşılıklı ekonomik işbirliği uygulamaları, kurumsal işbirliği potansiyellerini artırmıştır. Ancak, ekonomik işbirliğinin sonuçları istenilen düzeye çıkmadığını da söylemek lazım.³⁵³ Bu çalışmanın incelediği 2010-2020 döneminde, İran-Türkiye'nin ekonomik ilişkileri, bir Almanya-Fransa'ya benzer

³⁴⁹ De Neve; s.43.

³⁵⁰ Heidari, s.3.

³⁵¹ Sayın, s.43.

³⁵² Eruysal, s.168.

³⁵³ Karacasulu ve Aşkar Karakır, s.117.

gelişmiş ekonomiye sahip olmadığı başka bir deyişle kurumsal olamadığına açık bir gerçektir.³⁵⁴ Çünkü Almanya-Fransa ülkelerinin 2019 yılı ticaret hacimlerinin toplamı 197 milyar doları aşarken³⁵⁵ aynı yılda İran-Türkiye toplam dış ticaret hacmi ise en fazla 6 milyar 345 milyon dolara ulaşmıştır.

İran ve Türkiye, AK Parti'nin Türkiye'de iktidar olmasıyla 2011 yılında Arap Baharı'nın ve Suriye krizinin başlamasına kadar nispeten ekonomik kurumsal işbirliği oluşturdu. Bu işbirliğinde üç düzey etkili oldu: her iki tarafın iç politikalarının yakınlaşması, bölgesel olarak ciddi bir sorunda çelişkili bakış açıları olmaması ve ardından uluslararası sistemden sonraki seneler kadar olumsuz etkilenmemişlerdir.³⁵⁶ İki ülkenin ekonomik ilişkilerini kurumsalcı liberal ekonomik yaklaşımı çerçevesinde değerlendirildiğinde “dış ticaret hacimleri, karşılıklı yatırım, tercihli ve serbest ticaret antlaşmaları ve birbirleriyle koordineli çalışmaları” gibi belirli parametreler üzerinde incelenmesi gerekiyor.³⁵⁷ İki ülkenin ekonomik ve ticari ilişkilerinde kurumsallaşmaya yönelik adım atmalarında iki tarafın ekonomik kar elde edebileceklerini fark ettikleri görülmektedir. Bu konu, taraflardan birinin uluslararası ekonomik yaptırımlar altında olduğu süreçlerde veya iki tarafın da ekonomik yaptırım altında olduğu zamanlarda özel sektör temsilcilerinin bir şekilde işbirliğine girmek istemesi fırsatını doğurur. Örneğin, İran sermaye menşeli şirketlerin Türkiye'de şube açmalarının amacı, bir yandan Türkiye'nin uluslararası boyutta aldığı pazarına uzmanlaşmalarına olanak sağlamak, diğer yandan da Türkiye'ye yabancı yatırım potansiyelini artırmaktır.³⁵⁸ İran ve Türkiye, 2000'li yılların başından itibaren ekonomik işbirliği kapsamında somut adımlar atmışlardır. Bu ekonomik işbirliği projelerinin gerçekleştirilebilmesi, iki ülkenin farklı durumlardan dolayı çıkarlarının uyuşması sayesinde kendilerine özgün ve uzun vadeli bir ekonomik işbirliği kurma hedefinde olmasıyla mümkün olmuştur. İran ve Türkiye'nin çıkarlarının uyuşmasında, İran'ın ABD'nin tek taraflı hukuksuz yaptırımlarının altında olması ve dünya ile ticaretini eşit şekilde yürütememesi

³⁵⁴ Kemal İnat, "Türkiye'nin Son Dönem İran Politikası: Barış ve Kalkınma İçin Karşılıklı Bağımlılık", s.15.

³⁵⁵The Atlas of Economic Complexity; “Where did Germany export to in 2019” <https://atlas.cid.harvard.edu/explore?country=61&product=undefined&year=2019&tradeDirection=import&productClass=HS&target=Partner&partner=undefined&startYear=1995>, (Erişim Tarihi: 10 Nisan 2021).

³⁵⁶ Kirgöz, s.158.

³⁵⁷ Omid ve Ghalamkari, s.524.

³⁵⁸ Khalejpour, s.21.

nedeniyle diğer ülkelerle özellikle Türkiye ile yeni ekonomik sahaların kurabilmesine fırsat sağladığı görülmüştür.³⁵⁹

Herhangi bir ülke veya ülkelerin bir kurumda veya örgütte başarılı olup olmadığını öğrenmek için, ilgili ülkelerin örgüt/kurum dışındaki aktörlerden ne kadar etkilendiği ile ölçülebilir. Bir kurumda üyelerin ortak çıkar umuduyla hareket etmeleri önemlidir. Kurumdaki aktörler, kurum kapsamında uzun vadeli hedeflere doğru şekilde çıkarlarını sağlamaya çalışabilirlerse kurum başarılı olabilecektir. İran ve Türkiye'nin beraber kurdukları veya dahil oldukları ortak bölgesel kurumların bir eksikliği ise uluslararası sistemin başat güçlerin çeşitli müdahalesine maruz kalması veya müdahalelerine direnememesidir. Bu durum, D-8 ve ya EİT gibi kurumların ABD veya başka başat aktörlerin aldığı kararlara karşı üyelerini etkin şekilde koruyamadığını gösterebilmektedir.³⁶⁰ İran ve Türkiye'nin bölgesel kurumsal yapı olarak ekonomik işbirliği, 1960'lı yılların ilk çeyreğinde İran Pehlevi devleti ile Adnan Menderes devletinden sonra gelen askeri hükümetiyle CENTO kapsamında gerçekleşti. Bu bağlamda, Temmuz 1964 yılında İran-Türkiye-Pakistan üçlüsü Bölgesel İşbirliği Teşkilatı (RCD) örgütünü güvenlik işbirliğinden sonra teknik ve ekonomik işbirliğine kurmasına olanak sağlamıştır.³⁶¹ İran ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerdeki liberal kurumsalcılık veya kurumsallaşma çabalarında, İran-Osmanlı ve modern İran-Türkiye bağlamlarında elde edilen tarihi deneyimler önemli bir faktördür. Bu bağlamda, modern dönemde iki ülke arasında kurulan ekonomik kurumlar veya ortak ekonomik konseyler, iki ülkenin tek taraflı üstünlük kazanma eğilimlerini ortak işbirliği yoluyla kurumsal olarak çözmeyi amaçlamaktadır. Bu durumda, kendine özgü ortak payları olan iki devleti karşılıklı güveni arttırarak özgün kurumsal işbirliği modelleri kurmaya olanak sağlar. Nitekim İran-Türkiye arasında 1979 İran Devriminden sonra kurumlar kapsamında ilk işbirliği modeli Ortak Ekonomik Komisyonu olarak 1983 yılında İran devam edilmiştir.³⁶²

İran ve Türkiye arasında faaliyet gösteren kurumlardan biri, 57 üyeli İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT)'dir. Bu kurum, üyeleri arasında barış ve dostluk ilişkilerini

³⁵⁹ Eruysal, s.148.

³⁶⁰ Elik, s.24.

³⁶¹ Gokhan Cetinsaya, "Essential Friends and Natural Enemies: The Historic Roots of Turkish-Iranian Relations", **Middle East Review of International Affairs**, Vol. 7, No. 3 (September 2003), ss.126-127

³⁶² Elik, s.161.

pekiştirmeyi amaçlayarak 1969 yılında Suudi Arabistan'ın Cidde şehrin'de dışişleri bakanları düzeyinde kurulmuştur. Kurum, diğer devletlerarası veya uluslararası kurumlara benzer bir şekilde, ilgilendiği alanlar konusunda üyeler arasında alınacak kararların süreç içinde aktif istişarelerle alınması gerektiğini savunmaktadır. Ancak, İİT'nin başarılı bir kurum olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Bu durum, ekonomik liberal kurumsalcı yaklaşım ile uyuşmadığı üye devletler arasında siyasi ve ekonomik çıkar hedeflerine ulaşmak için ortak noktalardan bakmadıklarından kaynaklanmaktadır.³⁶³

İki ülkenin etkin olduğu diğer bir kurum Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'dır. Aslında, Kalkınma için Bölgesel İşbirliği Örgütü olarak bilinen ve 1964 yılında İran, Türkiye ve Pakistan arasında kurulan RCD'nin yerini 1979 İran İslam Devrimi sonrasında üye sayısını artırarak kurulmuş bir ekonomik örgüttür.³⁶⁴ Bölgesel İşbirliği Teşkilatı olarak 1964 yılında bilinen RCD, İran, Türkiye ve Pakistan arasında kurulmuş daha sonra ismi Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT) olarak değiştirilmiştir. EİT çerçevesinde üye ülkelerin temin edemedikleri ürünlerin üye ülkelere fiyat ve kalite olarak uygun ise ithal etmektir. Bu adım üye devletlerce pozitif bir gelişme olarak aralarındaki ticaret hacmini uzmanlaştıkları alanlarda ticaret yapmalarından bahsetmiştir. Ancak böyle bir bölgesel işbirliğinde üye devletlerce tek bir gümrük tarife işbirliği antlaşması eksikliği EİT'nin işlevselliğini zedelemiştir. Burada kurumun kendi eksikliği de söz konusundan ötürü ikili ekonomik ilişkilerin dostane geçmişine rağmen 1960'li yıllardan beri kurumsal işlevi bağlamında gelişemediğini sonucuna getirmiştir.³⁶⁵ Bir kurumun içinde yer alan aktörlerin, kurumun çerçevesi içinde işbirliği yapmak yerine çerçeve dışında rekabet etmeleri durumunda, aslında kurumun amacına hizmet etmedikleri açıklanmaktadır. Başka bir sorun ise EİT'in Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra üye sayısını artırmasıdır. İran ve Türkiye haricinde, yeni üyeler hammadde tedarikçisi olup işlenmiş sanayi-zirai ürünler üretemeyen ülkelerdir. Bu durum, EİT üyelerinin kendi aralarında kendi ihtiyaçlarını karşılayamadığı bir yapısal sorunla karşılaştığını göstermektedir.³⁶⁶ EİT, 1985 yılında kuruldu ve 1992 yılında 7 ülkeyi daha dahil ederek toplam 10 üyeye ulaştı. Ancak, EİT'nin 1992'deki genişlemesinden 20 yıl sonra,

³⁶³ Sayın, ss.55-56.

³⁶⁴ Sayın, s.60.

³⁶⁵ Eruysal, s.31.

³⁶⁶ Eruysaş, s.86.

üyelerine amaçlandığı gibi kurumsal ekonomik işbirliği modelini sağlayamadığı görülmüştür. Kemal İnat'a göre, EİT üyeleri arasında AB'ye benzer bir barış ve ekonomik işbirliği zemini oluşturmamanın sebepleri, siyasi sorunların etkisiyle açıklanabilir olduğu belirtmiştir. İran-Türkiye ekonomik ilişkileri açısından, 2010-2020 dönemi boyunca kurumsal bir ekonomik modeli rayında uzun vadeli şekilde ilerleyememiştir. Liberal kurumsalcı açıdan bakıldığında, bu dönemde iki ülkenin bölgesel ve uluslararası krizlerin negatif etkisi karşısında farklı çıkar ve hedeflere yönelmeleri, EİT gibi ortak buldukları bir kurumun normlarına uymadıklarını göstermektedir.³⁶⁷ Aynı durum, İran ve Türkiye'nin aktif oldukları diğer bir işbirliği platformu olan Gelişen Sekiz Ülke Grubu (D-8) için de geçerlidir.

İran-Türkiye arasında önemli bir kurumsal işbirliği grubu olan D-8 Ekonomik Grubu, Türkiye'nin önderliğinde 1997 yılında İstanbul Deklarasyonu çerçevesinde kurulmuştur.³⁶⁸ Bu grup, Türkiye, İran, Bangladeş, Mısır, Endonezya, Malezya, Nijerya ve Pakistan gibi coğrafi olarak birbirine yakın ülkeleri kapsamaktadır. Ayrıca bölgesel ekonomik işbirliğini arttırmayı ve uluslararası gerginliklerin oluşturduğu risk ve tehditleri azaltmayı amaçlamaktadır.³⁶⁹ Grubun faaliyet alanları gıda güvenliği, tarım, ticaret, sanayi, ulaştırma ve teknoloji gibi sektörler odaklanmaktadır. Bunların yanında turizm ve sağlık alanlarına yönelik çalışmalar da devam etmektedir. Üye ülkeleri arasındaki işbirliği sektörel bazda yürütülmekte olup Türkiye sanayi, sağlık ve çevre; Bangladeş kırsal kalkınma; Endonezya yoksullukla mücadele ve insan kaynakları; İran bilim ve teknoloji; Malezya finans, bankacılık ve özelleştirme; Mısır ticaret; Nijerya enerji; Pakistan ise tarım ve balıkçılık alanındaki işbirliği çalışmalarını koordine etmektedir.³⁷⁰ Ancak bu işbirliği platformunun üyeleri arasında ticaret yapabilme gücü konusunda bir tür dengesizlik mevcuttur. Örneğin 2017 verilerine göre Türkiye, Endonezya ve Malezya ülkelerin dünya ile ticaretindeki payları kurumun diğer ülkelere nazaran daha yüksek bir seviyede olmasıdır. Bu noktada İran, Mısır, Nijerya, Bangladeş

³⁶⁷ Kemal İnat, "Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün 30. Yılında Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri", s.8.

³⁶⁸ Sayın, s.83.

³⁶⁹ Tamer, s.15.

³⁷⁰ T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Gelişen Sekiz Ülke (D-8) Teşkilatı", <https://www.mfa.gov.tr/gelisen-sekiz-ulke-d-8.tr.mfa>, (Erişim Tarihi: 01.02.2023).

ve Pakistan'ın dünya ile olan ticaretlerindeki oran diğer üye ülkelere göre istenilen düzeyin altındadır.³⁷¹

İran ve Türkiye arasındaki önemli diğer bir işbirliği mekanizması Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi (YDİK) platformudur. YDİK iki ülkenin başkan ve bakanları düzeyinde gerçekleştirilen bir üst düzey platformdur.³⁷² YDİK'in öncelikli amacı ticaret ve ekonomi alanında işbirliği yapmak olup diğer alanlarda olan siyaset, kültür, bilim, güvenlik, çevre, iletişim ve ulaşım konularında işbirliğinin en üst düzeyde ele alındığı bir platformdur.³⁷³ Bu konseyin kurulmasındaki asıl amaç İran-Türkiye liderlerinin katılacağı toplantılar bağlamında ikili ilişkilerdeki politik ve güvenlik temelli krizleri ekonomik işbirliği mantığıyla kontrol edilebilir hale getirmektir. İlginç bir yan ise konseyin kuruluşu Suriye krizi ve Arap Baharı'nın gerilimli sürecinde, Başbakan Erdoğan'ın Ocak 2014'te yaptığı iki günlük Tahran ziyareti ve yeni seçilmiş İran Cumhurbaşkanı, Hasan Ruhani, döneminde gerçekleşti. Bu görüşmelerden yaklaşık 5 ay sonra, İran Cumhurbaşkanı Ruhani, konseyin ilk toplantısı için Ankara'ya geldi. Bu ziyaret, İran-Türkiye arasında 2011'den bu yana gergin bölgesel krizlerin altında pozitif temasların arttığı ve liberal kurumsalcılığın karşılıklı bulduğu bir dönemi işaret etti. Esasen, bu konseyin amacı, ekonomik işbirliği temeliyle "Güven İnşası" zeminini hazırlamaktır.³⁷⁴ Böylece Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi çerçevesinde karşılıklı olarak gerekli ekonomik sektörlerde uzmanlaşma/kurumsallaşma politikasına evrilebilecektir.³⁷⁵ Bu tür konseyler vasıtasıyla, devletler yurtdışı yatırım ve mali gücünü kendi ülkelerinin özel sektörlerine akıtarak, böylece iki ülkenin ekonomik ve mali bağlantıları güçlenmiş olacaktır.³⁷⁶ Böylece iki ülke arasında özel sektör ve ulus-ötesi aktörlerin daha aktif ve güçlü bir aktör olarak karşımıza çıkmış olacaktır. Örneğin, İran-Türkiye arasında 2015 yılında devreye giren tercihli ticaret antlaşması ekonomik işbirliğine katkı sağlayabilmektedir. Bu bağlamda, 2003-2011 yılları arasında İran-

³⁷¹ Ayberk Şeker, "Türkiye'nin D-8 Ülkelerine İhracat Potansiyelinin Analizi: Panel Çekim Modeli Yaklaşımı", *Academic Review of Humanities and Social Sciences*, Vol.:2, Issue:3, Year:2019, ss.239-240.

³⁷²Türkiye Cumhuriyeti Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, "Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi (YDİK) Toplantısı", <https://ab.csb.gov.tr/yukse-kuzevli-stratejik-konsevler-i-98910>, [Erişim Tarihi: 01.02.2023].

³⁷³ Anadolu Ajansı, "Türkiye-İran Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi'nin 7'nci Toplantısı başladı", <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-iran-yukse-kuzevli-isbirli-ku-nseyinin-7nci-toplantisi-basladi/2640106>, [Erişim Tarihi: 01.02.2023].

³⁷⁴ Tamer, s.25.

³⁷⁵ Sayın, s.60.

³⁷⁶ Omid ve Ghalamkari, s.536.

Türkiye'nin ticaret hacminin 1 milyar dolardan 10 milyar dolara çıkması yapılan kurumsal ekonomik işbirliği girişimlerinin etkisini taşımaktadır.³⁷⁷

4.2.3.Enerji Sektörü

İran, coğrafi konumu nedeniyle Ortadoğu, Orta Asya, Hazar Denizi ve Kafkasya bölgelerine doğrudan bağlantılı olduğundan jeopolitik açıdan önemli bir ülkedir. Ülkenin sahip olduğu zengin enerji ve maden kaynaklarıyla birlikte dünya enerji güvenliği ve transit açısından önemli bir rol oynamaktadır.³⁷⁸ İki ülke arasındaki ilişkilerde dönemselsel olarak farklı faktörler etkili olmuştur. 20. yüzyılda enerji konusu, iki ülke arasındaki stratejik önemini arttırmıştır. İran, dünya çapında en büyük doğal gaz ve petrol rezervlerine sahipken gelişmekte olan Türkiye gibi bir ülkenin öz kaynakları ile enerji ihtiyacını karşılaması yeterli olmadığından, iki ülke birbirine daha bağımlı hale gelmiştir.³⁷⁹ Petrol ticareti iki ülke arasında 1962'de başlarken, doğal gaz ticareti için 1996 yılında imzalanan mutabakatın ilk sevkiyatı 2001 yılında gerçekleşmiştir. Ancak, 1990'larda iki ülkenin karşılıklı ideolojik önyargıları ve özellikle ABD'nin karşı çıkması nedeniyle İran-Türkiye doğal gaz anlaşması imzalanmış ancak gaz sevkiyatı 2000'li yılların başında başlayabilmiştir.³⁸⁰

İki ülke arasındaki doğal gaz ticaretinin anlaşması, 1980'lerde kurulan Sanayi ve Teknoloji Konseyleri'nin görüşmeleri sonucunda 1996 yılında imzalanmıştır. Karşılıklı boru hatların inşası 1999 yılına dek tamamlanmasına rağmen ancak doğal gaz ticaretinin başlangıcı 2001 yılın Aralık ayında başlamıştır.³⁸¹ Doğal gaz işbirliği iki ülkenin karşılıklı bağımlılık esasına göre en önemli somut alanlardan biri olarak devam etmektedir. Bu önemli işbirliği alanı ancak iki ülke arasında sorunsuz olarak kalmayıp 2001-2009 arası ya miktar ya da fiyat konularında anlaşmazlıklar yaşadıkları olmuştur.³⁸² Bu çalışmanın zaman ele aldığı döneme bakıldığında, 2010-2020 dönemi boyunca da iki ülke arasında miktar ve fiyat konularında anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Bununla birlikte, İran ve Türkiye arasındaki doğal gaz ticareti, ABD'nin uyguladığı tek

³⁷⁷ Uzun, s.6.

³⁷⁸ Özbey, s.102.

³⁷⁹ Abdüssamet Pulat, "Türkiye-İran Enerji İlişkileri", (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Kasım 2014, s.1.

³⁸⁰ Abdüssamet Pulat, "Karşılıklı Bağımlılık Teorisi Açısından Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri: 2002-2014", **İran Çalışmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, s.67.

³⁸¹ Elik, s.164.

³⁸² Eraysal, s.134.

tarafli yaptirimlara ragmen basari bir sekilde devam etmistir.³⁸³ Bu durum, Iran-Turkiye ekonomik iliskilerinin olumsuz etkilenmediği tek alandır ve ABD'nin hukuksuz yaptirimlarının dogal gaz ticaretine etkisi sınırlı kalmıştır.

Iran ve Turkiye arasındaki enerji iliskileri, Iran'ın zengin enerji rezervlerine sahip olması ve Turkiye'nin enerji konusunda dışa bagimli olması nedeniyle kısmi karşılıklı bagimlilik niteliğine sahiptir.³⁸⁴ Turkiye hem enerji çok ihtiyacı olan bir ekonomik yapıya sahip olması hem de enerji noktasından dışa bagimli olması nedeniyle uzun vadeli bir enerji arz güvenliği stratejisi kurması gerekmektedir.³⁸⁵ 2017 yılında ABD'nin yaptirimlarının kalkmasıyla Turkiye'nin ikinci en çok petrol aldığı ülke İran olmuştur. Turkiye'nin enerji arz güvenliğini sağlaması gereken bir ülke olmasında bunun temel nedeni vardır. Enerji bakımından bagimli olmasından ötürü uluslararası enerji piyasasının ani fiyat ve doğru bir enerji arz güvenliği politikası uyması gerekmesinde yatmaktadır. Bunun üzerine her zaman arz kaynak çeşitliliği mantığına sahip olması gerekmektedir.³⁸⁶

Iran ve Turkiye arasında enerji iliskilerinde değişken bir ilişki türü görülmektedir. Turkiye'nin dış politika stratejilerinden boru hatlarıyla bölgesel ve uluslararası dogal gaz iletim geçiş güzergâhı ülke hedefinde olup iki ülke enerji geçiş güzergahı olarak kendini görmektedir. Bir taraftan İran kendi zengin enerji kaynaklarını Doğu Asya ülkelerine ulaşmayı hedeflemiştir. Bir taraftan Turkiye ise Orta Asya, Kafkasya ve Ortadoğu'nun enerji kaynaklarının Avrupa'ya ulaşmakta kararlı olmasıdır. Ancak İran sahip olduğu enerji kaynaklarını doğu komşuları ve diğer Asya ülkelerine ulaştırması için karşılaştığı iki engel ile yüz yüze kalmıştır. ABD'nin tek taraflı yaptırım ve aynı şekilde yaptirimlar yüzünden uluslararası enerji işletim şirketlerinin ülkesinde yatırım yapamadığı nedeniyle yetersiz enerji üretim alt yapıya sahip olmasıdır. Turkiye ise her zaman fosil enerji temininde denge politikası yürütmesi gerektiği yani bir "risk-engel" durum ile karşı karşıyadır.³⁸⁷

³⁸³Elik, s.164.

³⁸⁴ Özbey, s.102.

³⁸⁵ Özbey, s.115.

³⁸⁶ Wald, s.140.

³⁸⁷ Ünver, s.132.

Enerji İlişkilerin Biçimi

İki ülke arasındaki ticaret rakamlarına baktığımızda, enerji alanına benzer uzun vadeli ve ağır yatırım konusunda işbirliği dışında yatırım bulunmayıp daha çok kısa vadeli ticaret üzerinde yatırım yapılmıştır. Bu nedenle, iki ülke arasındaki enerji işbirliği, özellikle doğal gaz geçiş boru hatları stratejik önem arz etmektedir. Türkiye, hızlı gelişmekte olan bir ekonomiye sahip olduğundan enerjiye büyük ihtiyaç duymaktadır. Öte yandan, İran büyük enerji rezervlerine sahip olmasına rağmen, sanayi alt yapısını güçlendirmek için sanayi ürünleri ithal etmek zorunda kalmaktadır. Bu nedenle, Türkiye, İran için önemli bir tedarikçi ülke konumundadır. Dolayısıyla, iki ülke arasındaki işbirliğini artırmak için enerji ve sanayi alanlarında uzun vadeli yatırımların yapılması gerekmektedir. Böylece zaman içinde enerji işbirliğinin stratejik önemi artacak ve iki ülke birbirine daha da bağımlı hale gelecektir.³⁸⁸

İran ve Türkiye arasındaki enerji ilişkileri, karşılıklı iradelerin yüksek olması ve iki tarafın birbirlerine ihtiyaç duyması veya çıkarlarının bir noktada birleşmesi ile oluşan bir konu olarak değerlendirilmelidir. Bu konular arasında İran'ın Türk enerji piyasasına doğal gaz satışı, Türkiye'nin enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve uluslararası sistemin hukuksuz baskılarına daha az etki altında kalabilmesi yer almaktadır.³⁸⁹ İki ülke, özellikle ham petrol ve doğal gaz ürünleri alanında işbirliği potansiyeline sahiptirler. Örneğin, 2013 yılı verilerine göre, Türkiye'nin stratejik konumu sayesinde İran ürettiği doğal gazın toplam %10'unu Türkiye üzerinden gönderebilmiştir.³⁹⁰ İran ve Türkiye'nin ekonomik ve diğer ilişkilerinde enerji ticareti her zaman önemli bir rol oynamıştır. Bu durumun nedeni, enerji alanında birbirlerini tamamlayıcı iki ülke olmaları sayesinde karşılıklı bağımlılık ilkesine nispeten olsa bile devam etmesidir. Bir yandan, zengin petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip bir ülke olarak İran, güvenilir satış pazarlarına ihtiyaç duyarken aynı tür enerji mamullerine ihtiyaç duyan ve geçiş güzergahı potansiyeline sahip Türkiye, karşılıklı ilişkilerinde bağımlılık durumunu oluşturabilmektedir. Bu durum, iki tarafın yoğun ve uzun vadeli bir işbirliği girişimine

³⁸⁸ Ghiabi, Ss.92-93.

³⁸⁹ Kirgöz, s.161.

³⁹⁰ Ataallah, Abdi ve diğerler, "تحليل ژئوپلیتیکی روابط ایران و ترکیه در دوره حزب عدالت و توسعه" (Geopolitical Analysis of Iran-Turkey Relations in the AKP Period from the Perspective of Geopolitical Realism), **International Quarterly of Geopolitics**, Volume 17, Issue 61, Bahar 2021, s.39.

zorunlu olduğunu gerektirdiği için Enerji Mutabakat Zaptı anlaşmasını imzalamışlardır.³⁹¹

Petrol Sektörü

İran ve Türkiye arasındaki ticareti etkileyen önemli faktörlerden biri petrol fiyatlarıdır. Hem aşırı düşük hem de aşırı yüksek fiyatlar, iki ülkenin alım gücünü azaltabilir.³⁹² İran'ın petrol ihraç etmesinde son 10 yılda yaşanan durum, dünya Brent petrol fiyatları ve uluslararası yaptırımlarla yakından ilişkilidir. Bu faktörler, İran-Türkiye ekonomik ilişkilerini de olumsuz yönde etkilemiştir.³⁹³ Türkiye'nin iç petrol tüketimi, ürettiğinden çok daha yüksek olduğu için net bir petrol ithalatçısıdır.³⁹⁴ Türkiye, iç petrol tüketimi üretiminden daha yüksek olduğu için net bir petrol ithalatçısıdır. Türkiye'nin ham petrol üretimi yetersiz olduğundan petrol ithalatına bağımlıdır. EPDK'nın 2020 yılı petrol sektörü raporuna göre, Türkiye yaklaşık 29 milyon 368 bin ton ham petrol ithal etmiştir. Türkiye, bu petrolün %29'unu Irak'tan tedarik etmiştir. Diğer tedarikçi ülkeler arasında Rusya, Kazakistan, Suudi Arabistan, Norveç ve Nijerya bulunmaktadır.³⁹⁵

Türkiye'nin 2008-2020 yılları arasında İran'dan petrol ithalatına baktığımızda sabit veya istikrarlı bir ticaret görünümü ortaya çıkmamaktadır. Ancak, doğal gaz ticaretinde miktar ve fiyat konularında yaşanan tüm sorunlara rağmen, iki ülke sabit bir seyir izlemektedir. Petrol konusunda ise bu çalışmanın incelediği dönem bağlamında 2010-2011 yılları arasında İran'ın Türkiye'ye petrol satışı artarken 2011 yılı sonrasında yeniden düşüş yaşanmıştır. Bu düşüşte özellikle İran'a uygulanan uluslararası yaptırımların, Türkiye'nin petrol ithalatını gerçekleştiren rafineri şirketleri üzerindeki etkisi açıklanabilir. İki ülke arasındaki petrol ticareti, 2017 yılında İran'ın KOEP anlaşmasıyla uluslararası nükleer yaptırımlarından muaf olmasıyla yeniden zirveye ulaşma yolunda ilerlemiştir. Fakat 2018 yılı sonrasında ABD'nin KOEP'ten çıkması ve Türkiye dahil 8 ülkeye verdiği geçici muafiyetlerin etkisiyle, özel sektör firmaların ikincil yaptırımların olumsuz etkisinden kaçınmak zorunda kalması nedeniyle İran-Türkiye petrol ticareti yeniden düşüşe geçmiştir. Aşağıdaki tablodan da görülebileceği

³⁹¹ Uzun, s.21.

³⁹² Elik, s.164.

³⁹³ Özbey, İran'a Yönelik Yaptırımlar, s.102.

³⁹⁴ Abdülsammet Pulat, "Karşılıklı Bağımlılık Teorisi Açısından Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri: 2002-2014", s.27.

³⁹⁵ EPDK, "Petrol Piyasası 2020 Yılı Sektör Raporu", Ankara 2011, <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-107/yillik-sektor-raporu>, s.7, (Erişim Tarihi: Mart 2022).

gibi, geçici muafiyetlerin süreleri dolunca Türkiye 2020 yılında İran'dan hiç petrol ithal edemeyecek duruma gelmiştir. EPDK'nın 2020 yılı petrol piyasası raporuna bakıldığında Türkiye'nin 2019 sonrası İran'dan ithal edemediği petrol miktarını özellikle Irak, Rusya, Kazakistan ve Suudi Arabistan ülkelerinden ithal ettiği görülmektedir. Bu bağlamda, petrol ticaretinde liberal kurumsalcılık yaklaşımın unsurlarından uzaklaştığı bir duruma karşılaşmıştır.

Tablo 6: Türkiye'nin 2008-2020 Yılları Arası İnan'dan Ham Petrol İthalat Durumu (Miktar/Ton)

Yıllar	Miktar	Pay (%)
2008	7.800.000	36,00
2009	3.228.000	23,00
2010	7.261.000	43,00
2011	9.287.000	51,00
2012	7.561.000	39,00
2013	5.256.000	28,00
2014	5.194.659	15,96
2015	5.587.624	22,29
2016	6.939.096	17,32
2017	11.492.823	26,94
2018	7.109.530	18,37
2019	2.109.915	4,71
2020	0	0

Kaynak: EPDK, 2010-2020 Yılları Petrol Piyasası Sektör Raporları verilerinden derlenmiştir.

Doğal Gaz Sektörü

Türkiye'nin enerji arzı, özellikle 1990'lı yıllardan itibaren dünya genelinde kullanılmaya başlanan doğal gaz gibi ithal kaynaklara dayanmaktadır. Türkiye, ithal ettiği doğal gazın yarısından fazlasını elektrik üretimi için kullanmaktadır.³⁹⁶

Enerji ithali, Türkiye'nin bağımlılığını artırsa da, ekonomik ve stratejik önemleri bulunmaktadır. Ekonomik boyut, Türkiye'nin elektrik üretiminde büyük ölçüde fosil

³⁹⁶ Abdülsammet Pulat, "Karşılıklı Bağımlılık Teorisi Açısından Türkiye-İnan Ekonomik İlişkileri: 2002-2014", s.22.

yakıtlarla ve özellikle doğal gazla çalışması nedeniyle ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, İran'ın Türkiye ile kara sınırı olması ve İran'dan doğal gaz ithalinin önemi yüksektir. Dolayısıyla, Türkiye bu alanda İran'ı uzun vadeli bir doğal gaz tedarikçisi olarak görmektedir. Diğer önemli ekonomik boyutu ise Türkiye ithal ettiği doğal gazın diğer kısmını hane halkı ve sanayi üretimi kapsamında tüketmektedir. Bu iki etkenin sonucunda Türkiye için doğal gazın güvenli ve sürekli şekilde temin etmesi ekonomik açıdan çok önem arz etmektedir. Türkiye'nin İran ile doğal gaz işbirliğine girmesinin ekonomik boyutu yanında stratejik önemi de arz etmektedir. Genellikle enerji ithalatçısı olan ülkelerin sadece tek bir ülkeden enerji ihtiyacını karşılamayıp tedarikçi ülkelerini olabildiğince çeşitlendirmeye çalışmaktır. Bu bağlamda Türkiye doğal gaza ihtiyacı nedeniyle tedarikçisini hem risksiz hem de dış politika anlamında daha az bağımlı olması amacı ile çeşitli komşu ülkeleri ile yapılmaktadır. Örnek olarak Tebriz-Erzurum doğal gaz boru hattı (İran-Türkiye Doğal Gaz Boru İletim Hattı) bu işbirliği göstergeleri arasında yer almaktadır. Hatta Türkiye'nin birince dış politika önceliği her zaman enerji arz güvenliğini sağlamak olduğunu iddia edilebilir. Bunun sonucunda Türkiye için enerji arz güvenliği bir güvenlik meselesidir. Bu iki boyutu göz önüne alındığında Türkiye, diğer doğal gaz tedarikçilerine göre İran'dan ithal ettiği doğal gazın pahalı olsa bile ama bu iki boyutun etkisi ile İran'dan ithal etmeye devam etmiştir.³⁹⁷ İran ve Türkiye arasında doğal gaz alanında toplamda 2 adet mutabık zaptı imzalanmıştır. Bunun ikincisi olan 17 Kasım 2008 tarihli mutabık zaptı bir önekinin devamı dve daha gelişmiş hali olarak aşağıdaki gibidir,³⁹⁸

- *Türkiye, ...mutabakatta sözü geçen Güney Pars'ın 22, 23 ve 24. fazlarında yaklaşık 12 milyar dolarlık bir yatırım yapacak ve buradaki doğalgaz sahalarının geliştirilmesinde ortak olacak,*
- *Bu fazlardan çıkarılacak doğalgazın % 50'si Türkiye satılacak, kalan kısmı ise Türkiye rotası üzerinden Avrupa 'ya ihraç edilecek,*
- *Türkmenistan doğalgazı İran üzerinden Türkiye'ye taşınacak.*

³⁹⁷ Ghiabi, ss.94-97.

³⁹⁸ Sarıaslan, s.74.

Türkiye'nin doğal gaz tüketimini ele aldığımızda yıllar itibariyle artış kayıt edilmektedir. Örneğin, 1987 yılında Türkiye'nin doğal gaz tüketimi 0.5 milyon Sm³ (Standart Metreküp) iken 2013 yılında %84 artışla 46 milyar m³ seviyesine ulaşmıştır. Yüksek doğal gaz tüketiminin ana nedeni, elektrik üretimi için kullanılan doğal gazın sektörel tüketimidir. Doğal gazın yüksek tüketiminde, elektrik üretimi ardından konut ve sanayi üretimi gelmektedir.³⁹⁹ İran-Türkiye arasındaki enerji işbirliğinin jeopolitiği, iki ülke için ve enerji arzı ile enerji talebi olan bölgeler hususundan kilit rol oynamaktadır. Bu bağlamda, iki ülke arasındaki enerji ticareti özellikle doğal gaz işbirliğinin geleceği, sürdürülebilir bir kurumsal nitelik taşıyarak potansiyel bölgesel işbirliğini de artmaktadır.⁴⁰⁰

İran ve Türkiye, doğal gaz temelli sanayiler bağlamında işbirliği potansiyeline sahiptir. İran'ın sahip olduğu dev doğal gaz rezervleri, Türkiye'ye doğal gazın ham şekilde borular ile ihraç edilebilmesi potansiyeli sunmaktadır. Doğal gaz, çimento, elektrik ve petrokimya gibi sektörlerde üretim payı görünümünden önemlidir.⁴⁰¹ İran'ın 31 trilyon Sm³ doğal gaz rezervi, iki ülke arasında enerji iletimi ve yatırım potansiyelinin olduğunu göstermektedir. Türkiye'nin enerji ihtiyaçlarını karşılamasının yanı sıra bir enerji iletim ülkesi olma potansiyelini de beraberinde getirmektedir. Bu bağlamda, iki ülke arasında önemli işbirliği potansiyel var iken ancak uluslararası ambargolar nedeniyle iki ülkenin karşılıklı bağımlılığına bu noktada etki biçimde kuramamışlardır.⁴⁰²

İran ve Türkiye arasındaki doğal gaz ticareti, ABD'nin tek taraflı yaptırımlarına karşın başarılı bir şekilde devam etmektedir.⁴⁰³ Bu ticaret, hem 2012-2015 yılları hem de 2018 sonrası dönemde ABD yaptırımlarına rağmen olumlu bir seyir göstermiştir. İran doğal gazının Türkiye'ye kesintisiz bir şekilde iletilmesi, Türkiye'nin "Al ya da Öde" antlaşması kapsamında 2026 yılına kadar İran'dan doğal gaz alması gerekmektedir. Türkiye'nin İran'dan alması gereken miktarda doğal gaz almaması durumunda sözü geçen ödeme kapsamında ödemesini yapması gerekmektedir.⁴⁰⁴ İran, Türkiye pazarı ve

³⁹⁹ Abdüssamet Pulat, "Türkiye-İran Enerji İlişkileri", s.34.

⁴⁰⁰ Ghiabi, s.99.

⁴⁰¹ Khalejpour, s.13.

⁴⁰² Eruysal, s.135.

⁴⁰³ Elik, 164.

⁴⁰⁴ Özdemir, s.247.

Avrupa pazarında pay sahibi olarak istikrarlı bir gelir elde etmek için Türkiye'ye doğal gaz ticareti yapmaya bağımlıdır. Türkiye'nin İran doğal gazına ihtiyacı, kendi arz güvenliği açısından önemli olmakla birlikte, bağımlılığını sadece birkaç kaynağa odaklamaktan kaçınarak güvence sağlama hususundan da önemlidir. Sonuç olarak, İran ve Türkiye arasındaki ilişkilerin etkin bir şekilde gelişmesi, enerji ilişkileri özellikle doğal gaz ticareti yoluyla pozitif bir rol oynamaktadır.⁴⁰⁵

İran, dünya doğal gaz rezervlerinde ikinci sırada yer almasına rağmen, potansiyeline kıyasla dünya doğal gaz piyasasındaki payı oldukça düşüktür. Bu nedenle, İran'ın dış politika ve güvenlik politikaları perspektifinden dünya piyasasından geri kalması, doğal gaz konusunda dış pazarlarla istenilen karşılıklı bağımlılık düzeyini oluşturamamasına neden olmuştur.⁴⁰⁶ İran ve Türkiye arasındaki doğal gaz ticareti, her iki ülke için de vazgeçilmez bir konudur ve kurumsal bir ticaret niteliği taşır. İki ülkenin doğal gaz konumunda karşılıklı bağımlılık esasına uygun bir ilişki kurabilecekleri potansiyel, İran'ın zengin doğal gaz kaynaklarına sahip olması, Türkiye'nin doğal gaz tüketiminin giderek artması ve Türkiye'nin Avrupa pazarına iletim ülkesi olmasıdır. İki ülke arasında doğal gaz yatırım ve ticareti için 17 Kasım 2008 tarihinde işbirliği mutabakatı imzalanmıştır. Bu mutabakat kapsamında Türkiye, İran'ın güneyinde bulunan Güney Pars gaz sahasının belli fazlarını işletecek ve çıkarılan toplam 46 milyon metreküp gazın yarısını İran'a, diğer yarısını ise Türkiye'ye gönderecekti.⁴⁰⁷ Ancak, İran'a uygulanan yaptırımlar nedeniyle bu işbirliği girişimi hayata geçirilememiştir. Böylece, 2008 yılı Doğal Gaz Mutabakatı, İran ve Türkiye arasında bir doğal gaz kurumsal işbirliği modeli oluşturamamıştır. Bu mutabakat, İran ve Türkiye'nin ekonomik ilişkileri için liberal kurumsalcı yaklaşımın öngördüğü şekilde bir işbirliği modeli oluşturmayı mümkün kılabilirdi.⁴⁰⁸

Türkiye, kısıtlı enerji ve doğal gaz kaynaklarına sahip olduğu için uzun vadeli tedarik arayışında olması gerekir. Bu bağlamda 1970'lerde artan ihtiyacını karşılamak için ilk doğal gaz ithalatını boru hatları yoluyla gerçekleştirmiştir. 20. yüzyılın son çeyreğinde ise, Rusya ve İran gibi iki önemli doğal gaz kaynağı ülkesinden doğal gaz ithal etmeye

⁴⁰⁵ Houssein Cheraghi ve Rouhollah Talebi-Arani, "نقش انرژی در تحول روابط میان ایران و ترکیه با تأکید بر گاز طبیعی", s.38.

⁴⁰⁶ Shokri Kalehsar; "The Geopolitics of U.S. Energy Sanctions Against Iran", s.117.

⁴⁰⁷ Kemal İnat, "Türkiye'nin Son Dönem İran Politikası: Barış ve Kalkınma İçin Karşılıklı Bağımlılık", s.15.

⁴⁰⁸ Sayın, s.46.

başlamıştır. Daha sonra enerji arzına en az etki edecek diğer alternatif ithal yöntemi olarak BOTAŞ aracılığıyla sırasıyla 1994 ve 1999 yıllarında Cezayir ve Nijerya ülkelerinden Sıvılaştırılmış Doğal Gaz (LNG) yöntemle gaz ithal etmeye devam etmiştir. Bu sayede Türkiye doğal gaz tedarik sepetini genişletmiştir.⁴⁰⁹

**Tablo 7: Türkiye'nin 2010-2020 Yılları Doğal Gaz İthalat Miktarları
(Milyon Sm3)**

Yıllar/Ülke	Rusya		İran		Azerbaycan		Cezayir		Nijerya		Diğer*		Toplam
	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)	Miktar	Pay (%)	
2010	17.576	46,21	7.765	20,4	4.521	11,89	3.906	10,2	1.189	3,13	3.079	8,09	38.036
2011	25.406	57,91	8.190	18,6	3.806	8,67	4.156	9,47	1.248	2,84	1.069	2,44	43.874
2012	26.491	57,69	8.215	17,8	3.354	7,3	4.076	8,88	1.322	2,88	2.464	5,37	45.922
2013	26.212	57,9	8.730	19,2	4.245	9,38	3.917	8,65	1.274	2,81	892	1,97	45.269
2014	26.975	54,76	8.932	18,1	6.074	12,33	4.179	8,48	1.414	2,87	1.689	3,43	49.262
2015	26.783	55,31	7.826	16,1	6.169	12,74	3.916	8,09	1.240	2,56	2.493	5,15	48.427
2016	24.540	52,94	7.705	16,6	6.480	13,98	4.284	9,24	1.220	2,63	2.124	4,58	46.352
2017	28.690	51,93	9.251	16,7	6.544	11,85	4.617	8,36	1.344	2,43	4.804	8,7	55.250
2018	23.642	47,02	7.863	15,6	7.527	14,97	4.521	8,99	1.668	3,32	5.061	10,2	50.282
2019	15.196	33,61	7.736	17,1	9.585	21,2	5.678	12,5	1.756	3,88	5.260	11,6	45.211
2020	16.166	33,59	5.321	11,0	11.54	24,00	5.573	11,5	1.358	2,82	8.159	16,9	48.126
TOPLAM	257.677	49,93 %	87.534	16,93 %	69.853	13,53 %	48.823	9,46 %	15.033	2,91 %	37.094	7,18 %	516.011

Kaynak: EPDK; 2020 Yılı Doğal Gaz Piyasası Sektör Raporu, S.10

* 2020 yılına kadar Spot LNG ithalatının yapıldığı ülkeler

Yukarıdaki tabloya göre, İran 2010-2020 döneminde Türkiye'nin ikinci doğal gaz tedarikçisi konumunda olup ortalama olarak Türkiye'nin yaklaşık %17 ihtiyacını karşılamaktadır. Bu dönem boyunca Türkiye, yıllık olarak 8 ile 9 milyar Sm3 arasında doğal gaz ithal etmiştir. 2020 yılı EPDK doğal gaz faaliyet raporuna göre, Türkiye 2016-2020 döneminde yıllık ortalama 48 milyar 600 milyon Sm3 doğal gaz tüketmiştir. Türkiye'nin doğal gaz ihtiyacının neredeyse tamamını ithal ettiği ancak cüzi iç doğal gaz üretimi olduğu belirtilmiştir. Rapora göre, Türkiye'nin doğal gaz tüketimi öncelikli

⁴⁰⁹ EPDK; "2020 Yılı Doğal Gaz Piyasası Sektör Raporu", Ankara 2021, , <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-94-1007/dogal-gazyillik-sektor-raporu>, s.8, [Erişim Tarihi: Mart 2022].

olarak konut, sanayi ve dönüşüm sektörleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Türkiye için doğal gaz tüketimi özellikle sanayi üretimi ve hane halkı tüketimi için son derece önemlidir.⁴¹⁰ Tabloda dikkat çeken bir diğer önemli nokta ise, Türkiye'nin Azerbaycan'dan ithal ettiği doğal gazın, Rusya ve İran doğal gaz paylarına yaklaştığıdır. İncelenen zaman diliminde, her iki ülkenin doğal gaz sektöründe fiyat, miktar ve yaptırımların etkisi altında olumsuzluklar yaşandığı tespit edilmiştir. Bu sorunlar nedeniyle, Türkiye önemli miktarda LNG şeklinde doğal gaz satın aldığı Katar ve ABD gibi ülkelere ithal etmeye başlamıştır.⁴¹¹ Bununla birlikte, İran-Türkiye arasında coğrafi yakınlık ve enerji konusunda tamamlayıcı potansiyel, boru hatları yoluyla doğal gaz ticaretinin önemli olduğunu göstermektedir. Genel olarak, İran-Türkiye arasındaki doğal gaz ticareti, istenen düzeyde işbirliği artmasa da, her iki taraf için son derece önemli, tamamlayıcı ve uzun vadeli işbirliği için liberal kurumsalcılığın karşılık bulduğu bir yapı olarak sunulabilecektir.

Sorunlar (Fiyat - Yaptırımlar - Miktar)

2001 yılından itibaren İran-Türkiye arasında gaz ticareti başlamış olmasına rağmen her yıl sorunlar yaşanmıştır. Bu sorunlar arasında 2002-2006 yılları arasında Türkiye'nin doğal gazın teknik özelliklerine uymadığını ve yeniden müzakere edilmesini talep ettiği bir durum yer almaktadır. Ancak İran tarafı bu müzakerelerin temelinde Türkiye'nin doğal gaz fiyatında indirim talebi olduğunu düşünmüştür. Ayrıca 2006 yılında İran, sert bir kış yaşaması nedeniyle doğal gaz akışını durdurmuştur (uzun vadeli hesaplamalarında öngörülmezlik durumu). Ellen R. Wald's'a göre, 2007 İran-Türkiye doğal gaz Mutabık Zabtı'nın sonuçsuz kalmasının en önemli sebebi, İran Anayasası'nda yer alan "Yabancı Gerçek ve Tüzel Kişilerin" gayrimenkul edinmelerine izin verilmemesi maddesi olarak iddia etmesidir. Bu noktada özel sektör veya yabancı şirketlerle yapılan sözleşmeler, "geri satın alma" koşuluna tabidir ve yabancı şirket, yatırımını tamamladıktan sonra kar payını aldıktan sonra herhangi bir özel mülkiyet hakkına sahip olamaz. Bu nedenle, yabancı yatırımcıların uzun vadeli anlaşmalar yapmaları, liberal kurumsal bakış açısından işbirliğine engel oluşturmaktadır. Ancak Wald'ın iddia ettiği nokta ise genel olarak İran'da yabancı özel sektöre ait bir firmanın İran'da yatırım yapılmasında risk ile karşılaşabileceğini dile getirmesidir. Bu konu

⁴¹⁰ EPDK; "2020 Yılı Doğal Gaz Piyasası Sektör Raporu", Ankara 2021, s.vii, <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-94-1007/dogal-gazyillik-sektor-raporu> (Erişim Tarihi: Mart 2022).

⁴¹¹ EPDK; "2020 Yılı Doğal Gaz Piyasası Sektör Raporu", s.20.

BOTAŞ ile Ulusal İran Doğal Gaz Şirketi'nin arasında iki devlet şirketi ile alakalı bir durum için geçerli değildir. Çünkü böyle önemli anlaşmaların iki devlet şirketi arasında imzalanmıştır.⁴¹² Türkiye'nin 2012-2015 döneminde ABD ve BM'nin İran'a uyguladığı yaptırımların etkisiyle Türkiye ve diğer 8 ülke bu dönemde yaptırımlardan muaf tutulmalarına rağmen, İran'dan ithal ettiği ham petrol miktarı önemli ölçüde azaldı. Bu durum, Türkiye'de arz açığı sorununa yol açtı ve arz güvenliğini sağlamak için tedarikçi ülke sayısını arttırmaya yönlendirdi. İran açısından ise, pazar kaybı ve güvenli olmayan tedarik ülkesi imajıyla karşı karşıya kaldı. Örneğin, Türkiye'nin 2011 yılında tedarikçi ham petrol ülke sayısı 8 iken, 2017'de 13 ülkeye yükseldi.⁴¹³ Sonuç olarak, iki taraf arasındaki doğal gaz ticaretinde yaşanan sorunlar, karşılıklı güvensizlik, politik baskılar ve İran'a karşı artan yaptırımlar nedeniyle, doğalgaz ilişkilerinin etkin şekilde gelişmesine engel olmaktadır.⁴¹⁴

Fiyat

2014 yılında Türkiye, İran'ın doğal gazını Rusya ve Azerbaycan'dan aldığına göre büyük oranda pahalıya ithal ettiği için İran'dan indirim talep etmiştir. Türkiye, İran'dan 1000 Sm³ doğal gazı 490 dolar fiyatla aldığını bu rakamın Rusya'dan 335 dolar, Azerbaycan'dan ise 425 dolar olduğunu iddia etmiştir. İki ülke 2014 yılında doğal gaz fiyatı konusunda karşılıklı görüşmeler yapılmış ancak bir sonuca ulaşamamıştır. Bir sonraki aşama ise Şubat 2014 yılında iki ülke Uluslararası Tahkim Divanı'na (UTD) başvurarak iki konu ile alakalı birbirinden şikâyetçi olmuşlardır. Bunlar, ilk olarak Türkiye'nin İran'dan doğal gazı eksik teslim ettiği ve ikincisi, İran'ın doğal gaz bedelinin yüksek olması ve indirilmesi gerektiği böylece Türkiye'ye zarar verdiği konusudur. Kasım 2014'te açıklanan mahkeme kararının ilk aşamasında Türkiye'nin eksik gaz aldığı haksız bulunmuştur.⁴¹⁵ Davanın ikinci aşamasında ise Türkiye, İran'dan aldığı doğal gaz bedelinin %35 indirimle düşürülmesini talep etmiştir. Ancak nihai karar Türkiye'nin

⁴¹² Ellen R Walds, s.141.

⁴¹³ Özdemir, s.245.

⁴¹⁴ Pulat, "Karşılıklı Bağımlılık Teorisi Açısından Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri: 2002-2014", s.79.

⁴¹⁵ Kemal İnat, "Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün 30. Yılında Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri", ss.23-24.

tam istediği gibi olmayarak %13,50 oranında bir indirim yapılması yönünde olmuştur.⁴¹⁶

Yaptırımlar

İran-Türkiye enerji ilişkilerinde, uluslararası yaptırımlar iki ülkenin ticari ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Bu durum petrol ve doğal gaz sektörü de dahil olmak üzere iki ülkenin enerji ilişkilerini etkilemiştir. Örneğin, Türkiye'nin en büyük petrol işletmecisi olan TÜPRAŞ, ABD'nin KOEP'ten çıkması sonrasında İran'a karşı uyguladığı tek taraflı yaptırımları aşamalı olarak uygulamaya koymuştur. Bu gelişme doğrultusunda, Türkiye İran'dan petrol alımı konusunda muafiyet alabilmek için ABD ile müzakere etmiştir. Ancak, ABD'nin İran'a yönelik yaptırımlarının artmasıyla dünya petrol fiyatları Ekim 2018'de hem ithalatçı hem de ihracatçı ülkeler için fiyat noktasında düşme ve artmalara sebebiyet vermiştir.⁴¹⁷ Bu minvalde, bir özel firma olarak TÜPRAŞ, İran'dan petrol alımını azaltarak Irak, Rusya ve Suudi Arabistan'dan ithal ve ikameye başlamıştır. Öte yandan tabii İran, Türkiye ile petrol ticaretlerini kaybetmeden işbirliğinin devam etmesi için iki ülkenin yerli para ile ticaret yapması, İran'ın petrol sevkiyatında TÜPRAŞ'a petrol tankerlerin taşımacılığı için İran sigortası ile teminat vermesi ve ödemelerin taksitlendirilmesi gibi mekanizmalar önermiştir.⁴¹⁸ Ancak bu konuda Türkiye, ABD yaptırımlarına her zaman eleştirilip uymayacağına ifade etmesine rağmen TÜPRAŞ'ın Mayıs 2018 tarihinden sonra İran'dan petrol ithalatı giderek düştüğünü tespitine varılmıştır. Tabii yaptırımlar sadece iki ülkenin petrol ticaretine etkilenmemiş daha önce değinildiği üzere liman işletmecisi ve nakliye şirketlerine başka bir değişle ulus-ötesi ilişkilerine kötü etkilemiştir.⁴¹⁹ Bu bağlamda baktığımızda iki ülkenin ekonomik ilişkileri dönemden döneme kurumsal ekonomik işbirliği çerçevesinde yerleşmişken dönemden döneme yerleşmediği de olmuştur.

Miktar

Türkiye, 2001 yılından bu yana İran'dan yıllık yaklaşık olarak 10 milyar metreküp doğal gaz ithal etmektedir. İki ülkenin ithalat sözleşmesi "Al ya da Öde" (take or pay) yöntemi

⁴¹⁶ Shana News Agency, "همه ارکان کشور از پرونده اختلاف گازی ایران و ترکیه مطلع هستند", (Ülkenin Tüm Organları İran-Türkiye Doğal Gaz İhtilaf Dosyasından Haberdar), 03 Temmuz 2017, <https://www.shana.ir/news/277118> [Erişim Tarihi: 01 Ocak 2020].

⁴¹⁷ Özbey, s.116.

⁴¹⁸ Kılıç Buğra Kanat ve Büşra Zeynep Özdemir, "ABD'nin İran Yaptırımları ve Müttefikleri ile İlişkileri", İnat, Kemal; Burhanettin, Duran [Editörler]; **İran Yaptırımları: Hukuksal Boyut Bölgesel ve Küresel Yansımalar Türkiye'ye Etkileri**, SETA Kitaplar, Ağustos 2019, İstanbul, s.98.

⁴¹⁹ Özbey, s.102.

üzerinde kurulmuştur. Ancak İran'a karşı ambargolar ve bunun sonucundan doğan doğal gaz altyapısının yeterince gelişmediği için bu miktarı 10 milyar metreküpten fazla olamamaktadır.⁴²⁰ Bu durumun Türkiye bakımından ise doğal gaz ithalatını coğrafi konum ve İran ile yaptığı sözleşme yöntemi kapsamı gereği İran'dan yapması gerektiği anlamına gelmektedir.⁴²¹ Bu konu iki ülkenin petrol ticaretinde de hemen aynı sorunlarla olması Türkiye açısından İran'dan petrol ithal etmeyi devam etmesi durumunda Türkiye-ABD ilişkilerine zarar vereceği anlamını taşımaktadır. Bu olası zararlardan biri Türkiye-ABD ilişkilerindeki ihracat-ithalatındaki düşüşüne neden olabilmesidir. Bu bağlamda, ABD'nin Trump yönetimin Türkiye'den ithalatını azaltmasıdır sonucunu getirilerek Türkiye'nin ABD ile ticari ilişkilerinde güç ve bağımlılık düzeline analiz edildiğinde Türkiye lehine çok faydalı bir durum olmadığı için İran ile petrol ve doğal gaz ticaretinde düşüşe neden olmuştur.⁴²² Başka bir tabirle Türkiye'nin ABD ile olan ekonomik-siyasi ilişkilerindeki kar oranı, İran ile olan kar oranına nisbi açıdan ağır basması, Türkiye-İran işbirliğinde aksaklık oluşturabilme riskine neden olabilir. Türkiye 2018 yılın son 5 ayında doğal gaz alım verilerine bakıldığında Kasım ayı ABD yaptırımların sonrası bile İran'dan doğal gaz ithal etmiştir. Bu durumdan İran'ın doğal gaz sektörünün yaptırımlara dâhil olmadığını işaret etmektedir. Ayrıca, İran-Türkiye doğal gaz ticareti boru hattı aracılığıyla yapıldığı için engellenmesi zor bir meseledir.⁴²³

4.2.4. Turizm Sektörü

Turizm, iki ülke arasında kurumsal ekonomik işbirliğine katkı sağlayabilecek önemli sektörlerden biridir. İki ülkenin coğrafi yakınlığı, karşılıklı vize muafiyeti ve önemli şehirleri arasında doğrudan uçuş olması, turizm alanında işbirliği fırsatları oluşturmuştur.⁴²⁴ İranlı turistlerin Türkiye'ye seyahat etme oranı yüksektir, ancak Türk vatandaşlarının İran'a seyahat etme oranı düşüktür. İran'ın yeterli otel altyapısına sahip olmaması, bu alandaki denge ve işbirliğinin oluşmasını engelleyen bir faktördür. Ancak,

⁴²⁰ Özdemir, "İran Yaptırımları: Türkiye-İran Enerji İlişkilerine Etkileri"; s.21.

⁴²¹ Özdemir, "İran Yaptırımları: Türkiye-İran Enerji İlişkilerine Etkileri", s.22.

⁴²² Özdemir, "İran Yaptırımları: Türkiye-İran Enerji İlişkilerine Etkileri", s.25.

⁴²³ Botaş 2019 Faaliyet Raporu, 2019, <https://www.botas.gov.tr/uploads/Sayfaresim/745066-Almanak-Son-26-Subat-1-Baski.Pdf>, s.5.

⁴²⁴ Sayın, s.87.

Türk iş insanlarının İran'da otel yapım projelerine yatırım yapması, İran devletinin sağlayacağı teşviklerle birlikte, önemli bir işbirliği fırsatı sağlayabilir.⁴²⁵

Dünya Turizm Örgütü (DTÖ) verilerine göre İran 2010-2020 yılları arasında yaklaşık 53 milyon yabancı turist ağırlarken aynı dönemde Türkiye yaklaşık 413 milyon yabancı turist ağırlamıştır. Bu veriler Türkiye'nin, İran'a kıyasla turizm alt yapısı ve ağırlama kapasitesinin 4 kat daha büyük olduğunu göstermektedir. DTÖ'nün verilerine göre, sadece 2019 yılında Türkiye'yi ziyaret eden yabancı turist sayısı yaklaşık 52 milyon iken bu rakam İran'ın 10 yılda ağırladığı yabancı turist sayısına eşdeğerdir.⁴²⁶ Bu nedenle, İran ve Türkiye arasında, Türkiye'nin İran'a turizm alanında tecrübe kazandırabileceği ve İran'da doğrudan yatırım yapabileceği bir alan mevcuttur.

Tablo 8: İran-Türkiye Karşılıklı Turist Ziyaret Oranları

*Turist olarak İran'ı Ziyaret Eden Türk Vatandaşları ⁴²⁷	Yıllar	Turist olarak Türkiye'yi Ziyaret Eden İran Vatandaşları ⁴²⁸
301.581	2010	1.885.097
.293.683	2011	1.879.304
258.072	2012	1.186.343
203.039	2013	1.196.801
425.817	2014	1.590.664
446.935	2015	1.700.385
415.011	2016	1.665.160
573.849	2017	2.501.948
947.033	2018	2.001.744
1.002.268	2019	2.102.890
83.065	2020	385.762

Tablo Kaynakları;

- 1) İran Kültürel Miras, Turizm ve El İşi Sanatları Bakanlığı 2015-2020 Faaliyet Raporları, (Ministry of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts-MCTH), <https://www.mcth.ir/documents/EntryId/79>.
- 2) İran'ın seçili Uluslararası Turizm Oranları Raporu 1394 Yılı (2015), Yayınlama Yılı Mart 2016, İran Kültürel Miras, Turizm ve El İşi Sanatları Bakanlığı, <https://static2.tinn.ir/servev2/v4GBHzBz1lfh/hhF3zQUm1m4./%D9%85%D9%86%D8%AA%D8%AE%D8%A8+%D8%A2>

⁴²⁵ Ataallah Abdi ve diğerler, s.40.

⁴²⁶ Dünya Turizm Örgütü Veri Bankası 145 En Önemli Turizm Rotaları Raporu (World Tourism Organization Tourism Statistics Database), <https://www.unwto.org/tourism-statistics/key-tourism-statistics>.

* İran Güneş Yılı Takvimine göre değerlendirilmiştir. Örnek olarak İran'ın 1398. Yılı, Miladi Takvime göre 20 Mart 2019 – 20 Mart 2020 Tarih aralığını kapsayarak dolayısıyla genel olarak 2019 yılına tekabül etmektedir. Bu doğrultuda verilen veriler Miladi takvimine göre az eksiklikle hemen yakındır.

⁴²⁷ İran Kültürel Miras, Turizm ve El İşi Sanatları Bakanlığı 2015-2020 Faaliyet Raporları Belgeleri, وزارت میراثفرهنگی، صنایع دستی و گردشگری <https://www.mcth.ir/documents/EntryId/79> VE

(İran'ın seçili Uluslararası Turizm Oranları Raporu 1394 Yılı (2015), Yayınlama Yılı Mart 2016, İran Kültürel Miras, Turizm ve El İşi Sanatları Bakanlığı, <https://static2.tinn.ir/servev2/v4GBHzBz1lfh/hhF3zQUm1m4./%D9%85%D9%86%D8%AA%D8%AE%D8%A8+%D8%A2%D9%85%D8%A7%D8%B1+%DA%AF%D8%B1%D8%AF%D8%B4%DA%AF%D8%B1%DB%8C+%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86.pdf>.

⁴²⁸ Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği'nin 2022 tarihli Turizm Pazar Raporu (TÜRSAP), 2006-2021, <https://www.tursab.org.tr/turkiye-turizm-istatistikleri/milliyetlerine-gore-gelen-yabanci-ziyaretciler>.

- <https://static2.tinn.ir/servev2/v4GBHzBz1lfh/hhF3zQUm1m4./%D9%85%D9%86%D8%AA%D8%AE%D8%A8+%D8%A2%D9%85%D8%A7%D8%B1+%DA%AF%D8%B1%D8%AF%D8%B4%DA%AF%D8%B1%DB%8C+%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86.pdf>. İran'ın seçili Uluslararası Turizm Oranları Raporu 1394 Yılı (2015), Yayınlama Yılı Mart 2016, İran Kültürel Miras, Turizm ve El İşi Sanatları Bakanlığı, <https://www.tursab.org.tr/turkiye-turizm-istatistikleri/milliyetlerine-gore-gelen-yabanci-ziyaretciler>.
- 3) Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği'nin 2022 tarihli Turizm Pazar Raporu (TÜRSAP), 2006-2021, <https://www.tursab.org.tr/turkiye-turizm-istatistikleri/milliyetlerine-gore-gelen-yabanci-ziyaretciler>.
- 4) Bayram Sinkaya; "Turkey-Iran Relations After JDP", s.62.

İran ve Türkiye arasındaki karşılıklı turistik ziyaretler iki ülkenin ticari ilişkilerine benzer şekilde dengesizlik göstermektedir. Yukarıdaki tabloya göre, İran'dan Türkiye'ye ziyaret eden turist sayısı, Türk vatandaşlarının İran'a yaptığı ziyaretlere kıyasla 3 ila 4 kat daha fazladır. Ancak, 2020 Kovid-19 pandemi öncesi yıllara kıyasla Türk vatandaşların İran'a yaptığı ziyaret sayısında artış görülmüştür. Bu nedenle, iki ülke arasında turizm sektöründe yatırım yapılması ve turist sayısının artırılması uzun vadeli işbirliğini gerektirir. Ayrıca, uluslararası yaptırımların olumsuz etkilerinden mümkün olan en az şekilde etkilenen bir alan olarak da değerlendirilebilir.

4.2.5. Kurumsal Ekonomik İşbirliği Anlaşmaları

İran ve Türkiye arasında son yıllarda ticaret niteliği açıdan 3 önemli anlaşma mevcuttur.⁴²⁹ Bunlar sırayla

- 2005 yılında onaylanan Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşmasıdır. Bu anlaşma kapsamında iki devlet karşılıklı özel sektör yatırımlarının kar oranını tahsil etmesi ve yatırımların gerçekleşmesi için yeterince teşvik ve projelerin kamulaştırılmaması için destek verecektir.
- 2006 yılında uygulamaya başlayan Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması. Bu kapsamla Türk vatandaşların İran'da elde ettikleri gelirden Türkiye devletinin tek vergi alma merci olarak sayılmaktadır. Aynı şekilde İran vatandaşlarına için de İran devleti geçerlidir.
- 2015 yılında devreye giren Tercihli Ticaret Anlaşması (TTA) konusudur. Bu anlaşma bu çalışmanın teorik çerçevesi açıdan oldukça önem sahibidir. 1 Ocak 2015 tarihinde devreye giren TTA aslında iki ülkenin kademeli olarak tam serbest ticaret seviyesine ulaşılması için gümrük vergi oranlarını azaltmak, ticaret sınırları ortadan kaldırmak ve ticarete tabi ürün çeşitliğini artırmak hedefleri barındırmaktadır. Bu anlaşmanın önemli bir maddesi ise iki tarafın ürünleri diğer tarafa ithal edildiğinde tüm satış, dağıtım ve

⁴²⁹ DEİK, TİM ve KPMG, s.21.

kullanılmasıyla ilgili esas ve süreçleri kanunen yerli ürünler olarak sayılmaktadır.

İki ülkenin ekonomik işbirliği anlaşmalarını, liberal kurumsalcı yaklaşım çerçevesinde değerlendirmek için, ilgili anlaşmaların sürekli olarak işlevini taşıması ve iki ülkenin ticaretinde olumlu etkisi ile ölçülebilir. Örneğin, Çifte Vergilendirme Önleme Anlaşması ve TTA gibi anlaşmalar, iki ülke arasındaki ikili ticarete tabi ürünlerin çeşitlendirilmesi ve gümrük ithal vergilerinin karşı taraf için indirilmesi gibi adımları içermektedir.⁴³⁰ TTA kapsamında iki ülke arasında ikili ticarete tabi ürünlerin çeşitlendirilmesi amacıyla iki taraf belli ürünlerin gümrük ithal vergisini karşı taraf için indirilmesi konusudur. Bu anlaşma iki ülke arasında 2014 Ocak tarihinde imzalanmıştır. Böyle bir girişimin iki taraf açısından bakıldığında belli bir ekonomik seviye ve gelişmişlik düzeyine geldiklerine nitekim kurumsal bir ekonomik ortaklığı düzeyine vardıklarını göstermektedir.⁴³¹ Bu anlaşmalar, iki taraf açısından bakıldığında, belirli bir ekonomik seviye ve gelişmişlik düzeyine ulaşıldığını ve kurumsal bir ekonomik ortaklığa varıldığını göstermektedir.⁴³² Ayrıca TTA anlaşması iki tarafın avantajlı olduğu özel sektörün ürünlerini karşı tarafa daha uygun bir gümrük tarifesiyle satması amacıyla.⁴³³

4.3. Devlet İçi Faktörü

İran ve Türkiye'nin kurumsal ekonomik işbirliği konusunda, siyasal engellerin dönemsel olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bu engellerin analizi için içsel, bölgesel ve uluslararası sistem düzeylerine bakılması gerekmektedir. İki ülkenin iç gelişmeleri bağlamında ortaya çıkan iç kaynaklı siyasal sorunlar, kurumsal ekonomik işbirliğine zarar vermiştir. Örneğin, 1980'lerde Turgut Özal'ın hükümetinde İran ile ekonomik işbirliği, dış politika eğilimine tercih edilmiştir. Ancak Özal sonrası dönemde farklı bir yaklaşım sergilenmiştir. 1990'lı yıllardaki koalisyon hükümetleri döneminde, aralarındaki rekabet nedeniyle Refah Partisi başkanı ve Başbakan Necmettin Erbakan'ın İran İslam Cumhuriyeti ile ekonomik işbirliği yaklaşımı, Türkiye'nin İslam Cumhuriyeti değerleri kapsayan İran'la fazladan yakınlaşmasını tehlike unsuru olarak

⁴³⁰ Elik, s.173.

⁴³¹ Kirgöz; s.163.

⁴³² DEİK, "İran Ülke Bülteni 2017", s.5.

⁴³³ Omidi ve Ghalamkari, s.540.

değerlendirilmiştir. Bu nedenle, 28 Şubat Darbesi kapsamında iç siyasal bir sorun dışsal bir kılıf verilerek Erbakan'ın iktidardan düşürülmesine neden olmuştur.⁴³⁴

İki ülkenin 2000'li yıllarda özellikle AK Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte gelişmesinin temel faktörlerinden biri, özellikle siyasi ve ekonomik liderlerin dış politika anlayışlarıdır.⁴³⁵ İki ülke liderlerinin girişimi, ekonomik ilişkilerin gelişmesinde, ticaret hacminin artmasında ve kurumsal ekonomik işbirliğinin temellerinin güçlenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü herhangi bir ekonomik işbirliği rejimi, olsa da olmasa da, kilit pozisyonundaki liderlerin kararlılığı ve görüşleri iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin oluşumunda oldukça önemlidir. Örneğin, AK Parti'nin temel dış politika ideolojisini oluşturanlardan Ahmet Davutoğlu'nun 2009 yılında dışişleri bakanı olarak seçilmesi, AK Parti'nin yeni ve bölgesel anlamda bütünleştirici bir dış politika yönü benimsemesine katkıda bulunmuştur.⁴³⁶ Türkiye'nin 1990'lardan 2000'lere kadar olan dönemde ekonomik durumunun olumlu yönde seyretmesi, 1980'lerde Özal'ın yeni ekonomik sistemi getirmesi ve 2000'lerde Kemal Derviş ve Ahmet Davutoğlu'nun Türkiye'nin sırasıyla finans ve dış politikasını yeni ekonomik norm ve değerlerle çerçevelemesi gibi lider faktörlerinin önemli bir rol oynadığını fark edebiliriz.⁴³⁷

4.3.1. Türkiye'nin AK Parti İktidarının Politik ve Ekonomik Çerçevesi

Türkiye'nin AK Parti hükümeti tarafından izlenen dış politikanın bazı kesimlerce "Yeni-Osmancılık" olarak adlandırılmasıyla yeni boyutlar kazandığı söylenebilir. Ahmet Davutoğlu'nun "Stratejik Derinlik" yaklaşımı çerçevesinde AK Parti'nin yeni siyasi elitleri, Türk dış politikasını eski hükümetlerden farklı olarak Ortadoğu bölgesine özel bir ilgiyle ele alarak Türkiye'nin bölgesel bir rol modeli olmasını amaçlamışlardır. Bu bağlamda, Türkiye, Ortadoğu ve Doğu ülkeleriyle tarihi, kültürel ve ekonomik bağlarını güçlendirerek karşılıklı ilişkilerini geliştirmeyi hedeflemiştir.⁴³⁸

2002 yılının sonlarında AK Parti'nin tek parti olarak iktidara gelmesi, Türkiye'nin ekonomik zorluklarla karşı karşıya kaldığı bir dönemi yaşadığına işaret etmektedir. Bu

⁴³⁴ Kemal İnat, "Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün 30. Yılında Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri", s.9.

⁴³⁵ Eruysal, s.144.

⁴³⁶ De Neve; s.45.

⁴³⁷ Omid ve Ghalamkari, s.546.

⁴³⁸ Dehboneh Rouhi, s.124.

durum, Türkiye'nin Özal dönemindeki ekonomik temelli devlet ve yönetim tarzının ortaya çıkmasına benzerlik göstermektedir. AK Parti hükümetinin temel hedeflerinden biri, uluslararası liberal ekonomiye dayalı kurumlara uyum sağlamak ve bu doğrultuda hareket etmektir.⁴³⁹ AK Parti'nin dış politikası, ekonomik modelinin ihracata dayalı ekonomik gelirler üzerine kurulmasıyla birlikte önem kazanmıştır. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte, Türkiye ve İran gibi ülkelerin uluslararası politikada daha fazla manevra alanına sahip olduğu gözlenmiştir.⁴⁴⁰ AK Parti'nin dış politikasındaki yeni vizyonun temelinde, iki önemli faktör yer almaktadır. Bunlardan ilki, özellikle İslam kimliği ve yoğun Müslüman nüfusu olan Ortadoğu devletleriyle ilişkilerin düzenlenmesi olmuştur. Diğer bir faktör ise, Türk özel sektörünün çoğunluğunun uluslararası işbirliği faktörü olarak AK Parti'yi desteklemesiyle birlikte, dış politikada yeni pazarlara açılma fırsatları doğmuştur. İhracata dayalı ekonomik sistemin özellikle komşu ülkelerle iyi politik ilişkilerin kurulmasına neden olduğu da görülmektedir.⁴⁴¹

AK Parti ile birlikte, İran ile Türkiye arasındaki ilişkilerde ekonomik ivme, dış politika oluşturmasında güvenlik-askeri eğilimlerin yerini almıştır. Bu nedenle, ticari ve özgür eğilimleri önceleyen aktörlerin yer edinmesi oldukça önemlidir. Çünkü devletler artan ekonomik ve ticari ilişkilerin sonucunda ekonomik fayda edinerek çatışmacı tarafta olmaları durumunda bunun ağır maliyetleri olacağını öğrenirler.⁴⁴² İki ülke, 21. yüzyılda daha bağımsız ve siyasal-ekonomik kapasiteleri artmış durumdadır.⁴⁴³ Ak Parti'nin dış politikasında askeri konulardan daha çok ekonomik bakanlığı, dışişleri bakanlığı ve diğer askeri olmayan kurumların ekonomik perspektif ile hareket ettikleri ilerlemiştir.⁴⁴⁴ Bu nedenle, AK Parti'nin ekonomik dış politikasında öne çıkarmaya çalıştığı konulardan biri, ülkedeki önde gelen özel ekonomik kurumlar aracılığıyla dış politikasında yer edinmesidir. Bunlardan önemli olanlardan biri, Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği'nin (MÜSİAD) ve Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK) iş insanlarına çeşitli finansal destekler sağlamalarıdır.⁴⁴⁵

⁴³⁹ Eruysal, s.108.

⁴⁴⁰ Eruysal, s.127.

⁴⁴¹ Eruysal, s.128.

⁴⁴² Eruysal, s.6.

⁴⁴³ Elik, s.2.

⁴⁴⁴ Eruysal, s.131.

⁴⁴⁵ Eruysal, s.121.

AK Parti hükümetinin önde gelen isimlerinden ve 2009-2014 yılları arasında dışişleri bakanı olan Ahmet Davutoğlu, Türkiye'nin İran ile ilişkilerinde liberal kurumsal yaklaşımı benimsemiş ve ilişkilerin "maksimum çıkar" hedefine ulaşmasını amaçlamaktadır. "Komşularla sıfır sorun" ve "çok boyutlu" dış politika gibi ilkeleri, İran-Türkiye ilişkilerinin karmaşık karşılıklı bağımlılık konusunda ekonomik işbirliğine dayalı bir vizyon gerektirdiğini göstermektedir.⁴⁴⁶ Davutoğlu, Türkiye'nin tarihi ve jeopolitik değerlerini de göz önünde bulundurarak dış politikasını yeniden tanımlama gereği olduğunu düşünmektedir. Bölgesel uzlaşma ve karşılıklı ekonomik bağlamın Türkiye'nin bu amaca ulaşmasında önemli araçlar olduğunu savunmaktadır.⁴⁴⁷ Bu bağlamda, 2002 yılından itibaren Türkiye'nin dış politika perspektifinde İran ile ekonomik ve ticari kurumsal ilişkilerin pekiştirilmesi öncelikli önem taşımıştır.⁴⁴⁸

AK Parti dönemi ile birlikte Türkiye'nin dış politikası, güvenlik-şüpheli yaklaşımdan ekonomik işbirliği anlayışına doğru evrilmiş ve bölgesel düzenleyici ve arabuluculuk rolleri üstlenerek diplomatik girişimlerde bulunmuştur.⁴⁴⁹ Bu bağlamda, farklı küçük ve orta ölçekli özel sektör temsilcileri çeşitli kurumlar altında bir araya gelerek uluslararası ekonomik bağlantılar kurma ihtiyacı duymuş ve devletin dış politika eğilimini liberal kurumsalcı yaklaşım çerçevesinde şekillendirmişlerdir.⁴⁵⁰ AK Parti döneminde İran ile kurulmak istenen kurumsal ekonomik ve siyasal işbirliği, 1980'li yıllarda Turgut Özal hükümeti döneminde başlamasına rağmen, o dönemde uluslararası sistemin şartları ve İran ve Türkiye'nin ekonomik ve siyasal iradesinin koşulları yükselme kapasitesi için elverişli değildi.⁴⁵¹ AK Parti hükümetinin iktidara gelmesiyle birlikte bu şartların çoğunluğu sağlanmış ve bu da İran-Türkiye ekonomik ve ticari ilişkilerinin 2003'ten itibaren artmasına yol açmıştır. Dolayısıyla, İran-Türkiye ilişkilerinde AK Parti dönemi boyunca kurumsal işbirliği yaklaşımı benimsenmesi, önceki hükümetlerin uluslararası ve bölgesel anlamda yeni ve farklı "tercihler" benimsediğinin bir kanıtıdır.⁴⁵² İran-Türkiye'nin siyasal ilişkileri, Türkiye'nin 2002 yılında koşmuşları ile dış politikasında "komşular ile sıfır sorun" vizyonuna geçilmesi iki ülkenin ilişkileri bağlamında sürekli

⁴⁴⁶ Kemal İnat, "Türkiye'nin Son Dönem İran Politikası: Barış ve Kalkınma İçin Karşılıklı Bağımlılık", s.9.

⁴⁴⁷ De Neve, s.25.

⁴⁴⁸ De Neve, s.26.

⁴⁴⁹ Karacasulu ve Aşkar Karakır, s.113

⁴⁵⁰ Uzun, s.14.

⁴⁵¹ Kirgöz, s.100.

⁴⁵² Kirgöz, s.103.

gergin ilişkilerden yakınlaşma sürecine girmesine olanak sağlamıştır.⁴⁵³ AK Parti'nin Türkiye'nin dış politika tercihlerindeki getirdiği değişimin önemli unsurları vardır. Bunlardan ilki ekonomik tercih ve kurumlarına önem vermesidir. Türkiye'nin dış politikasında 2000'li yılları 1980 ve 1990'li yıllara göre tercihlerin gelişmesinde önemli bir faktör Türkiye'nin kendi rol ve pozisyonu gerek bölgesel gerekse uluslararası sistemin içinde yeniden tanımlanması etkili olmuştur. Bu dış politikanın özünde Türkiye, ekonomik araç ve tercihlere daha önem vererek Ahmet Davutoğlu'nun açıkladığı gibi “demokrasi ve güvenlik” arasında denge kurabilmektir.⁴⁵⁴ Sıfır sorun politikası “idealist” bir söylem olarak Türkiye'nin sınır komşusu olduğu ülkeleriyle olan sorunlarını kurulacak işbirliği ve pozitif ilişkiler bağlamında zaman içerisinde çözülmesi demektir.⁴⁵⁵ Bu politika ve yeni görüş Türkiye'nin Batı merkezli dış politikadan evrilerek olabildiğince serbest bir dış politika yönü aldığını göstermiştir.⁴⁵⁶ Ahmet Davutoğlu'nun karşılıklı bağımlılık görüşü Türkiye'nin, komşularıyla sorunlarını kökten değiştirebileceği ve dış ticaretin gelişmesine katkıda bulunabileceğini inandırmıştır.⁴⁵⁷ Bu bağlamda baktığımızda AK Parti'nin İran ile aktif ve devamlı şeklinde diyaloga girmesi 2000'li yılların başında İran-Türkiye'nin ekonomik ilişkilerin işbirliği ve yakınlaşma platformuna hazırlandı.⁴⁵⁸ Bir diğer konu da Türkiye'nin ekonomik ilişkisini yakın ülkeleriyle karşılıklı bağımlılık bağlamında getirebilmesi adına ticaretini komşularıyla gelişmesidir. Ancak bu dış politika vizyonu özellikle 2011 yılı sonrası Arap Baharı'nın patlak vermesiyle fiilen geçerliliğini yitirdiğini söylemek gerekmektedir.⁴⁵⁹

AK Parti iktidarının başladığı ilk yıllarda, ABD'nin İran'a karşı farklı bir tutum sergilemesine karşın Türkiye'nin farklı bir söylem benimsemesi, ikili ilişkilerin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.⁴⁶⁰ Bu dönemde devam eden önemli bir ekonomik işbirliği eğilimi ise ulus-ötesi aktörlerin uluslararası arenada ekonomik ve ticaret bağlarını geliştirmesinde öncelik ederek ve uygun zeminleri hazırlamaktır. Bu politikanın merkezi olan çok yönlü dış politika ulus-ötesi aktörlerle ilgili ülkelerle

⁴⁵³ Özbey, s.100.

⁴⁵⁴ Eruysal, s.126.

⁴⁵⁵ Kirgöz; s.92.

⁴⁵⁶ De Neve, s.18.

⁴⁵⁷ Kirişçi; s.43.

⁴⁵⁸ Eruysal, s.129.

⁴⁵⁹ De Neve, s.18.

⁴⁶⁰ Eruysal, s.130.

işbirliği geliştirmesi devlet olarak özel sektörü kapsayan iş konseyler ile kontrol ederek ulus-ötesi işbirliğin güçlenmesi yaklaşımıdır.⁴⁶¹ Bu dış politika alanında Türkiye'nin soğuk savaş dönemi gibi sadece batı bloğu ile ilişki kurmayıp farklı coğrafi alanların Türk dış politika alanına girilmesi gerektiğini açıklamaktadır.⁴⁶² Çok yönlü dış politika, Türkiye'nin Soğuk Savaş dönemi gibi sadece Batı bloğuyla ilişki kurmak yerine farklı coğrafi bölgelerle ilişki kurması gerektiğini savunmaktadır. Bu politika, tüm devletlerin potansiyel ekonomik ortaklar olduğunu düşünmektedir.⁴⁶³ Örneğin, AK Parti hem Filistin-İsrail krizinde iki devletli çözümü savunurken hem de İsrail ile önemli bir ticaret hacmine sahip olma yolunda ilerlemiştir.

İran-Türkiye ilişkileri, AK Parti'nin 2002'de iktidara gelmesiyle 1990'lı yıllara göre restore edilmiştir ve bu durum önemli gelişmelere dayanmaktadır. Bunlardan birincisi, Türkiye'nin 1990'lı yıllardaki yoğun seküler ve güvenlik odaklı anlayıştan komşularla "sıfır sorun" anlayışına geçişidir. Bu sayede ideolojik temellere sahip olan İran ile yakınlaşma zemini oluşmuştur. Aynı dönemde, İran Cumhurbaşkanı Mohammad Hatami'nin "Medeniyetlerarası Diyalog" çağrısı ile diğer ülkelerle pozitif ilişkiler kurmak için bir zemin hazırlanmıştır. İki ülkenin ilişkileri 2000'li yıllarda restore edildikten sonra ticari ilişkileri 1 milyar dolar seviyesinden 2012 yılında 22 milyar dolara kadar yükselme potansiyelini göstermiştir.⁴⁶⁴ Sonuç olarak, AK Parti dönemi ile İran-Türkiye ekonomik işbirliği ilişkileri, karşılıklı eğilim doğrultusunda uzun vadeli ekonomik işbirliği tercih ve adımlarının ağırlık kazandığı bir süreci yansıtmaktadır.⁴⁶⁵

4.3.2. İran'ın AK Parti Dönemi Türkiye'ye Yaklaşım Faktörü:

İran ve Türkiye arasındaki ikili ilişkilerde, 1979 İran İslam Devrimi'nin etkisi önemli olmuştur. İran'daki yeni rejimin İslamcı ve hegemonya karşıtı olması, Türkiye'deki rejimin ise liberal/seküler olması, farklı perspektifleri yansıtmıştır. Ancak, iki ülkenin ekonomik ihtiyaçları, ikili ilişkilerin diplomatik ve siyasi açıdan kırılgan olmasına rağmen, devam etmesinde etkili olmuştur.⁴⁶⁶ Bu durum, iki devletin iç politika faktörleri bağlamında ele alındığında, AK Parti'nin iktidara gelmesiyle İran'ın devrim ihracı

⁴⁶¹ Eruysal, s.145.

⁴⁶² Kirgöz; s.96.

⁴⁶³ Ali Omid ve Armin Ghalamkari, s.541.

⁴⁶⁴ De Neve, s.6.

⁴⁶⁵ Kirgöz, s.84.

⁴⁶⁶ Bayram Sinkaya, "Turkey-Iran Relations After the JDP", Institut Français D'études Anatoliennes, İstanbul, 06 November 2019, s.11.

söyleminden vazgeçmesi ve ideolojik suçlamalara başvurmaması gibi etkili devlet-içi faktörler olarak ilişkilerinde etkili hale gelmiştir.

İki ülkenin devlet içi faktöründe AK Parti'nin iktidara çıkmadan hemen öncesinde karşılıklı işbirliğine pozitif bir zemin hazırlanmaya başlamıştır. Bu durum aslında gerek İran'daki rejim ve hükümetin dış politika yaklaşımının reformist/liberal yaklaşıma yakın Mohammad Hatami'nin İran'da 1997-2005 yılları arasında iktidarda olması etkili olmuştur. Dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in 2002 yılındaki önemli İran ziyareti ikili ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur. Bu gelişme bugüne kadar iki devletin birbirlerine karşı algıları genel olarak pozitifte sabitlendiği ve karşılıklı olarak 1980'li ve 1990'li yıllara benzer ideolojik karşıtı ilişkilerini 2011 yılına dek görünmediğini tespit edilmiştir.⁴⁶⁷ Sezer'in önemli İran ziyareti ardından İran, AK Parti'nin Türkiye'de iktidara çıkabilmek ile kendisine İslamcılığın önem kazandığını ve dolayısıyla iki devletin birbirleri devlet yaklaşımları açıdan her ne kadar tam bezemezse bile yakın bulduğu bir ideolojik ortağı olması karşılıklı yakınlaşmasına olanak sağlamıştır.⁴⁶⁸ Bu bakış açısıyla İran'ın iç devlet faktörünün 1979 İslam devriminden sonra sahiplendiği dış politika ilke ve normları bugüne kadar taşıdığını ve önemli bir değişim yaşanmadığı niteliğine sahiptir. Bu ilkeler “Tam Bağımsızlık”, “Batı karşıtı” ve “Rejimin Güvenliği ve İhracı” İran'ın bugüne dek uyguladığı fakat 1990'li yıllardan sonra rejim ihracı konusunda daha yumuşak davrandığı görünmektedir. Bu noktadan hareketle İran-Türkiye'nin ilişkileri incelendiğinde İran'ın dış politika eğimi (devlet içi faktörü) homojen kaldığını ve Türkiye'de değişen iktidarların dış politika ve ekonomik yaklaşımı iki ülkenin devlet içi faktörün ekonomik ilişkilerinde nasıl bir seyir alacağına belirleyici unsur olarak etkili olmuştur.⁴⁶⁹ Yukarda anlatıldığı gibi AK Parti'nin iktidara çıkmasından sonra İran ve Türkiye'nin karşılıklı algıları, devlet yaklaşımları (devlet ideolojisi) birbirlerine genel olarak pozitif olması ve diğerlerinin işlerine müdahale etmeme prensibinden hareket ettikleri nedeniyle ikisinin karşılıklı devlet içi faktörün pozitif şekilde homojen kaldığı özellik taşıdığı tespit edilmiştir.

2013 yılında İran'da Hasan Ruhani'nin Cumhurbaşkanı seçilmesiyle, ülkenin iç siyasetinde ilkeci-muhafazakar kanattan reformist bir kanata geçiş yaşanmıştır.

⁴⁶⁷ Sinkaya, “Turkey-Iran relations after JDP” , s.14.

⁴⁶⁸ Sinkaya, “Turkey-Iran relations after JDP” , s.18.

⁴⁶⁹ Kiraz, ss.263-264.

Ahmadinejad'ın hükümetinin son yıllarında ABD'nin Obama döneminde uyguladığı katı finansal yaptırımlar nedeniyle İran ekonomisi ve işsizlik oranına olumsuz etkilenmiştir. Bu durumda Ruhani, dış politikada reformlar yaparak İran üzerindeki yaptırımların müzakerelerle kaldırılabileceğini ve toplumda ekonomik refah sağlanabileceğini hedeflemiştir.⁴⁷⁰ Ruhani liderliğindeki müzakereci eğilim, P5+1 ülkeleriyle yapılan müzakereler sonucunda Mayıs 2015'te İran Nükleer Anlaşması (KOEP/JCPOA) ile sonuçlanmış ve İran'ın genel ticaret ve petrol satışı ivme kazanmıştır. ABD'nin anlaşmayı ihlal ederek çıkmadan önce, İran'ın Türkiye ve diğer ülkelerle olan ticareti gelişmiş ve Türk şirketlerinin bu konuda artan bir rızası olduğu görülmüştür.⁴⁷¹

⁴⁷⁰ Hallaç, s.52

⁴⁷¹ Hallaç, s.53.

SONUÇ

Bu tezin amacı, 2000'li yılların sonrasında İran ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkileri liberal kurumsalcı yaklaşım çerçevesinde test etmektir. Tezde, 2010-2020 dönemi boyunca ikili ekonomik ilişkilerin liberal kurumsalcılık yaklaşımının çerçevelediği temel unsurları ve analiz düzeylerini test etmek ve hangi dönemlerde bu yaklaşımın karşılık bulduğunu veya bulunmadığını araştırmak hedeflenmiştir. Bu araştırmanın ana sorusu ise İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinin neden liberal kurumsalcılığın işbirliği çerçevesinin altında kaldığını araştırmaktır. Buna göre, tezde temel argüman, İran ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkiler bağlamında şöyle ifade edilebilir: İki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler, 2000'li yılların (2000-2010) ekonomik işbirliğinin ivme kazandığı ve liberal kurumsalcılığın işbirliği argümanlarını doğrulayan yıllar iken ancak 2010-2020 arası dönem ise kurumsalcı yaklaşımın hem karşılık bulduğu hem de bulamadığı bir dönem olmuştur. 2000'li yıllar öncesi, iki ülke birbirlerini tehdit olarak görmeye çalışırken bu durum gelecek dönemlerde kenidni ekonomik işbirliğinin hem vuku bulduğu hem de vuku bulunamadığı bir döneme dönüşmüştür.

Bu bağlamda, 2000'li yıllarda liberal kurumsalcı yaklaşımın işbirliği argümanlarının karşılık bulduğuna olanak sağlayan faktörler zaman-zaman değişim göstermiştir. 2000'li yılların başlarında, Türkiye'de AK Parti'nin "Sıfır Sorun Politikası" ve İran'da Hatami hükümetinin "Milletlerarası Diyalog" iç siyasal eğilimleri, iki ülke arasındaki ekonomik-diplomatik işbirliğinde uzlaşmayı mümkün kıldığı için önemli bir rol oynamıştır. Bu nedenle, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin önemli ölçüde gelişmesinde, devlet içi faktörlerin işbirliği iradesinin önemli bir rolü vardır. 2000'li yıllarda, İran'ın iç siyasi açıdan farklı perspektiflere sahip olan Hatami ve Ahmadinejad hükümetleri bile, Türkiye'deki AK Parti hükümeti ile işbirliği üzerinden ilişkilerini sürdürmeye çalışmışlardır. Ancak dönemin ilerleyen yıllarında, ekonomik işbirliğinin gelişmesinde bölgesel düzeydeki işbirliği girişimleri etkili olmuştur. PKK-PJAK'a karşı ortak operasyonlar gibi bölgesel güvenlik konuları, ekonomik işbirliğinin ilerlemesine katkı sağlamıştır. Bu dönemde doğal gaz ticaretindeki sorunlar, karşılıklı yatırım konularındaki tatsızlıklar ve ABD'nin İran'a uyguladığı hukuksuz yaptırımlar gibi faktörlere rağmen, devlet içi ve uluslararası sistem bazlı faktörlerin olumlu seyretmesi

ekonomik işbirliğinin gelişmesinde öncülük etmiştir. Bu dönemde, İran ve Türkiye'nin her ikisi de ekonomik kalkınma hedefleri doğrultusunda hareket etmeye ihtiyacı vardı. Türkiye, ekonomik krizden çıkmıştı ancak İran, ABD'nin Afganistan ve Irak'taki askeri işgal hareketleri nedeniyle baskı altındaydı. İki ülkenin enerji ticareti, İran'ın enerji kaynaklarının satışı ve özellikle Batı'ya satışı hedefi taşıması nedeniyle önemliydi. Ayrıca, Türkiye'nin enerji kaynakları, kendi ihtiyaçlarını karşılamak için satın alınmasının yanı sıra bir enerji iletim koridoru ülkesi olarak bölgesel işbirliğine olanak sağlamıştır. Bu durum, liberal kurumsalcı yaklaşımın tezlerine daha uygun bir döneme denk gelmektedir.

Ancak, 2010'lu yıllar, iki ülke arasında liberal kurumsalcılık argümanlarının hem doğrulayan hem de doğrulamayan bir dönem olarak görülmüştür. Bu dönemde, bölgesel krizlerin olumsuz varlığına rağmen, özellikle Suriye iç savaşının başladığı ilk yıllarda İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinin arttığı görülmektedir. Örneğin, 2012 yılında karşılıklı ticaret hacmi 22 milyar dolara ulaşarak karşılıklı ticaret bakımından tüm zamanların zirvesine çıkarken ABD'nin İran'a karşı uyguladığı hukuksuz ekonomik yaptırım baskılarına rağmen devam gelişmiştir. İki ülke arasında önemli bir işbirliği gelişimi de karşılıklı krizlerde Suriye krizi devam ederken gerçekleşmiştir. İdeolojik farklılıkların zirveye çıktığı bu bölgesel kriz döneminde, 2014 yılında İran ve Türkiye, Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi'ni kurarak doğrudan görüşmeler gerçekleştirmişlerdir. Bir diğer olumlu örnek, Türkiye ve İran arasında imzalanan ve 2015 yılında yürürlüğe giren Tercihli Ticaret Anlaşması'dır. Diğer yandan, bu dönemde işbirliğini bozacak ve liberal kurumsalcılığın işbirliği argümanını zayıflatacak olaylar da zaman-zaman yaşanmıştır. Burada, bölgesel düzeydeki gelişmelerin ilk ve öncelikli rol oynadığı görülmektedir. Bu gelişmeler, ikili ekonomik işbirliğinin zayıflamasına neden olmuştur. Örneğin, Suriye krizi nedeniyle karşılıklı ideolojik zıtlığın artması, liderlerin söylemlerin gerginleşmesi ve ekonomik işbirliği düzeyinin düşmesine neden olmuştur. Ayrıca, 2012 yılında NATO kapsamında Malatya/Kürecik Radar Üssü'nün kurulması ve İranlı komutan Rahim Safavi'nin, İsrail/ABD'den İran'a saldırması durumunda Kürecik Üssü'nü "vururuz" açıklamasında bulunması da gerilimi artırmıştır. İlerleyen yıllarda, Suriye kriziyle birlikte gerginleşen ikili ilişkiler ve Yemen'de ortaya çıkan iç savaşa İran'ın da aktif müdahalesi, Türkiye'nin tepkisini çekmiştir.

Bu dönemde, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın İran'ın bölgedeki müdahalelerine karşı “İran adeta bölgeyi domine etme çabasında” yaptığı açıklama, devlet içi faktörlerin zedelendiği ve karşılıklı liderlerin açıklamalarının ikili ilişkileri 1990'ların gergin-güvenlikçi dönemine benzetmesine neden oldu. Bu dönemde Türkiye'nin, ABD'nin İran'a yönelik ambargolarına takip etmesi ve İran'ın PKK'ya destek iddiasında bulunması karşılıklı bağımlılığın azalmasına neden olmuştur. Bununla birlikte iki ülkenin karar vericileri bölgesel ekonomik çıkarları gözeterek ve ideolojik zıtlaşmayı ekonomik işbirliği alanında yansıtmamaya çalışsalar bile liberal kurumsalcılık argümanlarının karşılık bulunmamasında artan rekabet ve zıtlaşmanın daha çok etkilendiğini iddia edilir. Buna rağmen, iki ülkenin karar vericileri, ekonomik alanı krizlerden etkilenmemeye çalışan bir eğilimi sürdürdüğü için liberal kurumsalcı tezlerine uygun gelişmelerin de yaşanmasına neden olmuştur. Bu çerçevede, 2010'lu yıllarda iki ülke arasındaki karşılıklı ekonomik işbirliği artmıştır. 2011'de imzalanan ticaret hacminin 30 milyar dolara yükseltilmesi hedefi ve 2014 yılında İran-Türkiye Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi, 2015 yılında İran-Türkiye Tercihli Ticaret Anlaşması, İran Nükleer Anlaşması'nın yürürlüğe girmesi ve Suriye krizin çözümüne yönelik Astana Barış Platformu'nun başlaması, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Bu çalışmada çıkarılan en kritik bulgu ise iki ülke ekonomik işbirliğinin hacmi ve niteliğini kurumsal nitelikte ulaştırması için aralarındaki sorunlu konuları işbirliği mantığıyla çözmesi ve geçici menfaatler (ad hoc) üzerine odaklanmaması gerektiğini öğrenmeleri olmuştur. Başka bir deyişle iki ülke ekonomi alanını ayrı bir yerde tutulması gerektiğini ve bu alana “yerleşip bir prensip/norm” olarak değerlendirdikleri iddia edilir. Nitekim İran-Türkiye'nin ilişkileri 2011 yılı itibarıyla Arap Baharı ve Suriye kriziyle önemli bir kırılma yaşamış olsa bile ekonomik alanın ayrı değerlendirmeleri ortaya çıkmıştır. İki ülke liberal kurumsalcı yaklaşımın unsurlarına uygun şekilde tam anlamıyla bir kurumsal ekonomik modelini kuramamış olmalarına karşın ancak bu yaklaşımın kurumsallaşmaya gidecek yolun ekonomik işbirliğinden geçeceği iddiası noktasında 2000-2020 yılları boyunca ekonomik işbirliklerini geliştirecek önemli adımlar attıkları ve ekonomik alanın iç, bölgesel ve uluslararası sistem bazlı olumsuzluklardan olabildiğince ayırdıklarına tercihte bulunmaları önemli bir yapı olarak kendisini göstermiştir.

Sonuç olarak, 2000'li yıllarda liberal kurumsalcı yaklaşımın realist yaklaşımdan ayrıldığı konu, liberalcilerin çıkarların işbirliği yoluyla elde edilebileceğini iddia etmeleridir. Bu yaklaşım uluslararası rejimler, örgütler ve hukuk yoluyla çıkarların elde edilmesini hedeflemektedir. Bu yaklaşımın İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinde 2000'li yıllarda görüldüğü gözlemlenmektedir. Realist yaklaşım ise çıkarların güç mücadelesiyle elde edilebileceği iddiasından hareket etmektedir. İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinde 2010'lu yıllarda, bir taraftan işbirliği yapılırken diğer taraftan güç mücadelesi de devam etmiş ve ekonomik işbirliğinin devamını sağlamaya yönelik adımlar atılmıştır.

İki ülke arasında mevcut ticaret hacminin artırılması ve ticari engellerin kaldırılması için de çalışmalar yapılması gerekmektedir. İki ülkenin liberal kurumsalcının çerçevesi bağlamında ekonomik işbirliklerini geleceğe doğru düzeltmeye çalışmaları gerekmektedir. Bu çalışmalar arasında gümrük vergilerinin düşürülmesi veya kaldırılması, yatırım ve teknoloji transferinin teşvik edilmesi gibi konular yer almaktadır. Bununla birlikte, iki ülke arasındaki ilişkilerde yaşanan siyasi gerilimlerin ekonomik işbirliği üzerinde olumsuz etkileri olabileceği de unutulmamalıdır. Bu nedenle, siyasi ilişkilerde yaşanan sorunların ekonomik işbirliği alanına yansımaması için de çaba gösterilmelidir. İran-Türkiye ekonomik ilişkilerinin sürdürülebilirliği için liberal kurumsalcı yaklaşımın öngördüğü işbirliği mantığına uygun adımlar atılması gerekmektedir. Bu adımlar arasında enerji sektöründe karşılıklı bağımlılığın artırılması, ticaretin kolaylaştırılması ve siyasi gerilimlerin ekonomik işbirliği üzerindeki olumsuz etkilerinin minimize edilmesi yer almaktadır.

Türkiye, uluslararası yaptırımlara rağmen İran'dan doğal gaz yanında petrol de almaya devam etmesi gerekmektedir. İran da Türk ürünlerine karşı yüksek vergi koymaması gerekmektedir. İki ülke arasındaki ticarete az sayıda ürün çeşidi bulunması, her iki tarafın uyguladığı yüksek gümrük vergileri nedeniyle zorlaşmıştır. İki ülke arasındaki ticaretin artırılmasına yönelik olarak 2014 yılında imzalanan Tercihli Ticaret Anlaşması (TTA) tekrar canlandırılmalıdır. Bu anlaşma, iki ülkenin ticari ilişkilerinin temelini oluşturmakta ve başarılı bir seyir ile ilerlenmesi durumunda tam serbest ticaret ilişkisine ulaştırabilecektir. TTA kapsamında, iki tarafın karşılıklı olarak sanayi ve gıda alanlarında ithal vergisi indirimine girmesi gerekmektedir. Ancak son yıllarda, iki

tarafın anlaşmaya dahil olan ürünler için ithal vergi oranını artırdığı görülmektedir. İran ve Türkiye, karşılıklı olarak bölgesel ticaret düzeylerini en az 100 milyar dolara ulaştırmaları için aralarındaki siyasi sorunları çözmeye çalışarak güçlü ve etkili uluslararası aktörler olmalıdırlar. Bu nedenle, iki tarafın TTA'nın norm ve değerlerine ilerlemesi ve liberal kurumsalcılığın yaklaşımı çerçevesinde hareket etmeleri gerekmektedir. Turizm sektörü, iki ülke arasındaki işbirliği için önemli diğer bir alandır. Türkiye, başarılı bir turizm destinasyonu olarak tanınırken İran da turizm bakımından büyük bir potansiyele sahiptir. Bu nedenle İran, Türkiye'yi turist ağırlama alt yapı projelerine dahil etmeli ve Türkiye de ülkesinde İran'a karşı oluşabilecek negatif algıları önleyerek İran'ı güvenli bir turizm destinasyonu olarak tanıtmalıdır. Finans ve para transferi konularında ise yerli para ile ticaret yapılması veya İran'ın Türkiye'ye satacağı enerji karşılığında Türkiye'den ürün ve hizmet alınması gibi yöntemlere odaklanılabilir. Bu şekilde, iki ülkenin ekonomik ve ticari ilişkilerinin geliştirilmesi ve kurumsallaşma yolunda ilerleyebileceği mümkündür.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Akpınarlı, Neyire ve Dehbani Nejad, Hamideh. “Hukuksal ve Kavramsal Çerçeve: ABD’nin Tek Taraflı Yaptırımlarının Uluslararası Hukuk Temelinde Analizi”, İnat, Kemal; Burhanettin, Duran [Editörler]; **İran Yaptırımları: Hukuksal Boyut Bölgesel ve Küresel Yansımalar Türkiye'ye Etkileri**, SETA Kitaplar, Ağustos 2019, İstanbul, 27-37.
- Krasner, Stephen David. “Structural causes and regime consequences: regimes as intervening variables”, Krasner, Stephen David [Ed.]; **International Regimes**, Cornell University Press, 1983, 1-21.
- Laura, Janik ve Jennifer, Sterling-Folker. "Neoliberal Institutionalism" ,Bertrand Badie, Dirk Berg-Schlosser & Leonardo Morlino (Edts), **International Encyclopedia of Political Science**, <http://sk.sagepub.com/Reference/intlpoliticalscience/n384.xml>, SAGE Publications, Inc.,Thousand Oaks, 2011.
- Heywood, Andrew. **Political Ideologies: An Introduction**, 6th edition, London, Palgrave Publications, 2017.
- Baldwin, David A. “Neoliberalism, Neorealism, And Word Politics”, David.A,BALDWIN (Ed.), **Neorealism and Neoliberalism: The Contemporary Debate**, , Columbia University Press,New York, 1993, 3-25.
- Burchil, Scott. “Liberalism”, Scott Burchill, Andrew Linklater (Ed.). **Theories of International Relations**, Thirds Edition, London, Palgrave Macmillan, 2005, Chapter3: 55-83.
- Dilek, Şerif. “Hukuksal ve Kavramsal Çerçeve: Uluslararası İlişkilerde Yaptırım Kavramı”, İnat, Kemal; Burhanettin, Duran [Editörler], **İran Yaptırımları: Hukuksal Boyut Bölgesel ve Küresel Yansımalar Türkiye'ye Etkileri**, SETA Kitaplar, Ağustos 2019, İstanbul, 27-38.
- Elik, Suleyman. **Iran-Turkey Relations 1979-2011 Conceptualising the Dynamics of Politics Religion and Security in Middle-Power States**, Published October 7, 2013 by Routledge, 1-200.
- Goldstein, Joshua S. ve Pevehouse, John C. W. **International Relations**, Eleventh Edition, Pearson Education, 2017.

- İnat, İnat ve Duran, Burhanettin. “İran Yaptırımlarının Bölgesel ve Küresel Yansımaları Hukuksal ve Kavramsal Çerçeve”, İnat, Kemal; Burhanettin, Duran [Editörler]; **İran Yaptırımları: Hukuksal Boyut Bölgesel ve Küresel Yansımalar Türkiye'ye Etkileri**, SETA Kitaplar, Ağustos 2019, İstanbul, 11-26.
- İnat, Kemal ve Balcı, Ali. “Dış Politika: Teorik Perspektifler”, **Uluslararası Politikayı Anlamak: Ulus-devletten Küreselleşmeye**, ed. Zeynep Dağı, Alfa Yayınları, İstanbul 2007. 212-287.
- İnat, Kemal. “Türkiye'nin İran Politikası 2008”, Kemal İnat, Muhittin Ataman, Burhanettin Duran (Ed.). **Ortadoğu Yıllığı 2008**, İstanbul, Küre Yayınları 2009, Ss.1-48.
- İnat, Kemal. “Türkiye'nin İran Politikası 2007”, Editörler (Kemal İnat, Muhittin Ataman, Murat Yeşiltaş), **Ortadoğu Yıllığı 2007**, İstanbul Küre Yayınları 2009, 1-30.
- İnat, Kemal. “Türkiye'nin Ortadoğu Politikası 2005”, Kemal İnat, Ali Balcı (Ed.). **Ortadoğu Yıllığı 2005**, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık 2006, Ss.1-49.
- İnat, Kemal ve Dilek, Şerif. “ABD'nin İran'a Yönelik Yaptırımlarının Türkiye Ekonomisine Etkileri ve Türkiye'nin Tavrı”, İnat, Kemal; Burhanettin, Duran [Editörler]; **İran Yaptırımları: Hukuksal Boyut Bölgesel ve Küresel Yansımalar Türkiye'ye Etkileri**, SETA Kitaplar, Ağustos 2019, İstanbul, 257-284.
- İnat, Kemal ve Duran, Burhanettin. “İran Yaptırımlarının Bölgesel ve Küresel Yansımaları Hukuksal ve Kavramsal Çerçeve”, İnat, Kemal; Burhanettin, Duran [Editörler]; **İran Yaptırımları: Hukuksal Boyut Bölgesel ve Küresel Yansımalar Türkiye'ye Etkileri**, SETA Kitaplar, Ağustos 2019, İstanbul, 12-23.
- Jørgensen, Knud Erik. **International Relations Theory: A New Introduction**, Palgrave, London, Second Edition 2018.
- Kanat, Kılıç Buğra ve Özdemir, Büşra Zeynep. “ABD'nin İran Yaptırımları ve Müttefikleri ile İlişkileri”, İnat, Kemal; Burhanettin, Duran [Editörler]; **İran Yaptırımları: Hukuksal Boyut Bölgesel ve Küresel Yansımalar Türkiye'ye Etkileri**, SETA Kitaplar, Ağustos 2019, İstanbul, 85-108.
- Keohane, Robert O. “Institutional Theory and The Realist Challenge After The Cold War”, (Ed.David A. Baldwin), **Neorealism and Neoliberalism: The Contemporary Debate**, Columbia University Press, New York 1993, 269-299.
- Keohane, Robert O. “The Demand For International Regimes”, Krasner, Stephen David [Ed.]; **International Regimes**, Cornell University Press, 1983, 141-171.
- Kiraz, Sami. “Türkiye-İran İlişkilerini Belirleyen Faktörler ve Muhteva Analizi”, Tamçelik, Soyalp (Editör), **İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye-İran İlişkileri**, Ankara: Gazi Kitabevi, 2014, 251-278.

- Korkmaz, Ahmet. “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türkiye-İran İlişkileri”, Soyalp, Tamçelik (Editör), **İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye-İran İlişkileri**, Ankara: Gazi Kitabevi, 2014, 303-337.
- Olson, Robert. **Türkiye-İran İlişkileri 1979-2004: Devrim, İdeoloji, Savaş, Darbeler ve Jeopolitik**, Kezban Acar (Çevirmen), Yayın Yeri: İstanbul, Yayın Yılı 2000, Babil Yayınevi.
- Özyılmaz, Betül. “Türkiye-İran İlişkilerinde Belirleyici Etmen Olarak Karşılıklı Algılar”, Soyalp, Tamçelik (Editör); **İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye-İran İlişkileri**, Ankara: Gazi Kitabevi, 2014, 279-302.
- Sinkaya, Bayram. “Turkey-Iran Relations After the JDP”, Institut Français D’études Anatoliennes, İstanbul, 06 November 2019, 3-61.
- Stein, Arthur A. “Coordination and Collaboration: regimes in an anarchic world”, KRASNER, Stephen David [Ed.]; **International Regimes**, Cornell University Press, 1983.
- Viotti Paul R. ve Kauppi Mark V. **International Relations Theory**, Fifth Edition, London, Perason Publications, 2012, 115-140.
- Yücel, Hasan. “Hukuksal ve Kavramsal Çerçeve: ABD İç Hukuku Açısından İran Yaptırımları”, İnat, Kemal; Burhanettin, Duran [Editörler]; İran Yaptırımları: Hukuksal Boyut Bölgesel ve Küresel Yansımalar Türkiye’ye Etkileri, SETA Kitaplar, Ağustos 2019, İstanbul, 63-82.
- Kolodziej, Edward A. **Security and International Relations**, First Published, United Kingdom, Cambridge University Press, 2005.
- Altun, Nurullah ve Yavuz, Hakan. “Türkiye’nin Ortadoğu Ülkeleri ile Dış Ticaretinin Yapısal ve Sektörel Analizi (1980-2008 dönemi)” Kemal İnat, Muhittin Ataman (Ed.). İstanbul Küre Yayınları 2010, **Ortadoğu Yıllığı 2009**, 415-425.
- İnançlı, Selim ve Ak, Mehmet Zeki. “Türkiye’nin Komşu Ortadoğu Ülkeleri ile Ticari İlişkilerine Ekonomik ve Siyasi Gelişmeleri Etkileri”, Kemal İnat, Ali Balcı (Ed.), **Ortadoğu Yıllığı 2005**, Ankara, Yayın Yılı 2006, Nobel Akademik Yayıncılık, 385-417.

Sürelî Yayınlar

- Mohshki, Mehdi. “تاریخ شکل‌گیری لیبرالیسم” (Liberalizmin Oluşum Tarihçesi), **Porch of Thought**, 2004, No.32, 1-15.
- Abdülşammet, Pulat. “Karşılıklı Bağımlılık Teorisi Açısından Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri: 2002-2014”, **İran Çalışmaları Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 2, 93-114.
- Akdevelioğlu, Atay “Türk Şirketlerinin İran’da Yatırım Girişimleri, Tav Ve Turkcell Örnekleri”, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** , Vol/Cilt:2, No/Sayı:3, 2015, 149-159.
- Sayın, Yusuf ve Kılıncarslan, İsmail Yasin. “Rekabet ve İş birliği Denklemine Türkiye-İran İlişkileri: Suriye Krizi Örneği”, **Medeniyet ve Toplum Dergisi**, Cilt.3; Sayı.2; 2019, 237-357.
- Batmaz, Nihat ve İrmiş, Ayşe ve Durak, İbrahim. “Küreselleşme ve Bölgeselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler (1980-2010)”, **Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2011, 8 (1), 30-63.
- Ünal, Serhan ve Ersoy, Eyüp. "Political Economy of Turkish-Iranian Relations: Three Asymmetries", **Ortadoğu Etütleri**, Volume 5, No 2, January 2014, 141-164.
- Ebrahimi, Mansoureh ve Yusoff, Kamaruzaman ve Seyed Jalili, Mir Mohamadali; "Economic, Political, and Strategic Issues in Iran-Turkey Relations, 2002-2015", **SAGE Publications India Contemporary Review of the Middle East**, 2017, 67-83.
- Sarıkaya, Yalçın. “Başlangıçtan 15 Temmuz’a AK Parti Dönemi Türkiye-İran İlişkileri”, **Turkish Studies-Social**, 2020, 1423-1443, <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies>.
- Yanık, Lerna K. "Liberalizm: Bir Yazın Değerlendirmesi". **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, Cilt 12, Sayı 46, 2015, 34-55.
- Goswami, Namrata. “Power Shifts in East Asia: Balance of Power vs. Liberal Institutionalism”, **Perceptions**, Spring 2013, Volume XVIII, Number.1, 3-33.
- Abdi, Ataallah ve Karimipour, Yadollah ve Faraji Rad, Abdolreza ve Saeed, Zahra. "تحليل "ژئوپلیتیکی روابط ایران و ترکیه در دوره حزب عدالت و توسعه (Geopolitical Analysis of Iran-Turkey Relations in the AKP Period from the Perspective of Geopolitical Realism)", **International Quarterly of Geopolitics**, Volume 17, Issue 61, Spring 2021, 19-56.
- Cetinsaya, Gokhan. "Essential Friends and Natural Enemies: The Historic Roots of Turkish-Iranian Relations", **Middle East Review of International Affairs**, Vol. 7, No. 3, September 2003, 116-129.

- Cheraghi, Houssein ve Talebi-Arani, Rouhollah. "نقش انرژی در تحول روابط میان ایران و ترکیه [Enerjinin İran-Türkiye İlişkilerindeki etkisi/gelişmesi 2000-2015], International Journal of Nations Research, <http://ensani.ir/fa/article/358857> , September 2016, Vol.9, Pp.27-38.
- Dehboneh Rouhi, Majid. " تحلیل ژئوپلیتیکی رقابت های ایران و ترکیه متأثر از تحولات خاورمیانه از " سال 2011 میلادی (Geopolitical Analysis of Iranian-Turkish Competitions Affected by the Middle East Developments Since 2011), **International Quarterly Of Geopolitics**, Volume 14, Issue 49 - Serial Number 49, Winter 2018, 113-147.
- DEİK ve TİM ve KPMG. "Ambargo Sonrası İran Ekonomik ve Ticari Etki Analizi";; Haziran 2016, https://www.deik.org.tr/uploads/ambargo_sonrasi_iran_ekonomik_ve_ticari_etki_analizi.pdf, 4-206.
- Ertan, Birkan Kemal. "İran'da 1398 Yılında Doğrudan Yabancı Yatırımlar", İRAM, Nisan 2020.
- Ghiabi, Mohammad. " اقتصاد سیاسی روابط ایران و ترکیه در دوره حکومت حزب عدالت و توسعه" (AK Parti döneminde İran-Türkiye İlişkilerinin Ekonomik Politikası), **Iran Foreign Policy Journal**, June 2016, Vol 30, No:2, 85-113.
- İNAT, Kemal. "Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün 30. Yılında Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri", SETA Analiz, TEMMUZ 2015 SAYI: 132, 7-25.
- İnat, Kemal. "Türkiye'nin Son Dönem İran Politikası: Barış ve Kalkınma İçin Karşılıklı Bağımlılık", **Ortadoğu Analiz**, Ekim 2009, Cilt 1, sayı 10, 8-16.
- İnat, Kemal. "Türkiye'nin İran Politikası 2011", Kemal İnat, Bilal Yıldırım, Fuat Aydın, Muhittin Ataman [Editörler], **Ortadoğu Yılığ** 2011, Açılım Kitap, Yayın Yılı 2012, 9-29.
- Karacasulu, Nilüfer ve Aşkar Karakır, İrem. "Iran-Turkey Relations in the 2000s: Pragmatic Rapprochement", **Ege Academic Review**, Vol: 11, Number: 1, January 2011, 111 -119.
- Katzman, Kenneth. "Iran Sanctions", Iran Sanctions Updated April 6 2021, **Congressional Research Service Report, Washington**, April 2021, 1-90
- KEKEVİ, Serkan; "Yakın Dönem Türkiye-İran İlişkileri: Siyasi Ve Ekonomik Perspektiften Bir Bakış", Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt/Vol. XXXV, Sayı/No. 1, 2016, pp.33-66
- Kemal, ERTAN; "İran'da Yabancı Yatırım Krizi Yaşanıyor", İRAM, Ekim 2021, <https://www.iramcenter.org/iranda-yabanci-yatirim-krizi-yasaniyor/> [Erişim Tarihi: 04.06.2022].

- Keohane, Robert O. ve Martin, Lisa L. "The Promise Of Institutional Theory", **International Security The MIT Press**, <https://www.jstor.org/stable/2539214>, Vol. 20, No. 1, Summer, 1995, s.45 [Erişim Tarihi: 16.02.2020].
- Khalejpour, Bijan. "The Role of Economic & Energy Relations With Turkey and Russia In Iran's National Strategy", **The Economic Policy Research Foundation of Turkey Ankara**, March 29, 2012, 1-23.
- Kirişçi, Kemal. "The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of The Trading State", **New Perspectives on Turkey**, no. 40, 2009, 29-57.
- Niyakuei, Seyed Amir ve Zamani, Mohsen. "واکاوې عوامل مؤثر بر خروج ایالات متحده آمریکا از برجام" [A Survey on the Factors Affecting the Exit of the United States from the JCPOA], **Studies of International Relations Journal**, http://prb.iauctb.ac.ir/article_665653.html?lang=en, Volume 12, Issue 45 - Serial Number 45 June 2019, 85-110.
- Nye, Joseph S. ve Keohane, Robert O. "Transnational Relations And World Politics: An Introduction", **International Organization**, Vol. 25, No. 3, **Published By: University Of Wisconsin Press**, (Summer, 1971), 329-349.
- Omidi, Ali ve Ghalamkari, Armin. "تحلیل رابطه سیاست خارجی توسعه گرایانه بر پیشرفت اقتصادی (2002-2017)" (The Role of Development-Oriented Foreign Policy on Turkey Economic Progress 2002-2017), **International Political Economy Studies (IPES) Journal**, 2019, 301-332. (https://ipes.razi.ac.ir/article_1214.html?lang=en).
- Özbey, Halide. "İran'a Yönelik Yaptırımlar: Türkiye - İran Enerji İlişkilerine Etkisi", **Mecmua Uluslar arası Sosyal Bilimler Dergisi**, Güz 2019, Yıl: 4, Sayı: 8, 99-120.
- Özdemir, Büşra Zeynep. "İRAN YAPTIRIMLARI: Türkiye-İran Enerji İlişkilerine Etkileri", **SETA**, KASIM 2018, SAYI:260, 7-26.
- Özdemir, Büşra Zeynep. "Yaptırımların Türkiye-İran Enerji İlişkilerine Etkileri", İnat, Kemal; Burhanettin, Duran [Editörler]; **İran Yaptırımları: Hukuksal Boyut Bölgesel ve Küresel Yansımalar Türkiye'ye Etkileri**, **SETA Kitaplar**, Ağustos 2019, İstanbul, 243-255.
- Safavi, S.Yahya ve Motaghi, Ebrahim ve Hatami, Hamidreza ve Moradian, Mohsen ve Yazdani, Hasan. (The factors of divergence and economic convergence affecting the relations between the Islamic Republic of Iran and Turkey) و واگرایی عوامل فصلنامه مطالعات دفاعی; "ترکیه با ایران اسلامی جمهوری روابط بر مؤثر اقتصادی همگرایی استراتژیک"; **Strategic Defence Studies**, Spring 2020, Vol.18, No:79, <https://www.sid.ir/fa/journal/ViewPaper.aspx?id=525364>, 5-28.

- Sarıaslan, Fatma. "2000'li Yıllarda Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri", **Akademik Orta Doğu: Altı Aylık Orta Doğu Araştırmaları Dergisi**, 2013, Cilt 7, Sayı 14, 64-91.
- Kekevi, Serkan. "Yakın Dönem Türkiye-İran İlişkileri: Siyasi ve Ekonomik Perspektiften Bir Bakış", **Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt/Vol. XXXV, Sayı/No. 1, 2016, 33-66.
- Shokri Kalehsar, Omid. "The Geopolitics of U.S. Energy Sanctions Against Iran", **Middle East Policy**, Vol. XXVII, No. 2, Summer 2020, 108-117.
- Tamer, Cenk. "2018 Yılında Türkiye-İran İlişkileri", **Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi**, Nisan 2018, 7-48.
- Turan, Kemal Kağan ve Özarı, Çiğdem ve Demi, Esra. "Kümeleme Analizi İle Türkiye ve Ortadoğu Ülkelerinin Ekonomik Göstergeler Açısından Karşılaştırılması". **İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi**, Mart 2016, 8 (29), 143-165.
- Turan, K. K. , Özarı, Ç. & Demir, E. (2016). Kümeleme Analizi İle Türkiye ve Ortadoğu Ülkelerinin Ekonomik Göstergeler Açısından Karşılaştırılması . **İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi** , 8 (29) , 143-165 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iaud/issue/30077/32463>.
- Uzun, Özüm S. "Yeniden Yapılanan Ortadoğu'da Türkiye-İran Ekonomik İlişkileri", **Bilgesam**, retrieved from https://www.academia.edu/9696331/Yeniden_Yapılanan_Orta_Doğuda_Türkiye_Iran_Ekonomik_Ilişkileri.
- Ünver, H.Akın. "Turkish-Iranian Energy Cooperation and Conflict: The Regional Politics", **Middle East Policy**, Vol. 23, No. 2, Yaz 2016, 132-142.
- Wald, Ellen R. "Turkey & Iran: Energy, Economy, and Politics In The Face of Sanctions", **Turkish Policy Quarterly**, Vol 17, Nr.3, Fall, 2018, 137-146.
- Yanık, Lerna K., "Liberalizm: Bir Yazın Değerlendirmesi", **Uluslararası İlişkiler**, Cilt 12, Sayı 46, S.35-55.
- Yazıcıoğlu, M. S. , Asal, U. Y. "Türk Dış Politikası ve İslam Dünyası İlişkilerinin Seçilmiş Ülkeler Üzerinden Analizi: Mısır, İran, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri Örneği". **Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi** 9 (2021): 212-255
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said ve Asal, Uğur Yasin. "Türk Dış Politikası ve İslam Dünyası İlişkilerinin Seçilmiş Ülkeler Üzerinden Analizi: Mısır, İran, Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri Örneği", **Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi**, 9 (2021), 212-225.
- İnat, Kemal. "Türkiye'nin İran Politikası 2010", Kemal İnat, Muhittin Ataman (Ed.). **Ortadoğu Yıllığı 2010**, İstanbul Açılım Kitap 2011, Ss.9-41.

- Houssein Cheraghi ve Rouhallah Talebi-Arani. "نقش انرژی در تحول روابط میان ایران و ترکیه با تأکید بر گاز طبیعی" [Enerjinin İran-Türkiye İlişkilerindeki etkisi/gelişmesi 2000-2015], **International Journal of Nations Research**, September 2016, <http://ensani.ir/fa/article/358857>, Vol.9, 27-40.
- Uzun, Özüm S. "The Arab Spring and its Effect on Turkish-Iranian Relations", **Ortadoğu Etütleri**, Volume 4, No 2, January 2013, 145-164.
- Batmaz, N. , İrmiş, A. & Durak, İ. "Küreselleşme ve Bölgeselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisindeki Gelişmeler (1980-2010)", **Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2011, 8 (1), 30-63.
- Şeker, Ayberk. "Türkiye'nin D-8 Ülkelerine İhracat Potansiyelinin Analizi: Panel Çekim Modeli Yaklaşımı", **Academic Review of Humanities and Social Sciences**, Vol.:2, Issue:3, Year:2019, 236-255.

Diğer Kaynaklar

- Hayat Holding. “Dünya’da Hayat”, <https://www.hayat.com/tr-tr/dunyada-hayat/>, (Erişim Tarihi: 10 Eylül 2020).
- Botaş, 2019 Faaliyet Raporu, <https://www.botas.gov.tr/uploads/Sayfaresim/745066-Almanak-Son-26-Subat-1-Baski.Pdf>, 2019.
- İran Kültürel Miras, Turizm ve El işi Sanatları Bakanlığı 2015-2020 Faaliyet Raporları, (Ministry of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts-MCTH), <https://www.mcth.ir/documents/EntryId/79>.
- İran’ın seçili Uluslararası Turizm Oranları Raporu 1394 Yılı (2015), Yayınlama Yılı Mart 2016, İran Kültürel Miras, Turizm ve El İşleri Sanatları Bakanlığı, <https://static2.tinn.ir/servev2/v4GBHzBz1lfh/hhF3zQUm1m4,/%D9%85%D9%86%D8%AA%D8%AE%D8%A8+%D8%A2%D9%85%D8%A7%D8%B1+%DA%AF%D8%B1%D8%AF%D8%B4%DA%AF%D8%B1%DB%8C+%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86.pdf>.
- Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği’nin 2022 tarihli Turizm Pazar Raporu (TÜRSAP), 2006-2021, <https://www.tursab.org.tr/turkiye-turizm-istatistikleri/milliyetlerine-gore-gelen-yabanci-ziyaretçiler>.
- Khabarban Akıllı Haber Derleme Ajansı, “Pars Hayat İran’ın En Büyük Çocuk Bezi Üreticisi”, <https://khabarban.com/a/23401648>, [Erişim Tarihi: 10 Eylül 2020].
- Hallaç, Ensari. 1979 İran İslam Devrimi Sonrası Türkiye-İran İlişkileri” (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**), Bahçeşehir Üniversitesi Siyasal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2020.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, Türkiye-İran Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi 7. Toplantısı’nın ardından ortak bildiri yayımlandı. 2022, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/turkiye-iran-yukse-duzeyli-isbirligi-konseyi-7-toplantisinin-ardindan-ortak-bildiri-yayimlandi> (Erişim Tarihi:10.01.2023).
- Akçelik, Hüseyin. “Ortadoğu’da Türkiye Dış Politikasının Dış Ticareti ile İlişkisi: İran Örneği” (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**), Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Coğrafyası ve Jeopolitiği Anabilim Dalı, İstanbul 2018.
- Deutsche Welle, Erdoğan İranlı Yetkililerle Görüştü, 2004, <https://p.dw.com/p/AbBw> (Erişim Tarihi: 10.02.2023).
- Genççiftçi, Kemal. “Ak Parti Hükümetler Döneminde Türkiye-İran İlişkileri”, (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları, 2015.

Economic Cooperation Organization, "The 7th Summit Report" 14 October 2002, ECO, s.1 https://www.eco.int/general_content/85470-7th-Summit-Istanbul-14-October-2002.html?t=General-content (Erişim Tarihi: 11.02.2023)

Anadolu Agency, "Pakistan-Iran-Türkiye cargo train reaches Ankara, restarting route after 10 years", 2021, <https://www.aa.com.tr/en/economy/pakistan-iran-turkiye-cargo-train-reaches-ankara-restarting-route-after-10-years/2466105> (Erişim Tarihi: 10.02.2023).

BBC Persian, "فشار محافظه کاران ایران، قدرت چانه زنی را از ترکسل گرفت" (İran muhafazakârlarının baskısı Türkcel'in pazarlık gücünü azaltıyor), 2005, https://www.bbc.com/persian/business/story/2005/05/050527_ra-iran-turkcell (Erişim Tarihi: 10.02.2023).

Mashregh New, "تکرار تجربه تلخ ترکسل در قرارداد جدید وزارت نیرو" (Enerji Bakanlığının Yeni Sözleşmesi Türkcel'in Acı Tecrübesini Tekrarlıyor), 2016, <https://www.mashreghnews.ir/news/650657> (Erişim Tarihi: 10.02.2023).

ISNA News Agency, "فرودگاه بین المللی امام(ره) چند ساعت پس از بهره برداری تعطیل شد" (İmam Humeyni Uluslararası Havalimanı faaliyete geçtikten birkaç saat sonra kapatıldı), <https://www.isna.ir/news/8302-08527> (Erişim Tarihi: 10.02.2023).

İran İslami Meclesi/Parlementosu Araştırmalar Merkezi, "İran İslam Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti Yatırımların Karşılıklı Korunması ve Teşviği Anlaşması", 25 Ekim 2001, https://investiran.ir/Portals/0/torkiyeh_2222.pdf, [Erişim Tarihi: 10 Eylül 2020].

ATLAS of Economic Complexity, "Türkiye Export Iran All Products 2006", <https://atlas.cid.harvard.edu/explore?country=224&queryLevel=location&product=undefined&year=2006&productClass=HS&target=Partner&partner=location-107&startYear=2000>. (Erişim Tarihi: 10.02.2023).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Gelişen Sekiz Ülke (D-8) Teşkilatı", https://www.mfa.gov.tr/gelisen-sekiz-ulke-_d-8_.tr.mfa, (Erişim Tarihi: 01.02.2023).

Anadolu Ajansı, "Türkiye-İran Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi'nin 7'nci Toplantısı başladı", <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/turkiye-iran-yuksek-duzeyli-isbirligi-konseyinin-7nci-toplantisi-basladi/2640106>, [Erişim Tarihi: 01.02.2023].

Türkiye Cumhuriyeti Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, "Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi (YDİK) Toplantısı", <https://ab.csb.gov.tr/yuksek-duzeyli-stratejik-konseyler-i-98910>, [Erişim Tarihi: 01.02.2023].

World Bank (Dünya Bankası), 2017-2020 İran-Türkiye Yabancı Yatırım Çekimi Karşılaştırılması, https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?contextual=default&end=2020&locations=TRIR&most_recent_year_desc=false&start=2017&view=chart&year=2017, [Erişim Tarihi: 09 Haziran 2021].

İran-Türkiye Ortak Ticaret Odası (اتاق مشترک بازرگانی ایران و ترکیه), 2019. Link: <https://iran-turkeyjcc.com/iran-turkey-joint-chamber-of-commerce/>, (Erişim Tarihi:05.12.2020).

آمارى صنایع دستى و گردشگرى سالنامه آماری 1395 (İran Kültürel Miras, Turizm ve El İşi Sanatları Bakanlığı 1395 Yılı (2016) Faaliyet Raporu), Yayın Yılı 2017, https://www.mcth.ir/DesktopModules/Bring2mind/DMX/API/Entries/Download?EntryId=87&Command=Core_Download&language=fa-IR&PortalId=0&TabId=261.

آمارى صنایع دستى و گردشگرى سالنامه آماری 1396 (İran Kültürel Miras, Turizm ve El İşi Sanatları Bakanlığı 2017 Faaliyet Raporu, Yayınlanma Yılı 2018, https://www.mcth.ir/DesktopModules/Bring2mind/DMX/API/Entries/Download?EntryId=84&Command=Core_Download&language=fa-IR&PortalId=0&TabId=261

آمارى صنایع دستى و گردشگرى سالنامه آماری 1397 (İran Kültürel Miras, Turizm ve El İşi Sanatları Bakanlığı 2018 Faaliyet Raporu), Yayınlanma Yılı 2019, https://www.mcth.ir/DesktopModules/Bring2mind/DMX/API/Entries/Download?EntryId=126&Command=Core_Download&language=fa-IR&PortalId=0&TabId=261.

آمارى صنایع دستى و گردشگرى سالنامه آماری 1398 (İran Kültürel Miras, Turizm ve El İşi Sanatları Bakanlığı 2019 Faaliyet Raporu), Yayınlanma Yılı 2020, https://www.mcth.ir/DesktopModules/Bring2mind/DMX/API/Entries/Download?EntryId=230&Command=Core_Download&language=fa-IR&PortalId=0&TabId=261,

TÜİK, 2022, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104>

TÜİK, 2022; <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1>

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Yatırım Ofisi. “Türkiye’de Uluslararası Doğrudan Yatırım” <https://www.invest.gov.tr/tr/whyturkey/sayfalar/fdi-in-turkey.aspx> [Erişim Tarihi: 06 Nisan 2022].

Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği’nin 2022 tarihli Turizm Pazar Raporu (TÜRSAP), 2006-2021, <https://www.tursab.org.tr/turkiye-turizm-istatistikleri/milliyetlerine-gore-gelen-yabanci-ziyaretчилer>.

Türkiye-İran İş Konseyi. 2003. <https://www.deik.org.tr/turkiye-ortadogu-ve-korfez-is-konseyleri-turkiye-iran-is-konseyi>, (Erişim Tarihi:05.12.2020).

United Nations Conference on Trade and Development (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı), Dünya Yatırım Raporu 2021, 1-257, https://unctad.org/system/files/official-document/wir2021_en.pdf.

Trade Map, (İran-Türkiye İhracat/İthalat Karşılaştırılması - Trade Map Türkiye-İran ithalat ve ihracat verilerinden derlenmiştir.), https://www.trademap.org/Bilateral_TS.aspx?nvpm=1%7c792%7c%7c364%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c2%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1 (Erişim Tarihi: 01 Mayıs 2021).

Shana News Agency, “همه ارکان کشور از پرونده اختلاف گازی ایران و ترکیه مطلع هستند” (Ülkenin Tüm Organları İran-Türkiye Doğal Gaz İhtilaf Dosyasından Haberdarlar), 03 Temmuz 2017, <https://www.shana.ir/news/277118>, (Erişim Tarihi: 01 Ocak 2020).

Aktuğ, Semra. “Üç Farklı Liberalizm Türünde Birey, Toplum Ve Devlet Anlayışı”, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mayıs 2019, 1-77.

Armani Hukuk ve Şirket Kurma Müşavirliği, “Yabancı Uyruklu Kişilerin İran’da Şirket Kaydı”, <https://armanisabt.com/registration-company-foreigners>, [Erişim Tarihi: 01 Nisan 2021].

Atlas of Economic Complexity <https://atlas.cid.harvard.edu/explore?country=61&product=undefined&year=2019&tradeDirection=import&productClass=HS&target=Partner&partner=undefined&startYear=1995>

BM Dünya Yatırım Raporu 2016, https://unctad.org/system/files/official-document/wir2016_en.pdf

Caner, Mustafa. “Koronavirüs Gölgesinde Türkiye-İran İlişkileri”, [<https://www.setav.org/perspektif-koronavirus-golgesinde-turkiye-iran-iliskileri>], SETA Vakfı, 2020, 1-4, (Erişim Tarihi: 20 Eylül 2020).

De Neve, Jules. “Continuity And Fluctuation In The Turkish-Iranian Relationship 2002-2018 Rivalling Allies Or AlliedRivals?” (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Universiteit Gent, Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen, 2018, 3-50.

DEİK, “İran – Türkiye İş Formu Sonuç Raporu”, 07 Nisan 2016, <https://www.deik.org.tr/uploads/iran-turkiye-is-forumu-sonuc-raporu.pdf>, 1-9, (Erişim Tarihi:01 Nisan 2021).

DEİK, “İran Ülke Bülteni 2017”, Ekim2017, <https://www.deik.org.tr/uploads/iran-ulke-bulteni-ekim-2017-2.pdf>, 1-12, (Erişim Tarihi: 01 Nisan 2021).

DEİK, “Türkiye-İran İnfografikleri – İran İnfografik”, 2015, 1-2, <https://www.deik.org.tr/uploads/iran-infografik.pdf> (Erişim Tarihi: 01 Nisan 2021).

Donyaye Eqtesad Haber Ajansı. "آبروریزی حوادث افتتاح فرودگاه امام در سال ۸۳" (2004 Yılı Imam Humeyni Havaalanının Açılış Fiyaskosu), 09 Mart 2017, <https://www.donya-e-eqtesad.com/fa/tiny/news-3182805>, [Erişim Tarihi: 01 Nisan 2020].

Dünya Turizm Örgütü 145 En Önemli Turizm Rotaları Statikliği (World Tourism Organization Tourism Statistics Database), <https://www.unwto.org/tourism-statistics/key-tourism-statistics>.

EPDK, “Petrol Piyasası 2010 Yılı Sektör Raporu”, Ankara 2011, <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-107/yillik-sektor-raporu> [Erişim Tarihi: Mart 2022].

EPDK, “Petrol Piyasası 2011 Yılı Sektör Raporu”, Ankara 2012, <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-107/yillik-sektor-raporu> [Erişim Tarihi: Mart 2022].

EPDK, “Petrol Piyasası 2012 Yılı Sektör Raporu”, Ankara 2013, <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-107/yillik-sektor-raporu> [Erişim Tarihi: Mart 2022].

EPDK, “Petrol Piyasası 2013 Yılı Sektör Raporu”, Ankara 2014, <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-107/yillik-sektor-raporu> [Erişim Tarihi: Mart 2022].

EPDK, “Petrol Piyasası 2014 Yılı Sektör Raporu”, Ankara 2015, <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-107/yillik-sektor-raporu> [Erişim Tarihi: Mart 2022].

EPDK, “Petrol Piyasası 2015 Yılı Sektör Raporu”, Ankara 2016, <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-107/yillik-sektor-raporu> [Erişim Tarihi: Mart 2022].

EPDK, “Petrol Piyasası 2016 Yılı Sektör Raporu”, Ankara 2017, <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-107/yillik-sektor-raporu> [Erişim Tarihi: Mart 2022].

EPDK, “Petrol Piyasası 2017 Yılı Sektör Raporu”, Ankara 2018, <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-107/yillik-sektor-raporu> [Erişim Tarihi: Mart 2022].

EPDK, “Petrol Piyasası 2018 Yılı Sektör Raporu”, Ankara 2019, <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-107/yillik-sektor-raporu> [Erişim Tarihi: Mart 2022].

EPDK, “Petrol Piyasası 2019 Yılı Sektör Raporu”, Ankara 2020, <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-107/yillik-sektor-raporu> (Erişim Tarihi: Mart 2022).

EPDK, “Petrol Piyasası 2020 Yılı Sektör Raporu”, Ankara 2021, <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-107/yillik-sektor-raporu> (Erişim Tarihi: Mart 2022).

EPDK; “2020 Yılı Doğal Gaz Piyasası Sektör Raporu”, Ankara 2021, <https://www.epdk.gov.tr/Detay/Icerik/3-0-94-1007/dogal-gazyillik-sektor-raporu> [Erişim Tarihi: Mart 2022].

Eruysal, Esra. Economic Relations Between Turkey and Iran From 1990 to 2010: A Turkish Perspective, (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**), The Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University Ankara, 2011, 1-192.

EŞTÜRK, Özlem. Türkiye'de Liberalizm: 1983 - 1989 Turgut Özal Dönemi Örneği, (Yüksek Lisans Tezi), Temmuz 2006, Mustafa Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Heidari, Ali. گزارش-ایران-و-ترکیه-چالش-های-همپایی-روابط-تجاری-با-روابط-سیاسی (İran ve Türkiye-Ticari ilişkilerin Siyasal İlişkilerle Ayak uydurmasındaki Zorluklar); Tasnim News Agency, Mayıs 2020, <https://www.tasnimnews.com/fa/news/1399/02/28/2267596/> (Erişim Tarihi: 01.Kasım.2021), 1-4.

https://data.worldbank.org/indicator/BX.KLT.DINV.CD.WD?contextual=default&end=206&locations=TR-IR&most_recent_year_desc=false&start=2010&view=chart&year=2017.

<https://iramcenter.org/iranda-1398-yilinda-dogrudan-yabanci-yatirimlar/> [Erişim Tarihi: 04.06.2022].

<https://www.tursab.org.tr/turkiye-turizm-istatistikleri/milliyetlerine-gore-gelen-yabanci-ziyaretciler-turkiye-ye-ziyaret-eden-turist-oranlari-2022-raporu>

İran Ekonomik ve Finans Bakanlığı. İran Ekonomik ve Finans Bakanlığının Yönetim ve Faaliyet Raporu (Ekim 2018-Haziran 2021), (77-91), Temmuz 2021, https://www.investiniran.ir/Portals/0/tजारob_modiriaty_aban_1400.pdf

İran İslami Meclisi (İran Parlamentosu) Araştırmalar Merkezi, “İran İslam Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti Yatırımların Karşılıklı Korunması ve Teşviği Anlaşması”, 25 Ekim 2001, https://investiniran.ir/Portals/0/torkiyeh_2222.pdf, [Erişim Tarihi: 10 Eylül 2020].

Iran Trade Promotion Organization (İran Ticaret Geliştirme Örgütü), “شرکای تجاری ترکیه (Türkiye'nin Ticaret Ortakları)”, <https://tपो.ir/countries/%D8%AA%D8%B1%DA%A9%DB%8C%D9%87>, [Erişim Tarihi: 05 Haziran 2021].

Keyhan, Berzegar. “جانبه گرا نظم چند” (Çok Yönlü Düzen)”, **Center for Middle East Strategic and Scientific Studies**, 2017, <https://www.cmess.ir/Page/View/2017-11-28/2243>, [Erişim Tarihi: 01.12.2020].

Kirgöz, Sedat. “AKP Dönemi Türkiye-İran İlişkileri” (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, 2016, 1-169.

- Mehr News, ساختار وزارت خارجه كارآمد نيست/ زمينه مذاكره با آمريكا وجود ندارد (Dışışleri Bakanlığın Yapısı İşlevsel Değildir/ABD ile Müzakereye Zemin Bulunmamaktadır), 2021, <https://www.mehrnews.com/news/5245171> (Erişim Tarihi: 20 Temmuz 2021).
- Potka, Forget. “Geopolitics and the overlapping exclusive economic zone claims in Eastern Mediterranean: a Liberal Institutionalism approach for the resolution between Cyprus and Turkey”, (**Yüksek Lisans Tezi - Master Thesis**), Europa-Universität Flensburg & University of Southern Denmark, Department of the European Studies, Summer 2019.
- Pulat, Abdüssamet. “Türkiye-İran Enerđi İlişkileri”, (**Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi**), Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, Kasım 2014, ss:1-95.
- Saten Haber Ajansı. “ایران شرکت پارس حیات (مولفیکس) بزرگترین تولید کننده پوشک بچه” (Pars Hayat Şirketi (Molfix) İran’ın En Büyük Çocuk Bezi Üreticisi), 05 Eylül 2018, <https://saten.ir/165622/>, [Erişim Tarihi: 06 Haziran 2020]
- Sayın, Yusuf. Orta Doğu Bölgesinde Türkiye Ve İran’ın İşbirliği İmkânları (**Yayınlanmış Doktora Tezi**), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı, 2015, 1-121.
- T.C. DAKA, “İran’da Yabancı Yatırımlar”, <https://www.dakairanmasasi.com/discover-iran/yatirimci-rehberi/iran-da-yabanci-yatirimlar#:~:text> (Erişim Tarihi.03.03.2021).